

M. Ə. RƏSULZADƏ

**AZƏRBAYCAN
CÜMHURİYYƏTİ**

Bakı – Elm – 1990

Ərəb qrafikasından transliterasiya edəni,
qeydlərin və lüğətin müəllifi
ASİF RÜSTƏMOV

Redaktorları:
İMAMVERDİ HƏMİDOV, AĞANƏCƏF HƏMİDOV

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. «Azərbaycan Cümhuriyyəti». — Bakı: Elm, 1990.—116 s.

ISBN 5—8056—0416—0

Oxuculara təqdim olunan bu kitabda tariximizin ağ səhifələri—1918-20-ci illər—dövrün ictimai-siyasi hadisələri fonunda işıqlandırılmış, Azərbaycan xalqının ADR-dən əvvəlki nə sonrakı taleyi, güzəranı yığcam şəkildə əks etdirilmişdir. Təsədüfi deyildir ki, 1923-cü ildə Türkiyənin İzmir şəhərində keçirilən «Kitab bayramı»nda yenicə nəşr olunmuş «Azərbaycan Cümhuriyyəti» Atatürk mükafatına layiq görülmüşdür.

Kitabın ayrı-ayrı fəsilləri və ya konkret məsələlərə münasibət bəzi oxucular üçün mübahisəli görünə bilər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, 70 il ərzində ünvanına bircə kərə də xoş söz söylənməyən bu kitabın müəllifini indiki fikir plüralizmi şəraitində kənar təsirlərə qapılmadan dinləməliyik.

Kitabda qeydlər və çətin anlaşılan sözlərin lüğəti verilmişdir.
Əsər geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulur.

R 0503020907-140
605(2)—90

Ehtiyat ədəbiyyatı—90.

© «Elm» nəşriyyatı, 1990

Ö N S Ö Z Ə V Ə Z İ

(M. Ə. Rəsulzadə Azərbaycan, hüriyyət və istiqlal haqqında).

Böyük dünya müharibəsi böyük Rusiya inqilabını doğurdu. Böyük Rusiya inqilabı isə millət hüququnu bütün genişliyi ilə meydana atdı.

* * *

İnsanlara hüriyyət, millətlərə istiqlal!

* * *

Ah, Azərbaycan! Biz sənin haqqını tələb etmək deyil, yalnız adını söyləmək üçün nə qədər məruzələlərə rast gəldik, nə qədər təhmətlərə məruz qaldıq!

Azərbaycan muxtariyyəti deyorduk: soldan və sağdan hər növ hücumla məruz qalırdıq.

Biz, Azərbaycan torpaqlarını qızdıran atəşi-müqəddəsi köksümüzə bəsləmək istəyorduk: bizə Moskvada yanacaq «məşəli» nişan veriyorlardı. Biz elmə, mədəniyyətə öz dilimizin, öz mədəniyyətimizin ruhu, rəngi ilə pərvərdə edilmiş bir millət çıxarmaq istəyorduk: bizə Ərəbistanı göstəriyorlardı.

* * *

Haqq verilməz, alınır! Budur, türk inqilabının təsdiq etdiyi əski həqiqət!

* * *

Səfir bulundurmaya haqqı olmayan bir istiqlalı istəməyiz!

* * *

Bakı, Azərbaycan atəşgədəsinin ocağı olduğu kimi Azərbaycan fikrinin də mənbəyi idi.

* * *

Fikri, milli və siyasi istiqlalların kökü iqtisadi istiqlaldadır.

* * *

Gələcək—millətləri süngü gücü ilə yapma rejimə boyun əydirmənin deyil, milli hakimiyyətə, haqqa və hüriyyətə dayanan istiqlalçılığıdır.

* * *

Azərbaycan dövrü-istiqlalına bolşeviklər «MÜSAVAT DÖVRÜ» deyirlər. Fəqət, xalq bu dövrə AZƏRBAYCAN DÖVRÜ deyir. ...Xalqın düşüncəsində

AZƏRBAYCAN məfumu coğrafi bir mənadan ziyadə fikir və əməl şəklində təcəssüm ediyor. İstiqlal xaricində onun üçün bir Azərbaycan yoxdur.

* * *

Kommunizm nə yaparsa yapsın, Rusiya imperializmi hankı rəngə girirsə girsin meydana bir həqiqət var: millətlər kəndilərini tanımışlar.

* * *

Şərq millətlərinin xilas və nıcatına aid şüarlar ilə bolşeviklər sözdə millətlərin hüququna, hürriyyətinə və istiqlalına hörmətkardırlar. İşdə isə digər imperialistlərdən heç də fərqli deyildirlər.

* * *

Üsyan və qanla sərkarə gələn bir qüvvət üsyan və qanla da gedəcək. Bu gün bu üsyanı yapan müntəzəm bir qüvvət yoxsa da yarın o qüvvət kommunizmin kəndi vücudə gətirdiyi təşkilat hüceyrəsindən olsa da doğuracaqdır.

* * *

Kommunizm rejimi süqut etmək məcburiyyətindədir.

* * *

Dünya inqılabat və müharibələrində axan qanlar daima yeni məfkurələrin tövlidinə səbəb olmuş deyilmidir?

* * *

Azərbaycanın bu qədər fəlakətlər nəticəsində əldə etdiyi bir qazanc varsa, o da bu istiqlal fikrinin rusuxudur.

Şimdi istiqlal və hakimiyyəti-milliyə sevdasilə yaşayan bir Azərbaycan gəncliyi vardır ki, Çekanın amansız edamlarına rəğmən, gecə-gündüz çalışıyor, ilk fürsət və imkanı bəkləyib duruyor. Bu fürsət gəlincə o, meydana çıxacaq və o zaman yanıq könlündə atəşin cizgilərlə mənən mənquş (nəqs) bulunan bayrağı maddətən yüksəldərək deyəcək:

BİR KƏRƏ YÜKSƏLƏN BAYRAQ BİR DAHA ENMƏZ!

مجله آذربایجان، شریانی : ص ۱

آذربایجان و سریشی

کیفیت کتابی و سریشی زمین

« ملت پرورد ، حق پرورد و طوطی پرورد بول ،
ای حق بانا ، ای سریشی ملت بانا ، واز اول ! »
ترجمه شکرمت

محرری

رسول زاده محمد امین

سابق آذربایجان شورای ملی رییس رئیس

شیراز، مانی : انوار اسلام مطبعی

۱۳۳۹ - ۱۳۴۱

BİR MÜTALİƏ

Əzizim, Əmin arkadaş! Azərbaycan Cümhuriyyəti» ünvanilə vücudə gətirdiyiniz əsər həqqində fikir və mütaləmi soruyorsunuz... Cahan hərbinə qədər Azərbaycanın həyati-hərsiyyə və ictimaiyyəsinə yaxından-uzaqdan az-çox təqib edə bilmişdim. Fəqət hər bəşlə başladıqdan sonra buna layiq vəchlə davam bittəb mümkün olmadı. İki qardaş türk şəhəri olan İstanbulla Bakı vələləlümüm Türkiyə ilə Azərbaycan arasında sövqi-hadisat ilə peyda olan qalın siss pərdəsi bir şey görməyə, eşitməyə, duymağa mane oldu. Bu gün pərdə yavaş-yavaş qalxıyor. Siz də bu pərdəni qaldıranlardan biri olursunuz. Həqiqət yekdigərə müariz tərəfləri dinləməklə meydana çıxarıla bilir. Ötədən bəri hökmləri vermək üçün «digər tərəflər də dinlənməli» qaydasına riayəti kəndimə bir vəzifə ittixaz etmiş olduğumdan əsəriniz həqqində ancaq bu nöqtəyi-nəzərdən bəyani mütalə edə bilirəm: Siz Azərbaycanın ən böhranlı zamanlarında fəal bir mücahid sifətilə çalışdınız, bir çox mühüm vəqayə və hadisatı rəyüleyin yaxından gördüyünüz, müxtəlif cərəyanların içində bulundunuz və sərgüzəştlərlə mali bir həyat yaşadınız!.. Və zatən mövcud və müsəlləm olan elm və ürfanınıza əlbəttə, pək çox qiymətdar və müfid müşahidat və məlumat əlavə etdiniz və şübhəsiz, bunları əsərinizdə qeyd və təsbitə çalışdınız. Lakin siz Azərbaycanda bir tərəfi, bir firqəyi, bir firqəyi-siyasiyyəyi təmsil edirsiniz. Arzunuya rəğmən nə dərəcə bitərəf qala bilərsiniz, bunu şimdiki halda təyindən acizəm.. Məmafih, şübhə yoxdur ki, əsəriniz bir boşluğa dolduruyor: Türkiyə nəşriyyatının ən böyük qüsurlarından biri qonşu məmləkətlər, ələlxüsus həcivar türk ölkələri həqqində sədrə şəfa verəcək kafi məlumatı ehtiva etməməsidir. Bu cəhətlə əsəriniz, hadisatı vələv vəhidülcanib bir zaviyyəi-röyətdən görüyor fərz edilsə belə mətbuatımıza pək qiymətli bir hədiyyə olacaqdır. Çünki mövzuyu, vəziyyəti-iqtisadiyyə və siyasiyyəsi ilə ələmşümül bir əhəmiyyəti haiz olan Bakının, Azərbaycanın və dolayısı ilə bütün türklüyün müqəddəs və müəzzəz istiqlalı, istiqbalı məsələlərinə təmas ediyor. Bir xəlqin, bir millətin asudə və müsəmmər bir həyatə, rifah və səadətə nail ola bilməsi nasıl sünufi-ictimaiyyə beynində iqtisadi bir təsanüd vədələtin vücuduna vəbəstə isə öylə də ələmin, bütün bəşəriyyətin sülh və əsayiş nemətlərindən mütənəm ola bilməsi beynəlmiləl münasibətdə ədalət və insaf məfhumlarının hakim və cari olmasilə qabildir. Beynəlmiləl insaf və ədalətdən doğan sülhi-ümumiyyəi-ələm isə Azərbaycanın dəxi hürriyyət və istiqlalını istilzam edər. Ancaq bu istiqlalın mücahidləri, nigahbanları qəvi və mütəqəyyiz olmalıdırlar!.. İzmir iqtisad kongresində «İqtisadi misaq» proqramında, bir də «Kitab bayramı» ehdasından bəhs olunuyor. Ümid edirəm ki, «Azərbaycan Cümhuriyyəti» ilk «Kitab bayramı» ziyafətində ən dadlı, ən muğdi qıdayi-ruhiyyələrinə biri olur və... türk istiqlalının mücahidlərini, nigahbanlarını bəslər, təqviyə edər və oyandırar!.

HÜSEYNZADƏ ƏLİ²

MÜQƏDDƏMƏ

Şübhəsiz ki, Şərq pak dərin bir həyəcan içində bulunuyor. Hərbi-ümuminin sarsıtdığı bu aləm əsrlərdən bəri məluf olduğu ətalətdən silkinərək ciddi bir həyat əsəri göstərir.

Bütün dünyayı rəşədar edən bu həmləyi-inqilab bittəb islam millətlərini dəxi istila etdi. Milliyət dövrü-təşəkküllərini adlayan məmləkətlərdə əvamil ictimaiyyəyi təhriklə ictimai inqilab məfkurəsini doğuran bu həmlə, islam məmləkətlərində digər bir inqilab məfkurəsi doğurdu: hakimiyyəti-milliyə məfkurəsi.

Anadolu türklüyünü əqilləri şaşırдан tarixi bir möcüzə ehdasına sövq edən məfkurəyi-istiqlal, bütün Şərq millətlərinin müqəddəs məfkurəsidir.

Hakimiyyət və istiqlal məfkurəsi ilə aşılanan Şərq hərəkəti-milliyəsi hənuz sərmənzil məqsudinə doğru rəhsüpar oluyor. Gediləcək daha çox yol var. Xətər və məşəqqətlərlə dolu olan bu yolu sühulətlə gedə bilmək üçün həmrəh bulunan şərqililər yekdigərini bilmək zərurəti qətiyyəsinədəirlər. Aləmi-islam «Fətə`arafu» əmri-quranisinə bilxassə bu zamanda riayət etmək zərurətindədir.

Məqami-xilafəti haiz bulunan Türkiyə aləmi-islamın ittihad mərkəzidir. Hakimiyyəti-milliyə əsasilə qurulan yeni Türkiyə—türk əqvamının ümid nöqtəsidir. Milli məfkurənin şanlı zəfərini təmsil edən böyük Türkiyə Şərq millətlərinin əməl məşəlidir.

Əvət! Türkiyə ilə Şərq, İslam və bilxassə türk aləmi arasında mövcud rabitəyi-hissiyə isbatə möhtac bir qəziyyə deyildir. Fəqət bu rabitənin elmi bir təarüf üzərinə müstənad olduğu məəttəəssüf isbatə pək möhtacdır. Əsri-hazırın vasitəyi-təarüfi, məlum ki, mətbatdır. Şərq mətbatına müraciət edərsək şərqililər yekdigərinə tanıdacaq mənəbi təarüf kaç kitab buluruz?!...

Halbuki Avropada «Şərqiyat» bəlli-başlı bir elmdir. Burada həyatını Şərqə həsr etmiş alimlərlə bərabər Şərqə aid nə qədər kitablar, nə qədər məcmuələr bulursunuz! Burada məsaili Şərqiyə ilə mütəvəğğüli-müəssisat yalnız lisaniiyyat, ətiqiiyyad, tarix və ədəbiyyat kibi məbahisi-elmiyyə ilə məşğul olmayıb, Şərqdə güzəran edən siyasi, ictimai, iqtisadi vəqayə və cərəyanları dəxi günü-günə təqib və məmləkətlərini daima tənvir edirlər.

Biz şərqililərin bu babdakı məlumatımız isə qırıq, dönük qəzetə həvadisilə ilə mütərəcəm məqalələyə inhisar ediyör. Biz biliyoruz ki, Əfqanıstan elani-istiqlal eyləmiş. Azərbaycan cümhuriyyət təsis etmiş, İran əcnəbi əsgərləridən təmizlənmış, İraq, Hicaz³ və Fələstin manda təhtinə alınmış, Hindistanda bir hərəkəti-milliyə varmış, Misir dəvayi-istiqlal ediyormuş. İştə bu qədər. Bundan fəzlə məlumat edinmək üçün ciddi bir mərcə və geniş məlumatlı haiz bir mənəbə ararsaq tək bir kitabə dəstrəs olacağıımız pək müstəhildir.

Bu hal «Təarüfi» işkal edən ən böyük nöqsanlardandır. Bu nöqsanın bütün Şərq millətlərinə nə dərəcə isnad edildiyini cəsərtlə iddia edə bilməzsək də islam

aləminə aid olan qismində israr edə biliyoruz. Bu nöqsan bilxassə aləmi-islamın mərkəzi və türk əqvamının ümidgahı bulunan Türkiyədə pək müəssirdir.

Məsələn, mövzumuz Azərbaycan məsələsini alalım: təmas etdiyimiz əxşasdan bu məsələnin Türkiyə əfkari-ümumiyyəsinə nə dərəcədə möhtaci-tənvir olduğunu öyrəndik. Məsələn, Milli Azərbaycan ilə şimdiki Azərbaycan arasındakı fərqi bir çoxları idrak edəmiyorlar. Azərbaycanın müstəqil ikən get-gedə bütün hüququnun Rusiyaya nədən tərək edildiyini, Azərbaycanlıların buna nə üçün razı olduqlarını soranlara rast gəldik. Bolşeviklərin Azərbaycana millət tərəfindən çağırılmış olduqlarına inananlar var. Bolşeviklərə qarşı çıxarılan üsyanlar nasıl anlaşılmiş, nasıl tələqqi edilmiş?!.. Bu da pək fəci bir hekayə. Bolşevik idarəsində bulunan Azərbaycanı məsud görənlər də yox deyil. Xülasə cəhlidən mütəvəllid bir çox sui-təfəhhümlər, yanlış təsəvvürlər və bundan doğan iğbirar ki, iki qardaş millət arasında arzu olunmuyan infial və tarğınlığı mucib oluyor.

Biz kəndi hesabımıza «Milli Azərbaycan nəşriyyatı» ünvanı-ümumisi ilə nəşr edəcəyimiz bir silsileyi-rəsail ilə Azərbaycan əhvalına aid mövzuları tənvir etmək surət ilə bu bəbdəki təarüf nöqsanını azaltmaya səy edəcəkiz.

Azərbaycan Cümhuriyyəti aləmi-islamda təşəkkül edən ilk Cümhuriyyətdir. Bu Cümhuriyyət eyni zamanda bir türk hökumətidir; təbiri-digərlə kiçik Türkiyədir.

Kiçik Türkiyə xəlqi ilə Böyük Türkiyə xəlqi arasındakı münasibət iki qardaş münasibəti qədər səmimiyanədir. Bu səmimiyyətin ən canlı dəlili «Sevr müahidəsinin»⁴ hökmi-edamı altında müztərr ikən belə Türkiyə əfkari-ümumiyyəsi Azərbaycan istiqlalının etilaf dövlətlər necə təsdisini kəndi məsərrəti gibi təsid eyləməsi idi. Vətənim, Azərbaycan xəlqi dəxi bolşevik istilasına altında inləməkdə ikən Türkiyənin möcizəyi-zəfərinə mənimsəməklə sevinmişdir. Keçirdiyimiz bu istihalə günlərində Osmanlı imperatorluğunun ünsuri-əslisini təşkil edən Anadolu türklüğü yeni bir hökuməti-milliyə təsis ediyor. Bu hökumətin xarici siyasəti Şərqdəki vəzifəsini hüsn-ifa etmək istərsə, qənaəti-acizanəmizcə Azərbaycan Cümhuriyyətinin müqəddəratına laqeyd qalmaması icab edər. Bu nöqtəyi-nəzərdən Azərbaycan məsələsi Türkiyə üçün ciddi düşüniləcək bir məsələdir.

Bir məsələyi ciddi düşünmək, o məsələyi iyicə tədqiq etmək və öyrənməklə qabil olur. Artıq beynəlmiləl bir şəkli haiz olan Azərbaycan məsələsi eyni zamanda Türkiyə üçün əhəmiyyəti-həyatıyyəyi haiz Qafqasiya məsələsinin də bir cüzidir, halbuki bu məsələdə dəxi Türkiyə nöqtəyi-nəzərindən möhtaci-tənvir bir çox cəhətlər vardır.

Biz bu xüsusdəki nəşriyyatımıza ibtida «Azərbaycan Cümhuriyyətinin təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti»ni izahla başlamayı mürəcəh bulduq. Hərb və ixtilal günlərində cərəyan edən kaç sənəlik vüqiat ilə, bu vüqatə təqəddüm edən ədəbi və hərsi hadisələri bir vəchi-ixtisar təlxis etmək surət ilə zati-məsələ həqqində ümumi bir fikir vermək cəhətini düşündük. Vəqayə və hadisəti nəql edərəkən vəqiələrin şəxslərindən ziyadə hadisələrin səbəblərinə əhəmiyyət verdik.

İlləridə—tövfiq olursa — davam etdirəcəyimiz nəşriyyatın bir müqəddəməsini təşkil edən bu risaləmişlə möhtərəm Türkiyə qarelərində Azərbaycan məsələsi üzərinə ciddi bir təvəccöhi-nəzər cəlbinə müvəffəq olursaq vəzifəmizi görmüş ədd edirik.

Nəticədə, yazılarımızda İstanbul şiveyi-ədəbisindən təbaüd görülsə, Azəri olduğumuz hesab ilə möhtərəm qarelərimizdən qüsürə baxmamalarını rica eylərik.

I

AZƏRBAYCAN XƏLQİ

Hərbi-ümumidən⁵ əvvəlki rəsmi coğrafiyaya görə Azərbaycan, Şimali İranda vəqə Təbriz ilə həvalisinə deyilirdi. Hərbdən və böyük Rusiya ixtilalından sonra dillərdə dolaşan Azərbaycan salifüzzikr Azərbaycanın Şimalında Cənubi-Şərqi Qafqasiya qitəsindən ibarətdir ki, mərkəzi Bakıdır.

Azərbaycanlılar milliyyət etibarilə türk, din etibarilə islam, mədəniyyəti-əsasiyyə etibarilə şərqlidir.

Kəndi ləhceyi-məxsüsəsilə Anadolu türkcəsinə yaxın bir şivə ilə qonuşan Azərbaycan türkü müxtəlif şivələrə malik və olduğu yerlərə nisbətə müxtəlif isimlər daşıyan böyük türk ağacının bir dalıdır.

Azəri türklərinin hal-hazırda oturduqları yerlər min ilə qədim türk xəlqi ilə məskun idi. Gərək Bakı, Gəncə, Şamaxı, İrəvan ilə Təbriz, Marağa, Ərdəbil və sairə kibi vilayətlər və gərək Muğan, Arran, Qarabağ və Qaradağ kibi məmləkətlər daima türk elinin oturağı və türk xanlarının ovlağı olmuşdur. Bu yerlər kəndilərinə bir çox türk sülaləsinin irili-ufaqlı hökumətlər qurduqlarını və yillərlə səltənət sürdüklərini görmüşlərdir.

Atıl* nəhrinin Quzğun dənizə** töküldüyü yerində böyük bir səltənət quran Xəzər türkləri miladi 700 sənələrində Kalmık səhrası və Kumık sahili ilə aşağıya doğru enmiş, Muğan çölünə yayılmışlardır. Daha sonra onları digər türk axınları təqib eyləmiş, böyük Çingiz ilə Teymurun cəngavər köçbələri Kür nəhri boy ilə Əras nəhri hövzələrini, Ceyhun ilə Seyhunə məmatül bulundularından kəndilərini oturaq etmişlərdir. Səlcuqilər zamanında buralar artıq qəti bir surətdə türk məmləkəti halına qoyulmuşdur. Səlcuqlardan sonra bu ərazi əldən-ələ keçmiş, müxtəlif hökmdar sülalələri idarəsində qalmışdır. Fəqət yekdigərini təqib edən bu sülalələr dəxi əksəriyyəni türk olub, böyükləri münqəriz olduqda yerlərini, köçündə olsalar yenə birer türk xanlığına tərək etmişlərdir. Bunlardan Azərbaycan Atabəyləri namilə elani-istiqlal edən Şəmsəddin Eldəgiz sülaləsi 80 sənə hökumət sürmüşdür. Bu vəqəyi-istiqlal 541 sənəsində Gəncədə elan olunmuşdur. Bundan başqa Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu türkmən sülalələri dəxi burada hökumət eyləmişlərdir.

Bundan yüz sənə müqəddəm Rusiya çarizmi tərəfindən istiqlal və mövcudiyyətlərinə xatimə verilən Dərbənd, Quba, Lənkəran, Şəki, Şirvan, Bakı, Qarabağ, Gəncə, İrəvan və Naxçıvan xanları dəxi Azərbaycanlı türk hökmdarları idi.

* Volqa nəhrinin tatarca ismi. Bu ismin AT İLİ ismindən müxəffəf olduğu məlhuzdur.

** İsmnin məbzuliyətilə məşhur bəhri Xəzərin bir ismi də Quzğun dənizdir.

Türklərin buradakı hökmrənlikləri Hindistan, Ərəbistan, İran və Misirdə olduğu kibi başqa cinsdən bir xəlqə əsgəri bir sinif olaraq hökumət sürməkdən ibarət olmamışdır. Osmanlılardan başqa əksər türk köçbələri hökumət etdikləri xəlqə qəməssül etmişkən, Azərbaycan türkləri—kütlə etibarilə—milliyyətin rükni-mühümmünü təşkil edən lisanlarını halilə ibqə etmişlərdir.

1808 sənəsi ilə 1828 sənələri arasında, başda qəhrəmani-milli Cavad xanın* dastanı bir müdafiəsi olmaq üzrə, müxtəlif səhifələrə girən mücadilə və müharibəsi nəticəsində Azərbaycan xanlıqları kəndi mənliklərini həqqilə dərk etmədən, kəndisini idrak etmiş milli bir sima göstərmədən, təmamilə İran hərs və nüfuzimənəvisi altında ikən—mövqələrini müasir bir ordu ilə gələn rusun qüvvət bazusuna tərək və qəzayə təslim oluyorlarsa da xəlq kəndinə məxsus ədəbiyyatı, şairləri, aşıq və dərvişləri ilə hüzn və məsərrətini kəndi lisanı ilə tərənnüm ediyor və kəndi idrakı ilə bir vücud olduğunu sezdiriyordu.

Əvət! Rəhləsi üstündən enməyən Füzulisi, Koroğlu ilə bağı yanıq Kərəmə ağlayan aşıqləri, bu aşıqlərin ürək dağlayan sazları ilə çobanların ruhə sinən türküləri, çocuqların sevə-sevə oxuduqları maniləri, anaların yavrularını uyudurkən çağırtdıqları ninniləri—xəvassının düşüncəsilə—kəndisini İranlı bilən bu xəlqin müdhiş bir zəlalətdə olduğunu göstəriyor:

— Xayır, degil, sən türksən!—deyordu.

II

ƏDƏBİ VƏ MİLLİ İNTİBAH

Bu türklər Azərbaycanı ikiyə bölən Əras nəhrinin iki tərəfində sakin olub və qismən İrana şu və ya bu surətlə bağlı nim müstəqil bir halda yaşadıkları zaman məhkum bir millət deyil hakim olaraq yaşayırdı. Çünki əsrlərdən bəri İranın hakim sinfini türklər təşkil ediyordu.

Azərbaycan xəlqi idarəcə gördüyü ağırlığı başqalarından deyil, öz cinsindən gördüyü üçün həqiqi məhkumiyətini, mənəviyyatca başqa bir hərsin məhkumu olduğunu dərk etməyirdi. O get-gedə farslaşıyordu. Xəvass təhsilini farsca görüyor, fars tərbiyəsi alıyor, fars kibi düşünüyor və kəndisinin doğrudan-doğruya iranlı olduğuna qanə oluyordu. Xəlqin həll və əqdini əlində bulunduran bu xəvass kibi mənəviyyatına hakim olan üləma sinfi dəxi eyni ruhda, eyni tərbiyədə və eyni zehniyyətdə idi.

* Cavad xan Gəncəyi knyaz Sisyanova qarşı müdafiə edən qəhrəmandır. Bu qəhrəman kəndisini dəfələrlə təkrar olunan təslim təklifini kəmal-i cəsarətlə rədd edərək son nəfəsinə qədər müdafiə eyləmiş və qələ topu üzərinə oturduğu halda parça-parça edilincəyə qədər düşmənlə vuruşmuşdur.

Fars ədəbiyyatına Nizamilər, Xaqanilər, Məhsətilər kibi ustadlar bəxş edən bu torpaqda yetişən Azərbaycan xəvassı pək təbii idi ki, bir zaman Süleyman Qanununin belə az qala qəbul elədiyi Sədi lisanı qarşısında əriyib kəndiliyindən keçmiş, türk ilə türkcəyə xor baxmışlardı.

İrənin o parlaq və cəhanbəha ədəbiyyatı və o ədəbiyyat sayəsində tərbiyə bulan qüvvətli mənəviyyatı qarşısında təslim olub da təməssül edən türk xəvassının bittəb əvam üzərinə də böyük təsiri olacaqdı. Həm olmuşdu. Türkcə, əvam və köylü lisanı ədd olunmuş, lisani-rəsmi və ədəbi olmaq üzrə farsı təmim əyləmiş nəticədə tühəf bir millət vücuda gəlmişdi: dili başqa, yazısı başqa bir millət!

Mavərayi-Əras Azərbaycanının⁶ halı bu haldır. Orada hər kəs türkcə söylər, fəqət iş yazıya gəlincə farsı kəsilir.

Xəvass düşdüyü bu yanlış girəvənin çıxılmaz bir yol olduğunu sezmədiyi halda əvam, pək də laqeyd deyildir. Xəlx qeyri-təbii olan bu halə ünstüri bir müqabilə yapıyordu. Türk xəlxı xəvassdan heç bir kimsənin əhəmiyyət vermədiyi bu halə kəndi milliyyətindən isqat edilməsində qarşı qiyam etmişdir. Bu qiyamın qəhrəmanları xəlx hissiyyatı-şairanəsindən mülhəm və bu hissiyyətə tərçüman olan aşıqlər idi. Laədri müəlliflərin yaratdığı «Koroğlu», «Əsli və Kərəm», «Aşiq Qərib» və sair bu kibi dastanlar, ürək yaxan aşiq sazlarının ruhnəvaz ahəngləri altında Azərbaycan türk kütləsinin qəlbinə öylə siniyor, öylə yerləşiyordu ki, onunla degil farsın «Nuş afərinə», «Fərhad və Şirini», hətta Firdovsi ilə Hafizi belə rəqabət edəmməzdi. O, öz Firdovsisini, öz Hafizini, öz Sədisini kəndindən doğma türk şairini və ruhundan xəbər verən Azərbaycan müğənnisini arayırdı.

Bərəkət versin ki, xəvvasının həpsi kəndisindən üz döndərməmişdi. İştə bu, doğduqları mühitə daha ziyadə mərbut qalan Azərbaycan şairləri xəlxin zövqünü tətmin üçün türkcə şerlər yazmağa başladılar. Xəlx ədəbiyyatı yanında bir də yazı ədəbiyyatı vücuda gəldi.

Bu xüsusda yalnız Azərbaycan deyil, bütün türklüğün dahi şairlərindən, Azərbaycanlılarca Əbu şüəra künyəsini daşıyan Füzuli mərhumun dərin bir nüfuzu, böyük bir mürşüdlüyü vardır.

Füzuli Azərbaycanda hər yerdən ziyadə mərufdur. Azərbaycanın ən çox oxuduğu və ən çox sevdiyi şair Füzulidir. Azərbaycan şeri son zamanlara qədər adətən Füzuliyi tənizrdən ibarət idi. Füzuli divanı hər yerdən ziyadə Təbrizdə basılmışdır. Hafiz divanı farslar üçün nə isə, Azərbaycan türkləri üçün də Füzuli divanı odur.

«Ol səbəbdən farsı ləfzilə çoxdur nəzmi kim,
Nəzmi nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur.
Bəndə tovfıq olsa bu düşvari asan əylərəm.
Növbahar olğac dikəndən bərgi-gül izhar olur»

— deyə türkcə yazmağa başlayan Füzuli, zamanında təsəvvür olunan «düşvarı» həqiqətən asan eyləmişdir. Füzuliyə böylə bir əzm təlqin edən zəmanı eyni zamanda müasiri bulunan İran şahını belə türkcə şerlər yazmağa sövq eyləmişdir.* Bu böyük şair və dahinin müvəffəqiyyəti ilə türkcə şer yazmaq «sühuləti» kəşf edildikdən sonra Füzulini tənzir və təqlid edənlər çoxaldı. Azərbaycan türk ədəbiyyatı müstəqil bir cərəyan aldı.

Bu ədəbiyyatın hankı xüsusiyyət və müvəffəqiyyətlərlə irəlilədiyini və nə kibi əsərlər vücuda gətirdiyini göstərmək kəndi başına müstəqil bir mövzu təşkil edir. Burada isə biz yalnız bu qədərini söyləmək istəriz ki, Azəri ədəbiyyatının təkamülü-təbəqi Füzulinin həyatı-ədəbisinə bənzər. Füzuli ilk öncə farsicə yazmış, sonra türkcəyə başlamış, türkcə yazarkən də ibtida Azərbaycan şivəsi ilə yazmış, Bağdad Osmanlılara keçidindən sonra Füzuli lisanı getdikcə Osmanlılaşmış, Şərq şivəsindən təbəüdlə Qərb şivəsinə yaxınlaşmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatı da böylədir: Azərbaycanlılar ibtida farsicə yazmışlar. Sonra sırf Azərbaycan şiveyi-məhəlliyəsi ilə yazan Füzuli məşrəb şairləri ilə qocaman bir dövr dəvam eyləmişdir. Bu dövrdə əvvəl Qövsü, Nəbati, sonra Vaqif, Seyid Əzim, Ləli, Raci kibi şairlər yetişmişdir. Nəhayət, üçüncü dövr gəlmiş: Qərb həyat və əfkarının təsirinə girən Azərbaycan ədəbiyyatı Osmanlı türk ədəbiyyatından mühləm, müasir ədəbi türkcə ilə yazmaya başlamışdır. Bir tərəfdən rus ədəbiyyatı, digər tərəfdən də Osmanlı ədəbiyyatı təsirində bulunan bu dövrün şairləri Əbdülsəlimzadə Məhəmməd Hadi, Sabir, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Səhhət, Müznib və sairləridir.

Şimali Azərbaycan, Rus təhti-idarəsinə keçdikdən sonra siyasi hüququnu kamilən itirmiş, məhkumiyətin acısını təmamilə dadmışdı. Əvvəlki zamanda o, gördüyü hərs məhkumiyətini müştərək bir din və müştərək mədəniyyət təsiri ilə sezməyirdi. Çünki o zaman milliyətini—sözün bu güngü mənasilə—daha müdrək deyildi. Getdikcə farslaşan Azərbaycan türkü bu dəfə ruslaşdırmaq siyasətinə məruz qalıyordu. Təbii idi ki, bu hal xəlqin həssas əsəblərinə toxunuyor, müdafiəyi-nəfs hissələrini dəridən qıcıqlıyordu. Bunun üçün də xəlq kəndisini düşünməyə məcbur idi.

Çarizm, Azərbaycanı ruslaşdırmaq üçün iki cəbhədən gəliyordu: Bir tərəfdən xəlqin hissiyyati-diniyyəsini idarə edən üləma və mollaları kəndi kontroluna tabe tutur, digər tərəfdən də milli tərbiyəyə meydan verməyərək xəlqi rus məktəblərində (uşkol) oxumağa icbar ediyordu. Birinci məqsədin təmini üçün şiə və sünnülərə məxsus olmaq üzrə ayrı-ayrı iki idarəyi-ruhaniyyə təsis eyləmiş, bütün molla və əfəndiləri bu idarə vasitəsilə kəndisinə tabe birər məmur kibi

* Səfəvilərdən Şah İsmayıl türkcə şerlər yazar və Xətai nam müstəarilə imza edirdi. Xətai divanı mərufdur.

kullanmışdı. İkinci məqsədi təmin üçün də müəyyən ruslaşdırma proqram ilə uşqollar (məktəblər) təsis edilmişdi.

Xələqdə nə bu məmurluğu qəbul edən mollalara etimad, nə də məzkur uşqollardan çıxan bəyzadələrə etibar vardı. Hökumət tərəfindən təyin olunan mollalara «dəftər mollası»^{*} rus uşqolunda oxuyan gənclərə də «rus balası» deyən xəq kəndi hissi-fitrissilə sezdiyi ruslaşdırma siyasətinə bildiyi kibi müqabilə etmişdir. O, dəftər mollasına və «axund»unu, hökumət uşqolunda kəndi «məktəbxanə»sini qarşı qoymuşdu.

Hər nə qədər xələqin möhkəm tutduğu «axund» ilə «məktəbxanə» tamamilə kəndisinin deyil, İran nüfuzunun müəssələri olsa da ruhuna yabançı bulunan rusluğa qarşı bu müəssələr daha milli, daha doğma idi. Buna görə də o, «axund»un hüriyyəti və «məktəbxanə»nin istiqlalı üçün yaptığı mübarizədə pək həqli və bu mübarizədə dəxi pək məqul idi. Çünki o, siyasətən məğlub olmuşsa da mənən bərhad olmaq istəmirdi.

Fəqət xəvass yenə yanılmışdı. Vaxtilə Firdovsinin romantizmi, Sədinin dərin hikməti, Hafizinin dadlı qəzəlləri qarşısında bayılan «mirzə» bu dəfə də Lermantovun tağlarda uçan ruhu, Puşkinin su kibi axan nitqi, Tolstoyun məsihanə fəlsəfəsinə vurulmuş bir «uçitel» idi^{**}.

Sənədlər keçdi, bir tərəfdə «mirzə», digər tərəfdə «uçitel» durdu. Bunlar bir çox zaman anlaşımadılar. Farslaşmış mirzə kibi ruslaşmış uçitel dəxi xələqin hədsən duyduğu mətləbi bir çox zaman dərk edəmmədi. Nəhayət, bir çox kəcvaclardan keçildi. Məktəb və mədrəsələrə qarşı üsulsuz mübarizələrdən sonra «uçitel» məqsədi anladı, bildi ki, Sədini də, Tolstoyu da türk xələqinə öyrətmək, türkü onlarla aşna etmək həm lüzumlu, həm faydalıdır. Fəqət bununla bərabər türkü kəndi Sədisindən, kəndi Tolstoyundan məhrum etmək olmaz. Sədini, Tolstoyu və sair dünya məşahiri-ədibini anlamaq üçün kəndi Füzulilərini, Nəbatilərini—nə qədər kiçik də görünsələr Seyidlərini, Sabirlərini, Cavidlərini, Cavadlarını öyrənməlidirlər.

Bu zəmində rus məktəbi vasitəsilə mədəniyyəti-hazirəyi az-çox dərk etmiş ürəfa ilə xələq arasında yekdigərini anlamaq dövrü başladı.

Bundan 50—60 sənə əvvəl müasir Azərbaycan ədəbiyyatının binası quruldu. Şərq mədəniyyəti ilə mükəmməl surətdə mücəhhəz və rusca vasitəsilə də Qərb mədəniyyətinin əsasatı ilə aşna bulunan Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlayan teatro ədəbiyyatı, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdülrahim Haqverdiyev, Sultan Məcid Qənizadə, Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə kibi mühərrirlər tərəfindən tənzir və idamə edildi. Mirzə Fətəlinin komediyaları türk aləmində

^{*} Hökumət tərəfindən təyin olunan imamlara (mollalar) vəqayə-tərbəə dənیلən nigah, təlaq, təvəllüdat və vəfiyyat vəqiələrini qeyd və təsbit etmək üzrə hökumət tərəfindən divani dəftərlər verilmişdi.

^{**} Farsidəki mirzə istilah olaraq müəllim mənasına gəldiyi kibi, rusca uçitel dəxi eyni mənanı ifadə edir.

yazılmış ilk komediyalardır. Münəqqidlərcə «Şərq Molyeri» ləqəbini qazanan Mirzə Fətəlinin məcmuəyə-asarı ruscaya, almancaya, ingiliscəyə qismən də fransızcaya tərcümə edilmişdir.

Teatrodan bəhs edincə Azərbaycan musiqisindən bəhs etməmək qabil deyildir. Teatro sənəti Azərbaycanda olduğu kibi İslam aləminin heç bir tərəfində irəliləməmişdir. Burada türkcə opera, operetta təsis edilmişdir. İlk Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir bəy tərəfindən kəffətəsi Füzulinin olmaq üzrə «Leyli—Məcnun» operası bəstələnmiş, bundan başqa «Əsli və Kərəm», «Aşıq Qərib», «Şah Abbas və Xurşudbanu» kibi digər operalarla «Arşın mal alan» kibi operettalar dəxi bütün Qafqasıyada, İranda qismən də Türkiyədə məşhurdur. «Arşın mal alan» operettası İstanbul səhnələrində amaturlar tərəfindən göstərilədiyi kibi, ermənəcə, gürcüəcə və ruscaya dəxi tərcümə edilmiş və teatro mövsümlərində dəfələrlə təkrar olunmuşdur.

Teatro yazılarını mütəəqib qəzetə təsisinə başlanmış, 1875 sənəsində mərhum Məlikzadə Həsən bəy Zərdabi tərəfindən «Əkinçi» qəzetəsi təsis olunmuş, bundan sonra Ünsizadələr tərəfindən təsis olunan «Ziyayi-Qafqas» ilə «Kəşkül» qəzetələri çıxmışdır. Birincisi 1877 sənəsi rus—türk müharibəsi zamanındakı nəşriyyatından dolayı hökumət tərəfindən qapadılmış, ikincilər də bir kaç nüsxə çıxdıqdan sonra kəndiliklərindən təvəqqüfə uğramışlardır (1880 və 1891).

1905 tarixinə qədər Azərbaycan ədəbiyyat və mətbuatı müntəzəmən təsis və tərəqqi edənməmişdir. Yalnız 1903 və 1904 sənələrində Tiflisdə intişar edən «Şərqi-Rus» qəzetəsi bu uzun sükut dövrünü bitirmişdir. Şahtaxtinski Məhəmməd ağa tərəfindən təsis olunan bu qəzetə bir sənə davam etdikdən sonra Bakıya nəql edilmiş və burada qapanmışdır. Fəqət Rusiya inqilabi-sağirini təşkil edən 1905 sənəsi, Rusiya türkləri üçün milli inkişaf dövrünün ibtidasını təşkil etmişdir. Müəssisəti-ictimaiyə ilə hürriyyəti-mətbuat nöqtəyi-nəzərindən bir parça müsaiddat ilə nəticəpəzir olan bu inqilabdan bilistifadə bütün Rusiya türklərində olduğu kibi Azərbaycan türklərində də sürətli bir hərəkəti-milliyə başladı. Bu hərəkət bir tərəfdən milli mətbuat təsisi, digər tərəfdən də milli məktəb və ümuri-diniyyənin millətin kəndisi tərəfindən müntəxəb əşxas və müəssisat vasitəsilə idarə edilməsi dəvasından ibarət idi.

Bakı bu hərəkəti-milliyənin mərkəzi idi. 3914 sənəsi hərbi-ümumisinin ibtidasında Bakıda türkcə iki yovmi qəzetə («İqbal» və «Sədayi-həqq») nəşr olunurdu. Müsəlmanların hüququnu müdafiə məqsədilə bir də rusca «Kaspi» qəzetəsi çıxıyordu. Bundan başqa bir kaç ədəd də türk mətbəəsi mövcud bulunuyordu. Bu qəzetlər 1905-ci sənəsində möhtərəm Ağaoğlu Əhməd bəylə Hüseyinzadə Əli bəy tərəfindən təsis olunan «Həyat» və «İrşad» qəzetlərinin başladıkları mücadiləyi-milliyəyi davam etdiriyorlardı. Hərbi-ümumi əsnasında təsis edilən «Açıq söz»^{*} qəzetəsi dəxi bu dəvayı müdafiə ediyordu. «Açıq söz» ilk

^{*} «Açıq söz»ün müəssis və mühərriri bu risalənin müəllifidir.

dəfə olaraq o vəqtə qədər Qafqasiya müsəlmanı və yaxud tatarı deyilən xəlqin türk olduğunu sərəhət və israrla meydana qoymuş və bu xüsusda hər b sansoru ilə mübarizə etmək zərurətində qalmışdı. Mətbuati-yovmiyədən başqa bir kaç həftəlik ədəbi, siyasi və məzah qəzetələri dəxi nəşr olunurdu ki, bunlar miyanında «Molla Nəsrəddin» məcmuəsi Azərbaycan məzahının xəlq etdiyi bir şah əsərdir. Ədəbi məcmuələrdən ən mümtəzə möhtərəm Hüseynzadə Əli bəyin təhti müdiriyyətində çıxan «Füyuzat» məcmuəsi idi. «Füyuzat» məcmuəsi Azərbaycan üdəbasını Osmanlı ədəbiyyatını təqlidə sövq edən ən böyük amillərdən birisi olmuşdur.

Bakı mətbuati-milliyəyə mərkəz olduğu kibi o zaman cəmiyyəti-xeyriyyə sürətilə təşəkkül edə bilən milli müəssisələrə dəxi mərkəz olmuş idi. Bakı müsəlman cəmiyyəti-xeyriyyəsinin hərbi-ümumi əsnasında Türkiyə cəbhəsindən təhcir edilən əlviyyəyi-sülsə müsəlmanlarına təşkil eylədiyi yardım bütün Rusiya müsəlmanlığını təhyic eylədi. Məzkur cəmiyyətin türk üsərai-hərbinə göstərdiyi müavinət dəxi ayrıca şayani-qeyd və tezkardır.

Bu cəmiyyətdə məxsus olaraq Bakı tüccarlarından mərhum Musa Nağıyev tərəfindən yağılan bina ki, 1918-də bolşeviklərlə ermənilər tərəfindən yaxılmışdır, bəlkə də ələmi-islamda böylə bir məqsədlə yapılmış binaların əzəmət etibarilə birincisidir. Bunun yanında duran digər bir bina dəxi Şərəkari təzri-memarisilə nəzər-diqqəti cəlb ediyor. Bu, Azərbaycan türkləri arasında baqiati-salehatilə məşhur Hacı Zeynalabdin əfəndi həzrətlərinin ilk dəfə olaraq təsis eylədiyi müsəlman darülmüəllimatıdır. Milli əbniyələrdən biri də «Səadət» cəmiyyətinin məktəbi olmaq üzrə yapırdığı möhtəşəm binadır.

Bu müəssisələrdən başqa Bakıda nəşri-məarif məqsədilə «Nacət», «Nəşri-məarif» və «Səfa» cəmiyyətləri dəxi təsis etmişdir.

Azərbaycan həyati-milliyəsində təsirəti-mühümməsi bulunan ikinci mərkəz Gəncədir. Gəncədə təsis edilən «Mədrəsəyi-ruhaniyyə» vəqtilə milliyətpərvərlik ruhunun təqviyə edilən ən mühüm mərkəzi idi. Buradan Azərbaycan bir çox müəllimlər, mühərrirlər və şairlər qazanmışdır. Məzkur məktəbin əhəmiyyətini dərk edən çarizm burasını çabuq qapamaqla «təhlükə»nin önünə keçmək istəmişdir. Nəsil ki, Bakıdakı nəşri məarif darülmüəllimini ilə «Səadət» məktəblərini dəxi eyni cəzaya uğratmışdı.

* * *

Təlxis etdiyimiz bu ədəbi intibah Azərbaycanın iqtisadi və ictimai inkişafı ilə məşrut idi. Azərbaycan xanlıqlar şəklində Rusiya idarəsinə keçdiyi zaman iqtisadca daha münkəşif deyildi. Hər xanlıq kəndi yağında qovrulur qapalı bir istehsalı-məhəlli idi. Bir məhəll ilə digər məhəll arasındakı münasibət pək məhdud idi. Hər xanlıq qürun vüstai feodal bir həyat keçiriyordu. Şəhərlər kiçik qəsəbə halında, sənaye əl işindən, ticarət bəsit bir mübadilədən ibarət idi.

O zamankı ictimai həyat, o zamankı siyasi duyğular bittəb, bu şəraitimaddiyyə ilə məşrut idi. Ədəbiyyat dəxi böylə xan məhfillərinə məxsus kiçik bir «saray ədəbiyyatı» halında idi. Bu ədəbiyyat məhəlli zövq və qərəzlər təsirində məhdud bir şey idi. Bir məhfili-ədəbi ilə digər məhfili-ədəbinin münasibəti adətən bir şəhər ilə digər şəhər arasında cərəyan ediyordu. Bu cərəyan çox da sıxı səmimi olammazdı. Hətta müxasim bulunuqları belə vəqə olurdu. Ədəbi məhfillər arasındakı xüsumət əsrimizin də bildiyi bir həqiqətdir. Fəqət bu müxasimət məhəll etibarilə deyil, zümrə, sinif və ya təbəqə etibarilədir.

Qafqasiyaya, eynən Rusiya Böyük Pyotrın islahatı ilə qüvvət bulmuş bir Rusiya idi. Əsri-üsulları tətbiq etməklə bu inkişafa mail bir dövlət idi. Əsrin hər böyük dövləti kibi bu da imperializm idealını təqib ediyordu. Bu istiqamətdəki meyl və inkişafı ilə o Cənubə doğru yayılıyordu və yolu üstündə islam dövlətlərini görüyordu. Qafqasiya, onun üçün bilxassə mühüm idi. Qafqasiya yollarını yapmaq, mənafeyi-sərvətini işlətmək, bəhri-Xəzərdə seyri-səfayın vücutə gətirmək planları iqtizasından idi. Bu planların qüvvədən fələ gəlməsi, Batum ilə Bakını, Rusiyanın mühüm mərkəzlərinə rəbt edən dəmir yollarının inşası ilə tətvic edildi. Nəticədə Qafqasiyanın mühiti-coğrafiyası dəyişdi. Daima rəqib şəklində yaşayan zəif xanlıqlar yerində bir idarəyə tabe iqtisadi bir küll vücutə gəldi. Bundan gələn fəidənin qism mühümünü əvvəla Rusiyaya, sonra yerli xristianlara inhisar etmək Rusiya politikasının icabından idi. Məmafih Qafqasiyanın Azərbaycan qismi dəxi istər-istəməz bundan müstəfid oldu, Azərbaycan şəhərləri böyüdü. Aralarında münasibət və mübadilə artdı. Xanlıqlar zamanındakı xüsusiyyətlər rəf oldu. Məmləkət iqtisad və ticarətə inkişaf etdi. Təkamül yoluna girdi. Bu təkamül fəal bir dövr istehsal vücutə gətirərək təqsimi-məsaiyi-mucib oldu. Təqsimi-məsai sayəsində də ictimai yeni zümrələr təşəkkül ediyordu.

Rusiya nə Avropa kibi Avropa, nə də Şərq kibi Şərq idi. Böyük Pyotr «Tənzimat»ından sonra rus idarəsi feodalizm baqiatilə burjua əsaslarını tühəf bir surətdə məzc etmişdi. Bunun üçün də o digər Avropa məmləkətlərinə nisbətə qayət bəti addımlarla tərəqqi ediyordu. Məmafih son rüb əsrdə Rusiya kapitalizmi iyic irəlilədi. Nəticədə xatiri sayılır bir demokrasi təşəkkül etdi. Rusiya kapitalizminin inkişafında Bakının rolu mühüm idi, Bakı əksər Rusiya sənayesinin və bütün dəmir yolunun (petrol sayəsində) mühərriki olduğu kibi kəndisi də qayət mühüm ticarət və sənaye mərkəzi halına gəldi. Bu xüsusda o, petrolundan başqa coğrafi vəziyyətinə dəxi mədyundu. Burası Rusiya ilə İrani, İran ilə Türkiyəni, Rusiya ilə Qafqasiyanı ticarətlə bağlayan yeganə bir liman idi. Bakının bu mövqeyi şimdiki cəmiyyətlərdə mühüm olan demokrasiyin təşəkkülü ilə də artdı. Burada digər ünsürlərlə bərabər türk sünufi-ictimaiyəsi dəxi vücutə gəlmiş, türk demokratiyası təsis etmişdir.

Əvət, xanlıqlar ilğa edilmiş, yerində sövq-tarix ilə vahid bir türklük vücutə gəlmişdir. Ayrılığın timsalı bulunan xanlıqların ilğası ilə qəsəbələr birər şəhrə inqilab eyləmiş milli vəhdəti mucib olan demokrasi doğmuşdu. Bu demokrasiyin

təbəqatı içində fünuni-əsriyyə ilə mücəhhəz mütəxəssislər, münəvvərlər,ərbabi-sənaye, ticarət əhli, əmələ qismi yetişiyordu. Bu sinif ibtidada rus idarəsinə, rus hərsinə pək də müxalif deyildi. Biləks hər şeydə Rusiyaya təqlid etmək bu sinif pişrovlarının sifəti-fariqəsini təşkil ediyordu. Bunun üçün onlara «rusməab» dinilirdi. Rus məabların müqabilində isə «İranməab»lar duruyordu. İranməablar rus idarəsinin təsirilə mövqelərini yeni qüvvətlərə tərək etmək istəməyən əski təbəqati-ictimaiyyənin məfkurəçiləri idi. Birincilər yeni təşəkkül edən cəmiyyətin hürrəndişləri (liberal), ikincilər isə mühafizəkar (konservator)ları idi. Hürrəndişlərlə mühafizəkarların mübarizəsi sənələrcə davam etdi. «Uçitel» ilə «mirzə» müxasim bulunarkən mühafizəkarlar xürrəndişləri təkfir ediyordardı. Biləxərə bu hal tabəddül etdi, hürrəndişlər zümrəsi qəvanini-ictimaiyyənin sövqi ilə kəndisini hüquqən və iqtisadən təzyiq edən rusluğa qarşı livai-üsyən açmaq məcburiyyətində qaldı. Doğrudur ki, şəhərlər böyüyür, burada demokrasi təşəkkül ediyordu, fəqət bununla bərabər şəhərlər ruslaşdırılıyır, mühacirət siyasəti yerlilərə, yerli müstəhsillərə meydani-inkişaf verməyordur. Buna qarşı türk münəvvəri, türk tüccarı, ələlümüm türk müstəhsili mübarizə edəcəkdı. Bu ağır vəzifədə o yalnız mübarizə edəmməzdi: xəlq kütləsini də bu cidalə sövq etməlidı. Bunun üçün ona təsir etmək, ona xitab eyləmək lazımdı. İştə bu lüzum hiss edildiyi anda münəvvərəndan bir qisminin xəlqə doğru genidişi başlanmışdır. Münəvvərinin bu təşəbbüsü tüccardan bir qisminin məzahirət və müavinətilə qüvvət bulmuşdur. Bu xüsusda mətbuati-mövqutə təsisinin pək mühüm rolu olmuşdur.

Mətbuatın təsisi ilə Qafqasiyada siyasi, ictimai və milli bir fikir təşəkkül ediyordu. Əfkari-ümumiyyə vücud buluyordu. Həyati-milliyə üçün pək mühüm olan bir taqım məsələlər müzakirə olunuyordu. Qəzetələrin bu günkü milliyətlər təşəkkülündə oynadıqları rol məlumdur. Bu rolunu onlar Rusiya türklüyü üçün dəxi ifa ediyordardı. Onlar xəlqdə həm milli duyğuları oyandırıyor, həm də məqasidi-milliyədən olan məsələləri tənvir ediyordardı. Türkcə mətbuatın tərviç elədiyü məsələləri təhlil edərsək aşağıdakı məvaddi təlxis edə biliriz:

1. Üsuli-cədidə məsələsi məktəblərdə türkcənin üsuli-sövti ilə tədrisi və mədrəsə proqramına fünuni-cədidənin idxalı.

2. Milli məktəblər güşad və təsisi. Əvvəlcə mövcud məhəllə, köy və came məktəblərindəki farsı yerinə türkcə oxutmaq və əsri üsullarla yeni məktəblər güşad etmək,

3. Hökumət məktəblərində türkcənin tədrisini tələb etmək,

4. İdareyi-ruhaniyyələrlə övqafi-islamiyyə idarəsinin əhaliyi islamiyyə tərəfindən müntəxəb üləma və məmurin tərəfindən idarəsi fikrini tərviç eyləmək,

5. Müsəlmanlar üçün də sair millətlərdə olduğı kibi nəşri-məarif və ümuri-xeyriyyə ilə mütəvəqqül cəmiyyətlər təşkili,

6. Bələdiyyə və Duma (Rusiyə məclisi-məbusanı) intixabatında müsəlmanlar həqqində rəva görülmən təqyidati qanuniyyəyə qarşı mücadilə. Bakı,

Gəncə və ələlümum Qafqasiya bələdiyyələrində müsəlman əzai-məclisin nisfindən fəzləsini təşkil edəmməzdi.

7. Vətəndaşlıq və əhliyyət həqqinin hər cəhətə müsəlmanlara təşmili ilə hüquqi-siyasiyyə və mülkiyyədə digər vətəndaşlarla müsavi tutulmaq.

1905 sənəsi inqilabından sonra çoxalan mətbuat bu kibi mətalibin tərvici ilə qüvvətli bir cərəyan yaratmışdı. Bu mətalib yalnız qəzetə sütunlarında qalmıyıb qismən həyatə təbiiq edilmiş, qismən dəxi müxtəlif zamanlarda hökumətə verilən istidalara və ictimailər tərəfindən çıxarılan qərarlara material təşkil eyləmişdir. Bu məqasidin tərvici üçün ələni və xəfi olmaq üzrə müxtəlif komitələr, cəmiyyətlər və firqələr təşəkkül eyləmişdir. Bəzən qüvvətli, bəzən zəif bir biniyəyə malik olan bu siyasi üzviyyətlərin başlıca tələbini çarizm üsul-idarəsinin dəyişməsi təşkil etmişdir. Bu cəmiyyətlərdən əksəri bir çox zaman çarizm əleyhində olan ixtilal firqələri ilə təmasda və bəzən də ittifaqda bulunmuşlardır.

1905 inqilabı, inqilabçıların arzusu vəchlə inkişaf edəməyib irticanın qələbəsi ilə hərəkəti-inqilabiyyə tovfifə uğradı. Bunun üzərinə şiddətli bir irtica başladı. Bu münasibətlə icra olunan təqibat nəticəsində digər rus firəqi-siyasiyyəsi kibi müsəlmanların daha rüşeymə halında bulunan cəmiyyətləri dəxi pərakəndə bir hala gəldi. Rusiya cəmiyyətində şoven bir siyasət cərəyanı başladı. Bu cərəyan Balkan müharibəsi əsnasında şiddətli bir surət aldı. Rus şovenizmi doğrudan-doğruya türk ələminə tovcih olunmuşdu. Rus üdəbasından məruf birisi Balkanlara gedən Səlibi-əhmər heyətini təşyi etdiyi üçün yazdığı məqalədə «Bir islav, bir xristian varkən türk yaralısına baxmayınız»—deyirdi. Bu şovenizm eyni zamanda qeyri-rus olan millətlərdəki cərəyanı-milliiyyə təğdiyə ediyordu. Bilxassə türk milliiyyətpərvərliyyə qabarıyordu. Rus darülfünunda oxuyan Azərbaycan tələbələrini Kiyevdə toplanan ictimai kəşf və əzası tovfif edilmişdi. «Hilali-əhmər» fəidəsinə yapılan propağna bu zamankı hissiyyətin tərvici üçün ən münasib bir vasitə oluyordu. Bakı qadınlardan küpələrini verənlər olmuşdu. Gənc müəllimlər və tələbələr dərslərini ataraq türk ordusuna könüllü gedişyorlardı. Bu zamanda əksəri 1905 sənəsindəki inqilab cəmiyyətlərində təcrübə görmüş gənclərdən mütəşəkkil xəfi bir cəmiyyəti-siyasiyyə vücadə gəliyordu. Bu cəmiyyət Rusiyada yaşayan türkləri hər cəhətə ruslar ilə müsavi bir hüquqa malik görmək istəyor, eyni zamanda bütün türk və islam ələminin hürriyyətinə dəxi əməli-ittixaz ediyordu. Cəmiyyətin məfkurəsi milətlər arasında tam bir müsavati-hüquq təsəvvürü idi. Bunun üçün də «Müsavat» namını almışdı.

Məzkur cəmiyyətin o zaman nə kibi bir ruhla mütəhəsis olduğunu irəə etmək üçün vəqtilə «Səbil ül-Rəşad» qəzetəsinə dərc olunan bəyannaməsindən bir qismini buraya nəql ediyoruz:

«...Biliniz və əgah olunuz ki, bizim yeganə çareyi-nicatımız Türkiyənin istiqlalı və onun tərəqqisindədir. Əgər biz şimdiki əvvəlki hissizliyimizdən vaz keçməzsək bu üzədən dününün gözü önündə həqq, insaniyyə və milliiyyətimizi qaib edib əğyarə əcir, tabe və adətən əsirlikdə qalacağımıza şübhə edilməsin...»

«Cəmi aləm biliyor ki, bu müharibəyi xilafəti-islamiyyəyə malik olan Türkiyəyə açan Balkanın kiçik və ufaq hökumətləri deyildir. Zira, şir nə qədər zəif olsa da çaqqallar və tülkülər ona yaxın gəlməyə cürət edəmməzlər. Bu işləri işləyən insaniyyət və islamiyyət düşməni və «Jandarmi-aləm» ləqəbi ilə müləqqəb olan Şimal ayısı Rusiya hökuməti-müstəbidəsidir ki, hər gün nə qədər ləvazimi-səhiyyə, ətibba, ianələr və könüllü adı ilə bölük-bölük nizamilər (yəni əsgərlər) göndəriyor».

«Şu saətdə bolqar, serb və qaradağlıların nizami səflərində hədsiz-hesabsız rus zabidləri və topçuları mübarizə etməkdədir. Osmanlıların məğlubıyyəti həqqində çəkilən teleqraflar həp məculdur. Bu surətlə onlar bir tərəfdən Rusiyadan hərbə gedənlərə cürət vermək, digər tərəfdən də müsəlmanları qorxutmaq istiyorlar. Aləmi-islamın başına gələn bəlalaların əksərinə bəlkə də həpsinə işbu... və...hökuməti-müstəbidə səbəb olmuşdur. Digər məmləkətlərdəki islam qardaşlarımız can və mal ilə müavinətdə bulunduqları halda biz Rusiya müsəlmanları nədən bir cəmad kibi donmuşuz!»

«Əlbəttə, müsəlman olan kimsələr, hissi-milliyəti olan şəxslər, beyzeyi-islami din və millətini bu qədər düşəri-səfalət və giriftari-zillət görüncə qeyrəti-milliyə və həmiyyəti-diniyyəsi həyəcanə gəlib Qurani-əzimi-əşşanın dini-Əhmədi və livai-Məhəmmədinin istiqamət və istidaməti yolunda varid olan (...) ayəyi-vafi hidayəsi müfadinca can və mallarını dəriğ etməzlər. Edənlər xaini-millət və düşməni-din və biqeyrətdürlər.»

III

HƏRBİ-ÜMUMİ VƏ İXTİLALİ-KƏBİR

Hakimıyyəti-milliyə dəvasının 1905 sənəsi Rusiya inqilabi-səğiri nəticəsində milli məktəb, milli mətbuat və milli cəmiyyətlər təsisinə aid cüzi müsaidələr kibi qazandığı məhsullar vardı.

Doğrudur ki, bu məhsullar kəmiyyət etibarilə çox məhdud, keyfiyyət etibarilə də pək yeni idi. Məmafih bu müsaidələrdən istifadə edən Qafqasiya türklüyü böyük müharibə ərəfəsində və ixtilali-kəbirin partladığı zamanda pək də hazırlıqsız deyildi. Gərçi vəzaif və məqasidi-milliyənin əzəmət və müşkilatı ilə mütənəsib bir təşkilata daha malik deyilsə də artıq siyasi idrakdan məhrum, arzuyi-millisi təzzüv etməmiş şəkilsiz bir kütlə halında dəxi deyildi. Həyatını ibraz edəcək vasitələrə malik, diri və yaşamaq istədiyini hiss etdirəcək ziruh bir vücud halında idi.

On sənəlik kiçicik bir fasilə, Azərbaycan türklüyünü mütəəddid mətbuata, müxtəlif müəssələrə, siyasi məhfillərə, xəfi cəmiyyətlərə, zamandan, məkandan anlar münəvvərlərə malik idrak və şüur sahibi bir cəmiyyət halına qoymuşdu.

Bu cəmiyyət, 1914 sənəsində partlayan aləmşumul müharibənin alt-üst elədiyi məfhum və qiymətləri həssaslıqla təqib ediyor. Topların gurultusu ilə bərabər qopan «Millətlərin həqqi müqəddəsdür!» nidasını dörd qulaqla dinləyordü. O, müharibə bulunan bütün düvəli-müəzzəmə ricalı ağzından sıx-sıx eşidilən bu şüarın səmimiyyətinə deyilsə də bu böyük həqiqətin istər-istəməz müzəffər olacağına iman ediyordü. Hərbi ümumi əsnasında, daha Rusiya inqilabı zühür etmədən, müharibənin qatı sansoru hər yazılanı bilaaman silməkdə, bilxassə türk kəlməsi ilə türkçülük məsləkinə qarşı xüsmanə bir əlaqə göstərdiyi zamanda «Açıq söz» qəzetəsi yuxarıda⁷ məzkur imanə tərçüman olaraq yazıyordü ki: «hər hankı qalib tərəf az-çox sürüncü bir dinclik vücudə gətirmək istərsə əsrin vicdanları üzərində ən çox təsir icra edən qüvvəti—millət məfkurəsini ehmal edəmməz. Bunun böylə olacağı ara-sıra gələcək sülhü həqqində söz söyləyən Avropa mütəfəkkirlər necə də təsdiq olunmaqdadır. Sülhiyyəyə mənsub siyasilərcə milliyyət əsasına rəyət etməyəcəkdir; millətlərin hüququnu gözlətməyəcəkdir bir sülh müahidənaməsi çox çəkməz yırtılır və sürüncü bir dinclik təmin edəmməz!»

«Hüquqi təbiyyəsi paymal olmuş bir millət baqi qalınca qədər Avropa müvazinəyi-düvəliyyəsi həqiqi və sürüncü bir sülh üzü görməkdən məhrum qalacağı kibi kəndi vətəndaşları arasında onu doğmalığı gözədən bir dövlət də həqiqi bir qüvvətə söykənməyəcəkdir (istinad etməyəcəkdir), mütərəqqi və qüvvətli bir təşkilatə malik olmuycadır.»

«Demək ki, müəyyən bir məfkurəyə və əksər əfradınca müşəxxəs bir qayəyi-amala malik olan millətlər, dövlətlər arasındakı münasibətdə əhəmiyyət qazandıqları kibi dövlətlərin daxili siyasətləri üzərinə də böyük təsirlər icra edəcəklərdir. Bu surətdə ayrı-ayrı millətlər bir millət olaraq yaşaya bilmək üçün hər şeydən əvvəl kəndilərini bilməli, müəyyən fikir və əməllər ətrafında birləşərək böyük bir məfkurəyə, qayəyi-xəyalə hədəf olacaq o işıqlı yıldıza sahib olmalıdırlar. Çünki müttəhid bir ruh və müştərək bir qayəyə malik olmuyan millətlərlə yeni əsaslar üzərinə qurulacaq həyat hesablaşmıycadır və böylə bir silahdan məhrum qalan cəməətlər kimsəyə söz eşitdirəmiycəklərdir!»

Böyük müharibənin Qafqasıya türklüyündə doğurduğu ümid böylə idi. Milliyyət prinsipinin qalib gələcəyinə bağlanmış bir ümid!

* * *

Rusiya imperatorluğunun 1917 sənəsində Karpad dağlarında, Lehistan⁸ vadilərində və Baltik sahillərindəki o görünməz məğlubiyəti, dünyanı sarmış atəşin hərbi silsiləsinin mühüm həlqələrindən birisini qırılmış oldu. Rusiyanı pəncəyi-əsərətində qəhr edən çarizm dəxi bu həlqə ilə bərabər durulmuşdu. Böyük müharibə, böyük bir inqilab doğurmuşdu.

Müxtəlif millətlərdən yoğrulmuş 180 milyonluq əzimi bir kütləni idarə edən, dünyanın ən böyük imperatorluğunda zühura gələn bu itxalalı-kəbir iki dürlü nəticə

verəcək, iki mühüm məsələni həll edəcəkdə. Yoxsa kəndi ruhu və kəndi təbiəti ilə təzad təşkil edib kəndisi ilə bərabər Rusiyanı da qəhr edəcəkdə.

1917 inqilabı məhkum siniflərə hüriyyət, məhkum millətlərə də muxtariyyət verəcəkdə.

İnqilabın ilk günləri məclisi-müəssisən intizarı ilə keçiyordu. Məclisi-müəssisən bir an əvvəl toplanacaq, köylülərə topraq, əmələlərə iş, millətlərə də muxtariyyət təmin edəcəkdə. İştə arzuyu-ümumi!

Məclisi-müəssisəndən kim nə bəkləyər? İctimaalar, qurultaylar, qərarlar, məxtərələr həp bunu təyin etməkdə...

Qafqasiya daxil olduğu halda bütün Rusiya türkləri dəxi bu xüsusi ehmal etməyorlardı. Bakıda nisanın 15-də ilk dəfə olaraq «qurultay» namilə Qafqasiya müsəlman konqresi toplanıyor. Qurultay hər şeydən əvvəl və hər məsələdən daha qızğın bir surətdə azad Rusiyanın alacağı mətlub şəkli-idarəni müzakirə etdikdən sonra aşağıdakı qərarı çıxarıyordu.

«A—Qafqasiya müsəlman qurultayı milli-siyasi məqsədə aid məsələni müzakirə edərək müsəlman qövmlərinin mənafeyini ən ziyadə təmin edən Rusiya şəkli-idarəsinin məhəlli federasion əsası üzərinə qurulu cümhuriyyət müctəmeyinam olduğunu qəbulə qərar verir.»

«B—İslam dinində olan bütün qövmlərin ruhani və mədəni irtibatını nəzərə alaraq Qafqasiya müsəlman qurultayı bütün Rusiya müsəlmanları üçün vəzi-qəvanin səlahiyyətinə malik ümumi bir idarə təşkilini lazım görür.»

Bu qərar günlərcə dəvam edən münaqişət nəticəsində bir növ etilaf mühəssiləsi olaraq müttəhidən qəbul edilmişdi. Münaqişə bir tərəfdən türkcülər, digər tərəfdən də islamçılarla sosialistlər arasında idi. Federasion əsasını müdafiə edənlər türkcülər idi ki, bunlar xüsusi olaraq Azərbaycan üçün dəxi məhəlli muxtariyyət tələb ediyorlardı. Müarizlər isə yalnız xəlq cümhuriyyəti ilə iktifa edib milliyət məsələsinin həllini məhəlli deyil, mədəni muxtariyyət şəklində təsəvvür ediyorlardı. Nisani-mütəaqib mayis ayında Moskvada bütün Rusiya müsəlmanlarının ümumi qurultayı iniqad eyləmişdi. Rusiya türklüyünün bütün əqvamını təmsil edən min mürəxxəsli bu böyük qurultayda şiddətli mübahisə və münaqişələrdən sonra Rusiyanın milli və məhəlli muxtariyyətlər üzərinə qurulu müttəhid xəlq cümhuriyyətindən ibarət olması tələb olunmuşdu.* Bu tələb Rusiya müsəlmanlarının böyük inqilabdan bəklədikləri siyasi əməli təmamilə əyan eyləmişdi.

Nəhayət, məclisi-müəssisən intixabatı əsasında Mavərayi-Qafqas müsəlmanları arasında qate bir əksəriyyət ehraz edən «Müsavət firqəsi»⁸ və milli

* Bu tələb müəllifin şəkli-idarə haqqında irad etdiyi müqabil məruzə üzərinə vəqə münaqişə və müdafiələr nəticəsində təklif və konqrenin əksəriyyət qatiesincə qəbul və təsbit edilmişdir.

komitələr» listəsi* Rusiya federasionu ilə bərabər Azərbaycan muxtariyyəti dəxi bir şüar olaraq ortaya atmışdı.

Bakı əhalisinin böyük bir təvəccöhü altında iniqad edən türk ədəmi-mərkəziyyət—«Müsavat» firqəsinin** eyni aylarda iniqad edən ilk konqresi Rusiya türklüyünün Rusiya şəkli-idarəsi həqqində bəslədiyi əməli aydınlaşdıraraq, Azərbaycan, Türküstan, Qırğızıstan və Başqırdıstan kibi xalis türk məmləkətləri üçün məhəlli muxtariyyət Volqa nəhri boyu ilə Kırım tatarları və Rusiyada yaşayan digər türk qövmlərinə də məhəlli mümkün olmadığı təqdirdə milli muxtariyyət tələb ediyordu.

İştə «Açıq söz»ün 1915-ci ildə hərbi-ümumidən bəklədiyi hakimiyyəti-milliyə şüarının qələbəsindən umduğu ümidi 1917-ci ildə Rusiya inqilabından bilistifadə ixtifakahından çıxan «Müsavat» firqəsi yuxarıdakı vəchlə təyin ediyordu.

Bu surətlə Azərbaycan türkü cahan müharibəsi ilə Rusiya inqilabından kəndi hürriyyət və hakimiyyəti-milliyəsinin təmini təyid edər bir nəticə bəkləyirdi.

* * *

İnqilab, imperatorluğu içindən təzyiq edən iki mühüm qüvvənin daşmasından zühur etmişdi. Bir tərəfdən məhrum siniflər, digər tərəfdən də məhkum millətlər həqqlərini istəyorlardı. Köylü torpaq, əmələ iş, velikorus olmayan millətlər dəxi muxtariyyət idarə tələbində idilər.

İnqilab bunların həpsinə hesab vermək məcburiyyətində idi. Fəqət bununla bərabər o bir də bunların fəvqündə digər bir məsələ ilə dəxi üz-üzə gəlmişdi. Ortada həll olunacaq bir hər b məsələsi vardı. Çar hökumətinə təvarüs edən hökuməti-müvəqqətə, bilxassə Kerenski hökuməti, inqilabi, bir dəfə başlanmış hərbi müvəffəqiyyətlə bitirmək üçün bir vəsilə olaraq qollandı. Xətərnək bir təcrübə yapıldı. İnqilab ordusu Almaniyaya qarşı təcavüzə keçdi.

Bu surətlə bütün ciddiyyət və həmasətini «Zəfəri-nihai»yə həsr edən inqilab hökuməti bittəb digər əsaslı məsələlərin həllini bir zaman axirə təliq etdi. Əfkari-ümumiyyə inqilabın meydanə atdığı «İlhaqsız və təzminatsız sülh, millətlərə təyini-müqəddərat həqqi!» şüarı ilə bərabər torpaq və əmələ məsələlərinin bir an əvvəl qüvvədən felə gətirilməsini tələb ediyordu. Halbuki hökumət hər şeyi məclisi-müəssanə təviq ediyordu.

* Rusiyada mütənasib üsuli-intixab sistemi ilə tətbic olunan intixablar müntəxibin listləri üzərinə icra olunuyordu.

** «Müsavat» firqəsinin Balkan hərbi əsnasında Bakıda təşəkkül etdiyi yuxarıda qeyd edildi. 1917-ci sənədə Rusiya inqilabı zühur etdikdə Gəncədə «Türk Ədəmi-Mərkəziyyət firqəsi» təsis edildi. Bu iki təşkilat Qafqasiya qurultayındakı bəyanat və müdafiələri ilə xəlqçi, türkçü olduqlarını mütəqabilən kəşf etməklə ittihad edərək salifüzzikr ünvanı aldılar.

Bu təviq bir tərəfdən bolşevizmi, digər tərəfdən də milli cərəyanları təğdiyə ediyordu. Bilxassə Kerenskinin fənləndi (seymi), Ukraina radasına qarşı aldığı tovrı-təhdid, müsəlman milli alaylar təşkilinə aid müxalifət və Almaniya üzərinə icra etdiyi müvəffəqiyyətsiz təcavüz artıq bolşevizmin zühuruna meydan vermişdi.

Petroqrada mühüm günlər keçiriyordu. Vilayətlər qeyri-qabil təsəvvür bir böhran içində bulunuyordu. Bir tərəfdən əmələ, köylü və əsgər şuraları, digər tərəfdən də milli şuralar təsis ediyordu. Milyonlarca ordu cəbhəni tərək ilə kimsəyə sormadan qeyri-müntəzəm bir surətdə ricət ediyordu. Nəhayət, təşrinə-əvvəl ayı gəldi. Böyük Rusiya məclisi-müəssisəni toplanmaqda ikən hökuməti-mərkəziyyə Kerenskidən bolşeviklərə keçdi. Məclisi-müəssisəni həman ilk cələsəsində Lenin hökuməti tərəfindən qovuldu.

Bolşeviklərin, hökuməti cəbrən əldə etmələri üzərinə Rusiyanın hər tərəfində bir anarşi başladı. Ordu «Evə, evə!» - deyərək cəbhəni tərək etdi. Müsəlləh olaraq köyünə dönən köylü, əsil zadəganə məxsus kaşanələri yəğməyə və çiftəlikləri talanə başladı. Bütün Rusiya müdhiş bir atəşi-ixtilal ilə ülviləndi. Velikorudan qeyri olan vilayətlər anarşi içində bulunan mərkəzdən qorunmaq üçün kəndilərini bilzət idarə etmək səddinə gəldilər. Ukraina, Lehistan, Baltik cümhuriyyətləri və Finlandiya Rusiyadan ayrılmış oldu. Kazanda, Ufada, Orenbrucda təşəkkül edən milli tatar və Başqırd alaylarına istinadən təşkilati-milliyə vücuda gəldi.

Petroqradda bulunan bolşevik hökuməti isə heç durmadan dekretlər (qanunlar) çıxarıyordu. Bu dekretləri ilə o, böyük imperatorluğun başlamış olan inqirazını təsri ediyordu. Bu qanunlara görə köylü mülkədar ərazisini, əmlakını cəbrən zəbt etməyə və istədiyi kibi qullanmaya səlahiyyət peyda ediyordu. Millətlər dəxi istərlərsə Rusiyadan belə ayrılı bilirlərdi.

* * *

Bu əsnada Qafqasiyanın vəziyyəti nə idi?

Volqaboyundakı türklər xidməti-əsgəriyyədə bulundularından rus ordusunun inhilalı zamanında milli alaylar təşkil eyləmiş, müsəlman şurayi-əsgəriyyəsinə vücuda gətirmiş və bu sayədə inqilabın ilk günlərində mühüm bir qüvvət təşkil etdikləri halda Qafqasiya müsəlmanlarının halı pək müşkül idi. Qafqasiya cəbhəsindəki rus ordusu dəxi inhilal ediyordu. Kəməli-sürətlə geriyə dönən ordu yollarda təsadüf edən əhaliyi-islamiyyəyə olmaz təhqir və təcavüzatı icra ediyordu. Türkiyə hüduduna yaxın yerdərdə müfəsidlər tərəfindən işəə olunan bədxahanə xəbərər üzərinə dissiplindən çıxmış saldatlar (rus əsgərləri) yerli türklərini qətl-əmələrlə təhdid eyləyordu. «Linç» edilən müsəlmanlar vəqayə ruzmərə sırasına keçmişdir. Bu hal o dərəcədə şiddəti-peyda etmişdi ki, Petroqradda bulunan tatar şurayi-əsgəriyyəsi millətəşlərinin himayəsi üçün Qafqasiyaya bir heyət məxsusə ezam etmək məcburiyyətində qalmışdı.

Tiflisdə Məvarayi-Qafqaz komitəsi nam bir heyət icrai-hökm ediyordu ki, bu komitə Rusiya hökuməti-müvəqqətinin naibi ədd olunuyordu. Petroqradda çarın mövqeyi дума əzasından təşəkkül edən hökuməti-müvəqqətiyə keçdiyi kibi burada da valiyi-ümumi məqamı yenə eyni дума əzasından mütəşəkkil bu komitəyə keçmişdi. Biləxərə mərkəzi hökumət Kerenskiyə keçdiyi kibi, Məvarayi-Qafqaz idarəsi də türk, gürcü və erməni siyasi təşkilatlarının iştirakı ilə təşəkkül edən Məvarayi-Qafqaz komissarlığına intiqal etdi.

Bolşevik ixtilalı zühur etdikdə Rusiya Məclisi-müəssisəsinə intixab olunan əza daha Qafqasiyada bulunurdu. Bunlar Tiflisdə əqd-ictimai edərək «Məvarayi-Qafqas seymi» namilə bir məclis vücuda gətirdilər. Bu məclis türk, erməni, gürcü mürəxxəsləri ilə bir miqdar ruslardan ibarət idi. Məvarayi-Qafqas seymi həm Rusiyadan baqi qalan Türkiyə—Qafqas cəbhəsinə aid xüsusi bitirəcək, həm də Məvarayi-Qafqas məmləkətinin hökumət və idarəsini dəröhdə edəcəkdir.

O zaman Bakı əhvalı başqa bir məcrada davam ediyordu. Burası bir sənaye mərkəzi olduğundan əmələ sinfi çox bulunan bir şəhər idi. Əhalisinin üçdə birini əmələ təşkil ediyordu. Bu əmələ əksəriyyəni xaricdən gələnlərdəndir. Rusiyadan gələnləri bilxassə bolşevik fikirləri ilə məşbu idilər. Bunlara İran cəbhəsindən dönan rus əsgərləri dəxi əlavə olunuyordu. Bakı limanındakı əsgəri və ticari bəhriyyə taifəsi dəxi ki, əksərisi rusdurlar - ayrıca bir ünsürü ixtilal idi. Bu kibi ənasirə istinad edən bolşeviklər burada qüvvətli bir «Sovet» təşkil etmişlərdi.

Məvarayi-Qafqasiyanın hər tərəfi Tiflisdə təşəkkül edən «Seym» hökumətini qəbul etmişkən Bakı Soveti bunu qəbul etməyirdi. O, Petroqradda hökumətini tanıyırdı.

Eyni zamanda Bakıdakı yeni intixab olunmuş bir bələdiyyə vardı. Bələdiyyə məclisi «Sovet»in əleyhində «Seymin» lehində idi. Bu cəhətlə də şəhər iki qismə ayrılmışdı. Əmələ qismi «Soveti», digər qismi də bələdiyyəni tanıyırdı. Yekdigərindən mütəvəhhiş bulunan iki qüvvət istər-istəməz təsadüm edəcəkdə. Fəqət bu zamanın hülulunu nə bu, nə digər tərəf daha təsri etmək istəmiyorlardı. Bir sözlə idareyi-məsləhət olunuyordu.

«Seym» ilə «Sovet»dən başqa Qafqasiyada milli şuralar vardı: erməni, gürcü və türk milli şuraları. Bu müəssisələrin sifəti-rəsmiləri siyasəti-ümumiyyədəki mövqe və nüfuzları pək mühüm idi. Məvarayi-Qafqasiya müsəlman şurasının mərkəzi komitəsi Bakıda idi.

Vəqayə siyasiiyyənin inkişafı irəliddə milli şuraların birər milli hökumət şəklini ehraz edəcəklərini pək zəzəh bir surətdə göstəriyordu. Yuxarıda söyləndiyi vəchlə rus ordusu inhilal ediyordu. İnhilal edən bu ordunu əvəz edə bilmək üçün Məvarayi-Qafqas Komissarlığının əmri ilə milli alaylar təşəkkül ediyordu. Gürcü və erməni alayları ilə bərabər müsəlman alayının təşəkkülü üçün də əmr verilmişdir. Fəqət əvvəlcə də ərz etdiyim vəchlə Məvarayi-Qafqas müsəlmanları xidməti-əsgəriyyədən müaf tutulduqlarından bu əmrin ifasının müşküli-məvane

uğrayordu. Müsəlman alayının təşkili mübahisə və münaqişə halında ikən gürcü və erməni alaylarının təşəkkülü haman təمام olub bitmişdi.

Nə qədər ki, bolşeviklər mərkəzdə hali müxalifətdə idilər, vilayətdəki bolşeviklər muxtariyyəti-milliyə əfkarını tərvic edən təşkilata məzahir görünüyordular. Əz cümlə Bakı bolşevikləri müsəlman hərəkatı-milliyəsinə başqa rus firqələrindən daha ziyadə təmayül ediyorlardı. Məsələn, «Müsavət» firqəsi burjua firqəsidir deyə mötədil rus sosialistləri tərəfindən «Sovet»ə qəbul edildiyi halda, bolşeviklərcə mənşeviklərlə eserlərə tərcih olunuyordu.*

* * *

Petroqradda hökuməti əldə edər-etməz Lenin bütün cahan müsəlmanlarına xitabən bir bəyannamə nəşr eyləmişdi. Bu bəyannaməsində o, əsarət altında bulunan Şərqə peyğəmbəranə bir əda ilə hüriyyət və istiqlal vəd ediyordu. Bu, bolşeviklərin daha mövqələrini təmin etmədikləri ilk günlərdə idi. Fəqət bolşevik hakimiyyəti təqviyə bulduqca «söz»lə «iş»in nə dərəcədə təvafüq etmədiyini bir dəfə daha təhqüq etdi: «Təyinimüqəddarat haqqı hər kəsin deyil, ərbabi-səyindir»—deyə ortaya yeni təfsirlər çıxdı. «Azərbaycan muxtariyyəti demokrasiyasının deyil, xanların, bəylərin, ağalarındır»—deyə iddia dəyişdi. Lenin mərkəzdə mövqeyini möhkəmləşdirdikcə vilayətlərdəki «həvarisi» həman birər mərkəziyyətçi və böyük rusiyaçı şəkil və simasını almaya başladılar.

Türkiyədəki qətlə, Taşkənd hadisi-xunini, Kırım faciəsi, Kiyevdəki qanlı vüqat, Kazandakı dəhşət həp bu üzəndən hasil oluyordu.**

Azərbaycan muxtariyyəti artıq siyasi bir proqram şəklində meydana atılmışdı. «Müsavət» firqəsi ilə Mavərayi-Qafqas milli komitəsi bu proqramı təqib ediyorlardı. Bolşevik firqəsinin mürəvvici-əfkarı bulunan «Bakinski raboçi» qəzetəsi (Bakı əmələsi) bizimlə yapıdığı bir münaqişədə: «Azərbaycan muxtariyyəti türk burjuaziyasının muxtariyyətidir. Bu muxtariyyətə nə Rusiya burjuaziyası, nə də Rusiya demokratisi razı olur. Azərbaycan muxtariyyətini istəyən müsavətçilər nəticədə xarəbazar bulurlar»—deyirdi.

Qəribədir ki, «Müsavət» məfkurəsinə qarşı bu surətlə təhdidkar bir vəziyyət alan bolşevik hökumətinin Mavərayi-Qafqasiya müməssili Şaumyanın cibində rus

* Mənşeviklər sosial demokrat məsləkəinə salındırılır ki, bolşeviklərlə aralarındakı fərqi inqilabi ictimainin daha sırası gəlmədiyinə qane olmaları ilə izah edirlər. Eserlər Rusiyaya məxsus bir nəzəriyyəyi-ictimaiyə məhsulu olaraq köylüyə istinadla sosializm inqilabı yapılacağına təəmmül edən bir firqədir ki, hal-hazırda bolşeviklərə müarizdir. Eser ismi isə Sosialist Revolyusenerdən müxəffədir.

** Bolşeviklər 1917-ci sənəsində Xoqənd, Taşkənd, Kırım, Ukraina kibi vilayətlərdə muxtariyyət idarə dəvasilə kəndi kəndlərini idarəyə qalxan əhalini silah qüvvətilə təşkil eyləmişlərdir. Mərkəzi Kazanda bulunan islam şurayı-əsgəriisi ilə tatar şurayı-millisi, Başqırđistan Cümhuriyyəti, Kırım qurultayı hökuməti bolşevik hökuməti tərəfindən qanlı bir surətdə inhilal etdirilmişdir.

işğal ordusunun təxliyə edilən Türkiyə ərazisi üzərində erməni muxtariyyətinin elanına aid Lenin imzası ilə mumzi bir dekret bulunuyordu.¹⁰ Bu dekretlə Şaumyan «əsrərdən bəri məzlum erməni millətinin bəklədiyi amali-milliyəni qüvvədən fələ çıxarmaq» üçün erməni müəssə və təşkilatına yardım etməklə müvəzzəf idi. Şaumyandakı bu vəsiqənin təsiri elə olmalıdır ki, bir ay əvvəl Bakı bələdiyyəsində rus məclisi-müəssisənini dağıdan bolşeviklərə qarşı bombalar, metralyozlar saçan «Daşnaksutyun» firqəsi Bakı «Sovet»i ilə sıxı bir rabitəyə və əsgəri bir ittifaqa girmiş oldu. Şaumyanın təhti idarəsində bulunan «Bakı əmələ və əsgər soveti» erməni alayları və «Daşnaksutyun» firqəsinin müavinətini təmin ilə müsəlman təşkilatına qarşı şədid bir xətti-hərəkət ittaxaz eylədi. Gözləri önündə sərbəstcə gəzən erməni alayı nəfərlərini görən müsəlman xəlqi, müsəlman alayının təşkili üçün Tiflisdən göndərilən zabitanın «sovyet» zabitəsinə tovqif edildiyinə şahid olunca, bittəb qələyanə gəliyordu. Bu surətlə gündən-günə çoxalın yandırım (məvaddi-ehraqiyyə) nəhayət, bir fəsad qığılcımı ilə tutuşdu və 1918 sənəsi martın 17-dən 21-nə qədər dəvam edən qanlı mart hadisələrini səbəb oldu.

Bu hadisə ilə bolşeviklər bir çox vilayətlərdə yəpdiqləri qanlı əməliyyatı Bakıda da tətbiq ediyordular. Əmələ və füğərə hakimiyyəti naminə «Müsəvat firqəsi ilə «Milli müsəlman şurasına» elani-hərb edən «Bakı Soveti» erməni alayları ilə biliştirak 10000-ə qərib müsəlman qətl etdi. Qətl edilənlər miyanında əksəri əmələ və füğərə sinfindən olmaq üzrə minlərcə qadın, çocuq və silah daşımalarına imkan bulunmayan ixtiyarlar vardı.

Bakı türk milliyətpərvərliyinin mərkəzi idi. Rus partiyası bulunan bolşevik firqəsi bu mərkəzi dağıtmaq istəyirdi. Bu xüsusda o, Rusiyanın türklərə qarşı ənənəvi bir müttəfiqi olan erməniləri buluyordu. Həqiqətən mart hadisəsi əsnasında rüquə gələn qətl, bir sinif mübarizəsinə qətiyyə bənzəmiyordu. Bu, hər hankı bitərəf bir müşahid nəvərində silahi-müdafiədən məhrum müsəlman xəlqinin amansız bir surətdə təcziyəsindən başqa bir şey deyildir. Toplar, metralyozlar, erməni əsgərinin yaylım atəşləri, aeroplanlar və limandakı bəhriyyə topları həp müsəlman məhləsinə tövcih edilmişdi. Müsəlman məhləsinin başına od yağdırılıyır, cəhənnəm püskürtülüyordu.

Əcəba müsəlmanlığın, türk məhləsinin qəbahəti nə idi?

Bu qəbahət rəsmən «Müsəvat» firqəsi ilə «Milli komitəyə» ətf olunuyordu. Halbuki bu iki müəssisənin şu fəsad onu almaq üçün icra eylədiyi təşəbbüslər, ittaxaz etdiyi tədbirlər vəsaiqi ilə müsbətdir. Fəqət bir millətə elani-xüsumət etmək bolşevikliyə yaxışmazdı. Bunun üçün də onlar «Müsəvatı» bəhanə, «Komitə»ni müxatəb tutuyordular.

Fəqət nəticə?.. On minə qədər müsəlman əmələ və füğərası məqtul... «Tazə pir» məscidi-camenin minarələri mərmi ilə dəlinmiş, milli təşkilata məxsus «İsmailiyyə» xəlq yurdu ilə türk əfkari-ümumiyyəsinin mürəvvici-əfkəri bulunan «Açıq söz» idarəxanəsi və «Kaspi» mətbəəsi yaxılmışdı. Əhaliyi-islamiyyə sıxı bir tədhışə məruz qalmış, bir çox münəvvəran tovqif və həbs edilmişlərdi.

Bu fəci hadisədən sonra Bakı tamamilə Sovet idarəsinə keçmiş, Mavərayi-Qafqasiyadan ayrılmış, Tiflisə qarşı müxasim bir vəziyyət almışdı.

Bakının bu süqutu üzərinə Mavərayi-Qafqas müsəlmanlarını təmsil edən mərkəz müsəlman komitəsi də dağılmışdı.

Bu hadisədən sonra bütün Mavərayi-Qafqas müsəlmanlarının təvəccöhü Tiflisdə iniqad edən «Seym» məclisinə tövcih edildi.

«Seym» məclisində bulunan müsəlman əza məxsus bir fraksiyon təşkil etmişlərdi. Bu fraksiyon əvvəlcə sərfi-məsail təşriyyə ilə müvəzzəf ikən, bədə müsəlmanlara aid bilcümlə məsələləri dəröhdə etmək zərurətində qaldı. «Seym»-in müsəlman əzanın xidmət edəcəyi məhəllələrdən uzaqda bulunması mövcud müşkülata bir qat daha əngəllər əlavə ediyordu. Bu sırada vüqat bir taqım faciələr ehdəsilə vəziyyəti daha ziyadə vəximləşdiriyordu. Mavərayi-Qafqasın Cənubi-Qərbində vüqu bulan qanlı hadisələr nəzəri-diqqəti cəlb ediyordu. Qars və Erivan vilayətlərindəki müsəlmanların ermənilər tərəfindən qətləmə məruz qaldıqlarına aid dəhşətli xəbərlər alınıyordu.

Bir tərəfdən Bakı qətləmə, digər tərəfdən də Erivan və Qars ailələrinə məruz qalan Mavərayi-Qafqas müsəlmanlığının o günlərdə keçirdiyi faciələr haqqında bir az fikir hasil etdirmək üçün 15 nisan 1918 tarixli salifüzzikr «Müsəlman fraksiyonu» məzbətəsindən müstəxrəc sətirlər aşağıya qeyd edirik: «Tiflisə gələn rum mühacirləri Qars vilayətindəki müsəlmanların halını böylə təsvir edirlər: Türk ordusu qarşısından ricət edən erməni əsgəri qitələri və müsəlləh erməni qaçqınları rəhgüzarlarındakı müsəlman köylərini yer üzündən silərək hər bir şeyi atəş və qılıncdan keçiriyor və təsəvvürü naqabil bir dəhşət və fəlakətə düşür edirlər. «Qalib» erməni ordusu hərbi qənimətlər, yəni süngü ucuna taxılmış südəmər çocuqlarla çəkdikləri yollar üzərində müsəlman qadınlarını çiplaq soyunduruyorlar...rumların rəvayətinə görə bu cəhənnəm əzabını görmüş, çıldırmiş qadın və çocuqların ürək parçalayan iniltilərini, ixtiyarların ümidsiz nalələrini dinləmək üçün mafövqəlbəşər bir əzaba malik olmalıdır. Səksən iki köydən fəzlə bir sancaq bu təsviri naqabil fəlakətə düşür olmuşdur.»

Zəngin Qars vilayətinin, kapitan Movsesyan ilə general Aresovun iqa etdikləri dəhşət və vəhşətlər üzündən vaqe olan xərabisi 1915 sənəsi hərbi-ümumi zamanında rus kazakları tərəfindən yapılan fəcayei unudturmuşdu.

Erivan vilayətindən gələn xəbərlər dəhşət etibarilə bundan əskik deyildir. «Seym» tərəfindən Erivan hadisatını təhqiq və fəlakətəzədələrə müavinət məqsədi ilə göndərilən heyəti-mürəxxəsə rəisi-vəkili İbrahim ağanın raportuna nəzərən Erivan vilayətində 211 müsəlman köyü xak ilə yeksan edilib, qaçqınların (mühacirlərin) ədədi yüz minə varıyordu.

Bu hadisələrin təsadüfi deyil müstəqil Ermənistan qitəsində milli bir əksəriyyət qazanmaq üçün mürəttəb bir plan üzərinə icra olunduğu təxmin olunuyordu.

Şu surətlə inkişaf edən vaxayenin önünə keçmək, və sail icradan məhrum və əsgəri bir qüvvətə istinad etməyən müsəlman «Seym» fraksionunun imkanı xaricində idi. Yapılan təşəbbüslər, bittəb, hadisatın miqyasilə qeyri-mütənəşib, müvəqqət çarələrdən ibarət idi.

IV

QARDAŞ TÜRKIYƏNİN İMDADI

Bolşeviklər Azərbaycan türklüyünün Rusiya ixtilali-kəbiri tərəfindən dəxi elan olunan «təyini-müqəddarat» həqqindən istifadəyə qalxdığını, Bakı sokaklarında axıtdıqları qanlarda boğmaq, «İsmailiyyə» binasında yaxılan hürriyyət məşəlini o möhtəşəm binanın ənqazi vərəmədi altında söndürmək istədilər.

Böylə müdhış bir cinayəti-tarixiyə vüqu bulduğı zaman millət fikir və idealını təmsil edən müsəlman məbuslar Tiflisdə idilər. O zaman Tiflisdə iniqad edən «Seym» məclisi-müştərəki bir vəchi-məzkur, bir tərəfdən çarizmidən təvarüs edən Qafqasiya cəbhəsinə aid məsailin həlli, digər tərəfdən də Rusiyadan əbədiyyən ayrılaraq elani-istiqlal etmək məsələsinə tədqiq və müzakirə etməklə məşğul idi.

Seymdəki müsəlman məbuslarının bütün hümmətləri gərək cəbhə məsailinin müəlləhanə bir surətdə təsviyəsi, gərək Qafqasiya istiqlalının bir an əvvəl qüvvədən fele çıxarılmasına mətuf idi. Çünki Rusiyadan ayrı, müstəqil bir Qafqasiya təsis üçün bundan daha iyi bir fürsət gəlmiyəcəyinə qane idilər. Müstəqil bir Qafqasiya, yalnız Qafqasiya müsəlmanlarının deyil, daima rus təhdidi-təhtində bulunan digər islam məmləkətlərinin dəxi mənafe iqtizasından idi. Bakı faciəsi zatən müsəlmanların bu siyasi «cinayətəkar» təmayüllərinə müqabil, bolşeviklər tərəfindən tərtib edilən bir cəza idi.

Bittəb, Bakı Tiflisin müavinətini bəkləyordu. Yalnız Bakı deyil, bütün Azərbaycan azərbaycanlıların iştirakı ilə təşəkkül edən «Seym» məclisi ilə Mavərayi-Qafqas hökumətinin bu müavinətinə intizar ediyordu. Fəqət, heyhat! Azərbaycanlı «Seym» əzasının yüksək səda ilə bağırıb-çağırması Tiflis hökumətinin həqiqi sahibləri olan gürcü menşeviklərinə lüzumunca təsir edəmədi. Gürcüstan daxilindəki bolşevizmi min şiddət və qəhrlərlə basdıran bu əfəndilər Bakıya qarşı quru elani-hərb belə etmək istəmədilər. Gəncə milli müsəlman komitəsinin təşkil etdiyi istixlas ordusuna milyonlarla fişəng, onlarla metralyoz və bir kaç top vəd edilsə də, bu vədlər həqqilə tutulmadı. Tiflis mətbuatı isə Bakının Azərbaycan «başu pozuq» qüvvəti ilə istirdadına qarşı «vəqeyi-irticaiyyə» — deyə protesto etdi. Nəhayət, «türk təhlükəsi varkən bolşeviklərlə müxasim olamayız» — deyə aldıqları bu qərib vəziyyəti əcib izah etdilər.

Bu sırada «Seym»dəki erməni qisminin xətt-hərəkətini izahə ehtiyac varmıdır?...

Müsəlmanların intiqamından, Tiflisin müavinətindən qorxan üsyankar Bakı bolşevikləri əvvəlcə tədafi bir vəziyyət almışkən bu dəfə cəsarət peyda edərək təərrüzə keçmişlər idi. Başda Amazasp, Avetisov kimi erməni fədailəri və Petrov kimi rus topçuları olduğu halda Gəncəyə doğru yürüyən bu mütəcavüz qüvvətdən əvvəl əmrdə Şamaxı mütəzərrər oldu. Əski Şirvanşahların bu qədim paytaxtı bir həmlədə atəşə verilib məşhur tarixi cameyə varıncaya qədər yaxıldı. Yalnız erməni məhləsi salamat buraxıldı. Biləxərə, müqabil təcavüz yapan Gəncə qəvayimüdafiasinin şəhərə girib-çıxması üzərinə səlamət qalmış olan bu məhlə də yandı. Yanmayan yalnız iki kəlisə qalıyordu.

Şamaxının düçar olduğu təcavüzə Lənkəran, Səlyan, Quba, Nəvahi və Kürdəmir kimi qəza, şəhər və qəsəbələrini dəxi məruz qaldı. Bu təcavüzlər əsnasında yaxılan xanimanların, qıyılan ərz və namusların, kəsilən qarı qocaların, yəğməyə gedən mal və məvaşinin təsviri qeyri-qabili-təsəvvür bir faciə təşkil edir.

Təhlükə artıq Gəncəyə gəlmişdi. Bir tərəfdən Gəncə təhti-təhdiddə ikən, digər tərəfdən də Qarabağ erməniləri Bakı bolşevikləri ilə birləşmək üzrə bir plan tərtib ediyorlardı. Azərbaycanın atəş ilə qılıncdan keçirilməsi planı!

Məlum A. Şaumyanın qəzetəsi «muxtariyyət deyil, xarabazar alacaqsınız!» — deyirdi.

Böylə bir təhlükə qarşısında milləti müdafiə edəcək yalnız bir Gəncə qalmışdı. Gəncə, öhdəsinə düşən bu ağır vəzifəni təkbaşına davam etdirəmməzdi. Müdafiə günləri uzandıqca rüşteyi-ümur əldən çıxıyor, bolşevik əlinə keçən yerlərdə dəxi şiddətli bir itaətsizlik və anarşi zühür ediyordu.

Bu surətlə həyat təbiyyəsini təhdid edən bir təhlükəyə qarşı hakimiyyətini qəbul eyləmiş Tiflis hökumətindən laqeydlik görən Azərbaycan əfkari-ümumiyyəsinə pək təbii olaraq bir iman doğyordu. Bu müşkül vəziyyətdən milləti qurtaracaq yeganə bir çarə vardı:

— TÜRKİYƏ!

Ümidlər həp oraya mətuf idi. «O qardaş millət gələcək. Bizi düşmənlərdən qurtaracaq!» Xəlqin bundan başqa bir ümidi qalmamışdı.

Halbuki məsələ bu qədər də bəsit deyildi. Kəndisini Rusiyadan ayrı, felən müstəqil bir halda idarə etməkdə olan Mavərayi-Qafqas Türkiyə ilə sülh əqd etmək istədiyi halda məqsədinə daha müvəffəq olamıyordu. Türkiyə, Mavərayi-Qafqas hökuməti naminə Trabzona¹¹ gəlmiş, 1914 sənəsi hərbindən əvvəlki Qafqasiya hüdudunun ibqasını istəyən heyəti-mürəxxəsəyə «Brest-Litovsk» müahidənaməsinin¹² təmmilə qəbulunu təklif ediyordu. Bu təklifə görə Mavərayi-Qafqas hökuməti vəqtilə türklərdən təzminatı-hərbiyyə müqabil olaraq alınan Qars, Ərdəhan və Batum əlviiyyəi-səlasəsindən sərf-nəzər etməlidir. Bu vilayətləri bolşevik hökuməti Brest—Litovsk müahidəsi ilə tərək eyləmişdir. Vəziyyət bu səfhəyə dönülincə Trabzon müzakirəsi olduqca ciddiləşiyordu. Ermənilərlə

gürcülər «hərb etmədən Türkiyəyə təslim olmayız» — deyordular. Bir tərəfdən bolşevizm, digər tərəfdən də erməni və gürcü cəngçülüğu arasında qalan müsəlmanlar pək müşkül bir mövqedə bulunuyorlardı. Məməfih əhvalın ciddiyyətini dərk edən Trabzon heyəti-mürəxxəsəsi erməni, gürcü və türk əzasının ittihad arasilə Türkiyə ultimatumunu qəbula qərar vermişkən «Seym» məclisi gürcü menşevikləri ilə erməni daşnaklarının əksəriyyətilə hərbə qərar verilmişdir.

Konfrans inqitəə uğramış, hərb başlamış, heyəti-mürəxxəsə Tiflisə ovdət etmişdi. Fəqət heyət Tiflisə gəlincəyə qədər hərb də adətən bitmiş, Batum süqut eyelmiş, Qars mühasirəyə alınmışdı.

Artıq təhəmmül etmək mümkün deyildi. Hərb durmalı, sülh əqd olunmalı, Mavərayi-Qafqas istiqlalı rəsmən elan edilməlidir. Ya biz ayrılır, kəndi başımızın çarəsinə baxarız – deyə «Seym»dəki müsəlman əza son çarəyə təvəssül etmişlərdi.

Yanlı ş macərəyə qapıldıqlarını və Mavərayi-Qafqas xəlqinin böylə bir hərbə qətiyyəyn mühəyya olmadığını dərk edən gürcülər dəxi bundan başqa bir çarə qalmadığına qane oldular. Cəngcu Qeqçiqori hökumətini¹³ iskat edib yerinə sülhçü Çengeli¹⁴ kabinəsini gətirdilər. Batumda yeni müzakirə başladı. Çengeli Trabzondakı türk mütəlibatının artmayacağına ümidvar ikən, həqiqət təsəvvür elədiyi kimi çıxmadı. Batum ilə Qarsda tökülən türk qanına İstanbul hökuməti xunbəha olaraq yeni bir taqım ərazi tələb ediyordu. Axsixə, Axalkələk, Aleksandropol¹⁵, Sürməli və Naxçıvan qəzaları bu tələbi təşkil ediyordu.

Mavərayi-Qafqas heyəti-mürəxxəsəsi ilə türk heyəti-mürəxxəsəsi Batumda məşğuli-müzakirə ikən, Nuri paşa¹⁸ ilə bərabər məyyətinədə bulunan bir kaç zabiti—İran və Qarabağ təriqilə Gəncəyə varid olmuşlardı. O zaman müdhiş anarşiyaya məruz, digər tərəfdən də bolşevik təcavüzü ilə təhdid olunan Gəncə Nuru paşanı göydən enmiş xilaskar bir mələk kimi tələqqi etmişdi. Xəlqin kəndisinə yapıdığı istiqbal Gəncə tarixində görülməmişdir.

Batum müzakirəti bir çox müşkülətə məruz qalıyordu. Müzakirə uzanıyordu. Gürcülər artıq Mavərayi-Qafqas hökuməti cüzində qalmayı kəndi hesablarına zərərli görüyor, əl altından Almaniya ilə anlaşıyorlardı. Türkiyə ilə müttəfiqi Almaniya arasındakı ixtilaf gürcülərə böylə bir hərəkətin müfid olacağını təlqin ediyordu. Nəhayət, əmr vaqe oldu. Maisin 26-sında Gürcüstan, Mavərayi-Qafqasiyadan ayrı kəndi başına müstəqil bir cümhuriyyət təşkil etdiyini elan eyelədi.

Gürcülərin Mavərayi-Qafqas federasionundan çıxmaları üzərinə hökuməti-müttəhidə parçalanmış idi. Bunun üzərinə seymdəki müsəlman əza dəxi, gürcülər kimi kəndilərini Azərbaycan şurayi-millisi elan etdilər. İki gün sonra, mayisin 28-də şurayi-millî Azərbaycanın istiqlalını elan və bu keyfiyyəti 30 mayis tarixli təmimi ilə bütün dövlətlərə bildirdi*. Şurayi-millî elani-istiqlal ilə bərabər

* «Azərbaycanın təşəkkülü» namı risaləyə müraciət olunmalı.

Azərbaycan hökumətini dəxi təşkil etdi. İlk hökumət, Tiflisdə Azərbaycan hərəkəti-milliyəsinin düşmənləri tərəfindən qətl edilən mərhum Fətəli xanın təhti-riyasətində təşəkkül etmişdi.

Mavərayi-Qafqasıya hökumətinin inhilalı ilə Batumdakı heyəti-mürəxxəsə dəxi bittəb inhilal etmiş, onun müqabilində Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan heyətləri münfəridən sülh müzakirəsini idamə etdirmişlərdir. Batumda 4 həziranda dövlətəleyh namına ədliyyə naziri və birinci mürəxxəs Xəlil bəy ilə Şərq orduları komandanı və ikinci mürəxxəs Vəhib paşa həzrətləri Azərbaycan namına Şurayi-Milli rəisi Rəsulzadə Məhəmməd Əmin və Xariciyyə Naziri Məhəmməd Həsən bəylər tərəfindən bir müxadinət əhdnaməsi imza edildi. Bu müahidənin 4-cü maddəsinə binaən məmləkətin əmniyyət və asayişini iadə etmək üzrə Azərbaycan Cümhuriyyəti Türkiyədən müavinəti-əsgəriyyə istəmək həqqini caiz idi.

Azərbaycanın nə kimi müşkilatə məruz qaldığı və bu təhlükəli müşkilatdan çıxma bilmək üçün Türkiyənin müavinətinə möhtac olduğunu Azərbaycan müməsilləri Trabzon ilə Batumda türklərlə vəqə olan təmasları əsnasında gərək şifahən və gərək təhrirən anlatmışlardı. Bu kərə Azərbaycan Şurayi-Millisi naminə biz və Xariciyyə Nəzarəti naminə də Məhəmməd Həsən bəy¹⁷ salifüzzikr müahidənin 4-cü maddəsinə istinadən Türkiyə hökumətinə müraciətlə qovayi-imdadiyyə istədik.

Bütün Azərbaycan xəlqinin çarçəşmlə bəklədiyi ümidə tərçüman olan bu müraciətimizə Türkiyə heyəti-mürəxxəsəsi həman müvafiqət cavabını verdi. Fəqət Gürcüstan təriqi ilə gedəcək olan qəvayi-imdadiyyə, Almaniya hökumətinin göstərdiyi müşkilatdan dolayı istənildiyi bir sürətlə yetişməyirdi. Şərait və vəqayə-fövqəladə içərisində elani-istiqlal edən şurayi-milli Gəncəyə nəql etdi.

Həziran ayının 16-sında əqd etdiyi tarixi cəlsəsində Şurayi-Milli Fətəli xanın ikinci kabinəsini təşkil və bütün ixtiyaratını məzkur hökumətə həvalə edərək, əhvali-fövqəladə həsbilə kəndisi tətili-müzakirat etdi. Məclisin bu xüsusda ittixaz etdiyi qərar bir vəchi-ati idi: «Azərbaycanın keçirməkdə olduğu müşkilati-daxiliyyə və xariciyyəyi nəzər etibarə alaraq Azərbaycan Şurayi-Millisi bütün hüquq və səlahiyyətini Fətəli Xoyski təhti-riyasətində təşəkkül edən kabinəyə həvalə və məzkur kabinəyi arayı-ümumiyyə üzərinə müstənd bilətəxir məclisi-müəssisan dəvət oluncaya qədər Azərbaycan həqqi-hakimiyyətini kəndi əlində bulunduraraq kimsəyə tərək etməməyə müvəzzəf edir.»

Azərbaycan Şurayi-Millisinin şu surətlə tətili o zaman Gəncədə hüsulə gələn bir taqım siyasi mübarizələr nəticəsində hasil olmuşdu. Bu mübarizə məmləkət üsul-idarəsinə aid demokrasi cərəyanlarla aristokrat zehniyyətlər arasında vəquə gəliyordu. Hər tərəfdən düşmən bir qüvvətlə mühat olan məmləkətdə bu kimi mübarizələri bir zaman müvəqqət üçün bir tərəf etmək lüzumu vardı. Bu lüzum səlahiyyəti-vaseyi haiz bir hökumət təşəkkülü surətilə təmin edilə bilmişdi.

Azərbaycan tarixi təşəkkülündə vəqayə-mühümmədən olan bu hadisə əsasında Şurayi-Millinin nə kimi hissiyyat ilə mütəhəssis olduğunu göstərmək üçün rəisi olmaq sifətilə söylədiyimiz ixtitam nitqini qismən buraya dərc edirik: «...Əvət əfəndilər, Azərbaycanın müvəqqəti paytaxtı olan Gəncədə naqis də olsa hakimiyyəti-milliyəyi təmsil edən bir müəssisənin şu surətlə meydandan çəkilmək məcburiyyətində qalması heç şübhəsiz, demokrasiyanın bir ricası və qəvayimürtəcinin bir müvəffəqiyyətidir. Bu ricası ağı və pak qüvvətlərə müqabil qara və napak qüvvətləri təqviyə edəcəkdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən görüləncə ilk baxışda bizim halımız Ukraynanın halına pək bənzəyir kimidir. Bu hallar bizdə Rusiya məqsədi-inqilabiyəsinin iflasına dair bir əqidə hasil etdirir. Fəqət, Əfəndilər! Zəvahirə qalmıyalım, səthi düşünmiyəlim, pək də məyus olmalıyıq. Rusiya inqilabi-əzimi, hər nə deyirlərsə desinlər, qətiyyəni iflas etmədi. Rusiyada inqilab nə yapacaqdır? Bu sualla «Böyük Rusiya» fikri ilə məsum olan rus inqilabçıları nöqtəyi-nəzərindən deyil, inqilabın kəndi təbiətini təhlil edərək cavab verməlidir. Böylə baxılırsa, Rusiya inqilabı məzlum və məğdur siniflərlə məhkum millətləri azad etməlidir. Məğdur siniflər, təqdir edəlim ki, istədiklərindən fəzləsini aldılar. Millətlər isə bir-bir kəsbi-istiqlal edirlər. İnqilab dünyanın altında birini tutan böyük Rusiya yaratmaqları müvəzzəf idi? Qətiyyəni deyildi. İfrata varan sinif hüriyyətləri əlbəttə ki, təqyid olunacaq və mötədil bir şəkə girəcəkdir. Çünki hüriyyətin bu şəkli heç şübhəsiz ki, hüriyyət deyil, bir afətdir. Fəqət, bu yolda yapılacaq ricası, əminəm ki, hər halda inqilabdan əvvəl mövcud olan hüdudun övtəsində deyil, yerisində tovfif edəcəkdir. Demək əhvali-əvvəlkinə nisbətə hər halda iyiləcəkdir. «Əfəndilər! Bən sabiq Rusiya ərazisində güzəran etməkdə olan bu vəqayə»yə böylə baxıyoram. Buna görə də hala ümidlərimlə bərabər yaşayoram. Biliyoram əfəndilər ki, Azərbaycan Rusiya inqilabının vəz etmiş olduğu müsbət nəzəriyyələrlə elan etdiyi əqanimi-hüriyyətdən son dərəcədə istifadə edəcəkdir. İştə müstəqil bir Azərbaycan: siyasətin kəsbi-hüriyyət və istiqlal edəcək Azərbaycanda ictimai hüriyyətlər və hüquqi-bəşərə aid düsturlar hər halda müstəbid Rusiya zamanından daha geniş, daha müsaids olacağına şübhə etməm. Hətta, əfəndilər söyləmək istəyəm ki, Azərbaycan Qafqasiyada ən hüriyyətpərvər və inqilabçı təsəvvür olunan Gürcüstandan daha məsuddur. Çünki burada bizim daxili hüriyyətlərimizə icrai-nüfuz edən və edəcəyi mütəəsvir bulunan qüvvət yabançı bir qüvvət deyil, öz qüvvətimizdir (Alqışlar). Buradan istiqbal, böyük və şanlı bir millətin müxtəlif şübə və budaqlarını tovhidə doğru gedəcəyi eyni məqsədimizdir (Alqışlar). İctimai və hüquqi hüriyyətlərdə bilfəz qaib etsək belə siyasətən qazanacaq tələfiyi-mafat edəcəyik. Halbuki Ukrayna və ya Gürcüstan öylə deyildir.

«Əvət əfəndilər! Pək də nəümid olmayalım. Tarixin, amali-milliyəmiz nöqtəyi-nəzərindən, müsaids bir zamanında olduğumuzu, türk ittihadı üçün fürsət ələ keçdiyini unutmalıyıq. Bütün məsaimizi bu hüriyyəti-siyasiyyəni təsbitinə sərf edəlim. Bunun üçün də hər dürlü fədakarlığa amadə bulunalım...»

Yuxarıda müqtəbəs qərarınamə üzərinə Şurayi-Milli tərəfindən məmləkətin idarəsinə müvəkkil olan hökumət bir an əvvəl Bakını istirdad edəcəkdir.

Nuri paşa məyyətinədəki ordunun müavinəti ilə az bir zaman içərisində Bakı vilayətindən məada, bilcümlə Azərbaycanda əmniyyət tamam təmin edildi. Yalnız Bakı ilə həvalisi bolşeviklərin əlində idi. Bunlar ara-sıra xüruç yaparaq təcavüzdə belə bulunuyorlardı. 5—6 aylıq bir fürsətdən bilistifadə bolşeviklər olduqca mühüm bir müdafiə qüvvəti hazırlamışlardı.

Xaricdən, Azərbaycan və Türkiyə qəvayi-milliyəsi tərəfindən təzyiq olunan bolşevik—daşnaksiyun qüvvəti daxilən sarsılıyor, aralarına nifaq giriyordu. Biləxərə məhsur bulunan Bakıda bolşevik diktaturasına qarşı bir itxilal zühur və mövqei iqtidar, erməni alayları ilə Bakı limanındakı bəhriyyəliyə istinad edən ermənilərlə ruslardan mütəşəkkil bir «direktvara» intiqal ediyor. Bu direktvar ingilisləri Bakıya dəvət ediyor. O zaman İranda bulunan ingilis komandandığı vaqe olan bu dəvət üzərinə Bakıya əsgər çıxarıyor. Vəziyyət bu şəkilə girincə Türkiyədən yeni qüvvətlər cəlbinə lüzum görülyor. Almanlar isə—yuxarıda zikr edildiyi vəchlə—Gürcüstan təriqi ilə Bakıya gedən Türkiyə qəvayi-ımdadiyyəsini təvəqqüfə uğratıyolar. Bunun üzərinə Bakının istirdadını da iyulun 15-nə qədər gecikiyor.

Nəhayət, qanlı bir müqatilə və ünud bir müqabilədən sonra qardaş xilasına can atan qəhrəman Məhəmmədciyin türk vəhdəti tarixində altun hərflərlə yazılacaq bir fədakarlığı ilə Azərbaycan qəvayi-milliyəsi kəndi paytaxtına giriyor. Altı ay tamam xuni-cigər yeyən əhvali-islamiyyəsinin üzü gülüyor. Qurban bayramı kimi məsud bir gündə Bakı təkrar kəndi sahiblərinin əlinə keçiyor.

O zaman biz İstanbulda idik. Vüstayi-Avropa dövlətlərinin iştirakı ilə toplanacaq konfransa iştirak üçün digər Qafqasiya Cümhuriyyətləri ilə bərabər Azərbaycan Cümhuriyyətini təmsil edən heyəti-müəxxəsə riyasətində bulunuyorduk. O dövrün hərbiyyə naziri və baş komandan vəkili bulunan Ənvər paşa həzrətləri telefon ediyorlardı:

— Əmin bəy, Bakı alındı!

Bu qısa xəbərin məndə tövliid etdiyi təsiri qabil deyil təsvir edəməm. O təsiri hala unudammıyoram.

Bundan bir kaç gün əvvəl Almaniya hökumətinin bir qərarını protesto etmişdik. Almaniya dövləti bolşevik hökuməti ilə Brest—Litovsk müahidəsinə zeyl olaraq¹⁸ yapıdığı bir müahidə mucibincə Bakı vilayətinin ta Kür nəhrinə qədər ruslara tərkinə riza göstərmiş, müqabilində kəndisinə petrol imtiyazını təmin eyləmişdi. Ustadımız Əhməd bəyin təbiri-vəchlə bizi bir tənqə qaza satmışdı. Bu münasibətlə bizə müraciət edən qəzetəçilərə: «Bakısız Azərbaycan—başsız bədəndir!»—demişdik. Qafası məşhur Giyotin mənqənəsində bulunan bir adamın xilasını nasıl bir həyati-novin isə, Bakının istirdadı dəxi o nisbətə ecazkar bir vəqie idi. Həm həqiqətən də öylə idi. Sonra mənhus bir itxilal nəticəsində məzarları münsi qalan Anadolu Məhəmmədcikləri Bakıdakı şəhadətləri ilə türklüyə yeni bir

siyasi vücud əta ediyordular. Maddətən münsi, fəqət, mənən bütün qəblərdə mədfun bulunan bu qəhrəman şəhidlər yalnız Bakıdamıdırlar? Naxçıvandan, Qarabağdan, Şamaxıdan, Gəncədən ta Bakıya qədər bir yer varmı ki, orada böylə bir fədakar yatmasın?!...

Əvət, Azərbaycanın hər cəhətində şairin təsvir etdiyi «Sarmaşılıq bir məzar» bulursunuz ki, «qızlar, gəlinlər» tərəfindən ziyarətəgah halına qonulan bu məzar, qardaş imdadına qoşan «TÜRK» məzarıdır.

V

MONDRUS MÜTARİKƏSİNİN QAFQASIYADAKI NƏTAYİCİ

Tarixin daha başqa cəvələri varmı.

Türkiyə, mondrus mütarikəsini əqd etmək məcburiyyətində qaldı. Biz də bəklədiyimiz konfransın iniqadını görmədən geri dönüyorduk. «Yürük vaporu» Şimaldan şiddətlə əsən müxalif bir ruzgarə qarşı boğazdan çıxıyor, bizi Batuma doğru götürüyordu. Təşrini-əvvəl sonralar doğru Bakıda idik. Hənzur sevinən simalarda dərin bir əndişə görünüyordu. Türk ordusunun gedəcəyi, ingilis ordusunun gələcəyi xəbəri hər kəsi müztərib ediyordu.

Əcəba nə olacaq? İngilislərlə bərabər rus ordusu, erməni məfrəzələri dəxi bərabər dönəcəklər, kim bilir əhalidən nə kimi intiqam alacaq?

Nuri paşa Ənzəlidə bulunan müttəfiqin qəvayi-əsgəriyyəsi komandanı general Tomsondan mondrus mütarikənaməsi mucibincə bir həftəyə qədər Bakının, bir aya qədər bütün Qafqasiyanın təxliyəsini tələb ediyordu. Nuri paşa, kəndisinin Azərbaycan xidməti-əsgəriyyəsinə keçdiyini irəli sürərək, Bakıda qalmaq təşəbbüsündə bulundusa da, fəidə vermədi. Tomsonun ultimatumu qəti idi. Başqa heç bir təvil və təsvir imkan buraxmayordu. O zaman məqami-sədarətdə bulunan Tofiq paşanın bir teleqrafı gəlmişdi. Bu teleqrafda mütarikənin maddeyi-məxsusəsi - ehkaminca Osmanlı əsgərlərinin Azərbaycanı təxliyə etmələri zərurəti xəbər veriliyordu. Ana vətəni müşkilata soxmaq istəməyən zabitan İstanbuldan gələn əmrə təbiyyət etmək qərarını tərcih ediyordular.

Bakının istirdadından sonra Şurayi-Milli təkrar toplanmışdı. 16 təşrini-sani məmləkətin bəzi əqsami ilə Şurayi-Millidə bulunmayan milli əqəliyyətlərə dəxi müməssillərini göndərmək üçün Şurayi-Milli yeni bir qanun vəz ediyordu. Bu qanuna görə 120 məbusdan mütəşəkkil bir məclis toplanacaq, yeni təhəddüs edən əhvalə müvafiq müştərək bir hökumət təşkil edəcəkd.

Unudulmuyacaq ağır bir gün, təşrini-saninin 17-si. İngilis bandərəsi ilə çar Rusiyasının bayrağını hamil olan filo(t) Bakı limanına yanaşıyordu. Bir az əvvəl Bakıdan ricət edərək Ənzəlidə təhəşşüd edən bu qüvvətin Bakıda oturmaqda olan Azərbaycan hökumətinə qarşı alacağı vəziyyət nə olacaqdı?—bəlli deyil.

Türk ordusu çəkilməmiş, Azərbaycan qitəati dəxi yox. Çünki gələn komandanlıq Azərbaycan qitəati deyər əsgər tanımıyor. Azərbaycan əsgəri naminə müntəzəm bir qüvvət zatən yox kimi idi. Komandan Nuri paşanın o zaman Şurayi-Milli reisi sifətilə mənə yazdığı bir məktubdan anlaşıldığı vəchlə yekunu ancaq 1500 kişidən ibarət olan Azərbaycan əsgərinin toplu olaraq bir yerdə bulunmayıb məmləkətin müxtəlif nöqtələrində durduğu anlaşılyordu. Azərbaycan hökumətini bu gün Bakıda təqviyə edən qüvvət yalnız 500 kişilik bir milis (polis) nəfərlərindən ibarət idi. Fərəza, qüvvət olsa belə, Almanıyanın, Türkiyənin təslim olunduğu bir qüvvətə qarşı Azərbaycanın hərbi açması bittəb əqlə belə gəlməzdi. Binaən əleyh məsələ yalnız diplomatik vəsilələrlə həll ediləcəkdə.

Üç gün əvvəl surəti-məxsusədə göndərilən heyətə* ingilis komandanının son sözü bu olmuşdu ki: «Bizim bildiyimiz, Azərbaycan xəlqinin arayı-ümumiyyəsinəndən doğma bir cümhuriyyət yoxdur. Yalnız türk komandanlığının intiriqası ilə təşəkkül etmiş bir hökumət var. Madəm ki siz bunun əksini iddia ediyorsunuz, o halda gəlin, məhəllində tədqiq, ona görə də qərar veririk.»

Bu «qərara» mütəvəkkilənə intizar edən Azərbaycan hökuməti ingilis komandanlığına verdiyi notada müttəfiqlərin şu surətlə Azərbaycan torpağına vürudunun Azərbaycan istiqlal və təmamiyyəti-mülkiyəsini müxəll olmayacağı ümidini dərmıyan ediyordu.

17 təşrinə-sanidə iki Bakı vardı. Məhzun müsəlman Bakısı ilə məmnun xristian Bakısı. Şəhər üzərində rus Biçeraxov qitəatına mənsub aeroplanlardan bəyannamələr saçılıyır, bu bəyannamələrdə rus vətəndaşları Bakının təkrar ana vətənə nədəsi ilə təbrik olunuyordular.

«İxrac» bilahadisə icra edildi. Azərbaycan bayrağı ilə müzəyyən köprüyə çıxan Tomsonu Xariciyyə Naziri müavini salamladı. Müqabilində Tomson kəndisini hərbi-ümuminin xitamı və sülhün iadə etmək üzrə bulunduğuy ilə təbrik etdi.

İki gün sonra komandanlığın əhaliyi-islamiyyəni məyus edəcəkdir bir bəyannaməsi nəşr olunuyordu. Bu bəyannamədə Biçeraxov bəyannaməsində olduğuy kimi «Qalib etilaf ordusunun məmləkətə dönmədən əvvəl zəfəri-müştərəkə bunca xidmətləri dəyən fədakar rus xəlqinə ədəi-dinşükuran etmək vəzifələrindən olduğuy və bu vəzifənin iflası üçün Rusiyadan qoparılmış Qafqasiyanın düşməndən təxliyyəsi üçün Ufada təşəkkül edən rus hökuməti ilə biletilaf buraya gəlindiyiy» anladılıyordu.

Böyle bir bəyannamənin təsirinə, bir də ingilis ordusu ilə bərabər gəlmiş Biçeraxov qitəati erməni məfrəzələrini şəhərdə ehdas etməkdə olduqları hadisələr və əhaliyi-islamiyyəyə qarşı taqınlıqları təhqiramiz hərəkətlər dəxi təsəvvür ediliyorsa, o zaman nə kibi saətlər yaşanmaqda olduğuy kəndi-kəndinə anlaşıdır.

* Bu heyət Yusifbəyli Nəsim, Ağa oğlu Əhməd və Hacınski Mehdi bəylərdən ibarət idi.

Türkcə yazılı lövhələrin qırıldığına, Azərbaycan bandirəsinin təhqirətə məruz qaldığına, boşuna tüfəng atılaraq müsəlmanların hər vasitə ilə təhqir və təcavüzə məruz qaldıqlarına aid vəqelər həmin o günə keçilməz bir fəsar törətmək üzrə idi.

Bakı böylə əndişənək günlər keçirməkdə ikən daha bir kaç gün kəndisi ilə bərabər bulunan türk komandanlığını, Gəncə həzin bir təsirlə qəşyi ediyordu.

VI

MƏCLİSİ-MƏBUSAN VƏ İCRAATI

Böylə bir müşkül vəziyyət içərisində Azərbaycan Şurayi-Millisi hökumətin əsaslarını təqviyyə etməklə məşğul idi.

Kanuni-əvvəlin 17-sində Azərbaycan məclisi-məbusanı açılıyordu. Böyük bir cəmiyyətin hüzzuru ilə açılan məclisdə söylənən nitq iftitahi xitamında Azərbaycan bayrağına xitabən söylənən «Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz» şüarı həyəcanlı və sürəkli alqışlarla qarşılanaraq yeni bir həyatə giriliyordu.

Fəqət, nə vəxim və nə müzləm bir vəziyyət içərisində?!

Bir tərəfdən müttəfiq komandanlığın nüfuzilə qaimi-müsəlləh bir qüvvət ki, Azərbaycan—deyə bir mövcudiyət tanımıyor. Digər tərəfdən də xələqin arzu və iradəsindən qüvvət alan bir hökumət ki müntəzəm bir əsgəri qüvvətə istinad etməyər. Müttəfiq komandanlıqla həmahəng bulunan rus təşkilatı ilə fərqi-siyasiyyəsi olmaz dərəcədə şimarmış, son dərəcədə cəsərət almışlardı. Azərbaycanlılara «Elan etdiyiniz istiqaldan istinkaf ediniz də sizin üçün şəfaət edəlim!»—deyorlar və müvəqqədən təşkil edəcəkləri hökuməti məhəlliyyədə azərbaycanlılara bilnisbə daha mühüm bir mövqe təmin edəcəkləri lütfünü də ayrıca əlavə edibyorlardı. Erməni təşkilatının xüsumət və inadı isə daha bariz idi. Bu qədər müşkilati-siyasiyyə məvvacihəsində Azərbaycan ricali üçün müvazinəyi-qaib etməyib də istiqlal əsası üzərində sabit qalmaq və bu babda mətanət göstərmək həqiqətdən də müşkül idi. Bu müşkülət məvvacihəsində istiqamətlərini 360 dərəcə dəyişənlər vardı. Milliyyətərvərliklərinə şübhə edilməyən bəzi zəvati möhtərəm belə hasil olan və xaməti anlamaq üçün «istiqaldan istinkaf» təklifini tədqiq etmək zəfinə düşdülər. Bərəkət versin ki, hökumət başında duran Fətəli xan ilə Şurayi-Milli əksəriyyətini təşkil edən Müsavat firqəsi rüəsası ilə sol cinah qrupları böylə bir pənikdən məhfuz qaldılar. «Ruslar, ermənilər məclisi-millî nizamnameyi-əsasiiyyəsinə görə hökumətdə iştirak edə biliyorlar. Bundan fəzlə şəraiti qətiyyə qəbul edəməmiz»—dedilər, müvəffəq də oldular.

Məclisi-məbusan təşəkkülünü mütəaqib hökumət təşkili təkrar Fətəli xana tövcih edildi. Fətəli xan kabinəsi təşəkkül edərək bəyannaməsini oxudu və məcliscə etimad qazandı. Bunu mütəaqib düvəli-müttəfiqə komandanlığı namna general Tomson 18 kanuni-əvvəl 1918 tarixilə nəşr eylədiyi bəyannaməsində

«Fətəli xanın təhti-sədarətində koalision Azərbaycan hökuməti təşəkkül etdiyindən müttəfiqlər komandanlığının Azərbaycan daxilində yeganə məşru bir hökumət olmaq üzrə bu hökuməti tanıyacağını və ona müzahirəti-tammədə bulunacağını» ümumə elan ediyordu. Komandanlığın ilk bəyannaməsini müxəll olan bu ikinci bəyannaməsi Bakı mühitində böyük bir inqilabi-əfkara mucib oldu. O vəqtə qədər komandanlığın mədihəxanı bulunan rus və erməni mətbuatı şimdiki, bir gün əvvəl təcil etdikləri məqamə, şətm və küfurlər yağdırmağa başladılar. Azərbaycan məqsədini müdafiə edən müsəlman mətbuatı isə bittəb, komandanlığın bu hərəkətini təqdir və sitayişlərlə qeyd ediyordu.

Rus təşkilatları bu vəziyyətə yalnız qəzetə nəşriyyatı ilə müqabilə etməklə iktifa etmədilər. Müttəfiq komandanlığı əleyhinə bir taqım tərtibati-inqilabiyəyə dəxi təvəssül etdilər. Bunun üzərinə on ayaq olanlardan bir kaç adam tovqif edildi və Ənzəliyə sürüldü. Bu vəqə üzərinə Bakıda bulunan rus və erməni əmələsi təttil işğal etdi. Elektrik mərkəzinin başlıca əmələsi xristian olduğundan bunların təttil işğalı ilə bütün həyat durmuş oluyordu. Bu hadisə müəssir oldu. Məhbuslar iadə edildi. Əlavə olaraq mətbuatın kontroli dəxi rus təşkilatının tələbi üzərinə Azərbaycan hökumətinin səlahiyyəti xaricində tutuldu.

Digər bir vəqə üzərinə təkrar, eyni təşkilat tərəfindən ikinci bir təttil işğal təşəbbüsü vaqə oldu. Bu təşəbbüs qismən də Azərbaycan hökuməti əleyhinə tövcih edilmişdir. Məqsəd, hökumətin zəifini isbatlə müşkilat təvəllid etməkdən ibarət idi. Fəqət, bu dəfə müsəlman əmələsi «Müsəvat» firqəsi tərəfindən lüzumi dərəcədə təşkil edilmişdi. Müsəlman əmələ bu dəfə xristian əmələ ilə təşriki-müsaidə bulunmadı. Vaqə olan təttili-işğal təklifini protesto etdi. Digər tərəfdən də hökumət tədabiri-qətiyyə ilə elektrik mərkəzini işlədə bildi. Düşünülən zərbə boşə getmişdi. Bu vəqədən sonra hökuməti-milliyənin siyasi vəziyyəti rəsanət peyda ediyordu. Bu hadisənin nətəyici-feliyyəsinədən birisi polis müdiriyyətinədeki əcnəbi komissarlığının ilğası, digəri də mətbuat kontroline aid həqqin təkrar hökumətə iadəsi idi.

Hökumət bununla iktifa etmiyordu. Komandanlığa verdiyi notada «Səlahiyyəti-hüquqiyyəsi komandanlıqca tanınmış bir Azərbaycan hökuməti var ikən düvəli-müttəfiqədən bulunmayan rus Biçeraxov ordusu ilə asayiş-i-ümumiyyəyi müxəll olmaqdan başqa bir fəidəsi mütəsəvvir bulunmuyan erməni məfrəzəsinin Bakıda bulunmalarına bir səbəb olmadığını bəyanda məzkur qitəati-əsgəriyyənin bir an əvvəl Azərbaycandan uzaqlaşmasını» tələb eylədi. Bu nota üzərinə Biçeraxov alayı aldığı 48 saatlik bir möhlət zərfində Bakını tərkə məcbur olduğü kimi, erməni məfrəzələrinin inhilalı dəxi təqərrür etdi.

İngilis komandanlığının ilk vürudunda gördüyü tədbirlərdən birisi də liman idarəsi ilə müəssisati-maliyyə kontroline kəndi əlində bulundurması idi. Azərbaycan hökumətinin təşəbbüsü ilə bu iki qeyd dəxi rəf edildi. Hökumətin təşəkkülünü mütəəqib o zaman Versalda toplanacaq sülh konfransına¹⁹ iştirak üçün bir həyət-i-mürəxxəsə təşkil edildi. O zaman müxtəlif qrupların təlifi-beyn və hətta

nazlanmalarına belə cümhuriyyətin yeganə qüvvətini təşkil edən cəbhəyi-milliyə vəhdəti naminə fəvqəladə əhəmiyyət veriliyordu, bunun üçün də heyəti-mürəxxəsə əzası hökumət tərəfindən deyil, bütün cərəyanları təmsil etmək üzrə felən məclisi-məbusan tərəfindən intixab və rəsmən hökumət tərəfindən ezam edilmişdi.* Bu heyət Azərbaycan mövcudiyətini məmalik-əcnəbiyyədə tanıtməq, hüquqi-milliyə və istiqlalını müdafiə etmək və sülh konfransında kəndisini təmsil eyləmək vəzifələri ilə səlahiyyətdar edilmiş idi.

Heyət, komandanlıq tərəfindən göstərilən təshilat üzərinə Azərbaycan istiqlalını beynəlmiləl bir sahədə müdafiə etmək məqsədilə Bakıdan yola çıxdı.

Möhtərəm qare görüyor ki, ordusuz bir hökumət qurulmuşdur. Həm həqiqətən də öylə idi. Vəqayeni nəql etdiyimiz bu dəmlərdə Bakıda Azərbaycan ordusu bulunmuyordu. Çünki komandanlıq mondrus mütarikənaməsini yalnız Türkiyə ordusuna deyil, Azərbaycan qitəatına da təşmil ediyordu. Bunun üçün də hərbiyyə naziri Səməd bəy²⁰ Bakıda deyil, əksəriyyə Gəncədə bulunuyor, ilk Azərbaycan alayını təşkil etməklə məşğul bulunuyordu. Nəhayət, Gəncədə təşəkkül edən bu alayın Bakıya vüruduna dəxi müvəffəqiyyət hasil oldu. Hökuməti-milliyə zamanında Bakının yaşadığı ən səmimi sevinc günlərindən birisi də bu idi.

İngilislərin Bakıya vürud etdikləri gün nəşr etdikləri bəyannaməyə rus və erməni təşkilatının cəsarət və füzulluqları zəminə olduğunu görüncə ilk həmlədə bütün tuzları təslim etmək istəyənlərin on gün sonra nə bihudə qorxuya düşdükləri 1919 sənəsi 5 nisanda (Azərbaycan ordusunun Bakıya vürud etdiyi gün) kəşf edildi. Fərəza bütün Şurayi-Milli o qorxu ilə mütəhəssis oldu, ehtimal ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti heç təsis etmədən məhv olub gedəcəydi. Bittəb ingilislərin bu hərəkəti azərbaycanlıların qara gözlərinə aşıq olduqlarından irəli gəlməyirdi. Zatən eşqin bir siyasət amili olduğu dastanı zamanların ibtidailiyi ilə bərabər çoxdan əfsanəyə qarışib getmişdir. Burada eşq deyil, siyasi və iqtisadi mənfəətlər vardır. Bakı petrolunun müstəqil Qafqasıyalı bir hökumət əldə bulunması və ələlümum Qafqasıyanın Rusiyadan ayrılması ingilislərin işinə gəliyirdi. Azərbaycan da bu keyfiyyətdən istifadə etməliydə. Hökuməti-milliyənin diploması müvəffəqiyyətləri bununla izah olunuyordu.

* Heyəti mürəxxisə bir rəis, üç əza, üç də müşavirdən ibarət idi. Rəis—məclisi-məbusan rəisi Topçubaşov Əli Mərdan bəy, əza: məclisi-məbusan əzasından Ağa oğlu Əhməd bəy, Şeyxülislamzadə Əkbər ağa, Hacınski Məhəmməd Həsən bəy. Müşavirlərdən: məbusandan Seyid Mehdizadə Mir Yəqub bəy ilə, Məhərrəmzadə Məhəmməd bəy və mühərririndən Hacıbəyli Ceyhun bəy idi. Bunlar miyanında yalnız birisi «Müsavət» firqəsinə mənsub olub digərləri məbusanın digər cərəyanlarını təmsil ediyordular. Müsavatı təmsil edən Məhəmməd Həsən cümhuriyyətin süqutundan əvvəl məmləkət ovdət eləmiş və orada qalmışdır. Məhəmməd Həsən bəy bədə firqəsinə ihanətlə bolşevik tərəfinə keçmiş, mürtəd olmuşdur.

Yenidən bir hökumət quracaq qədər əzim və məsuliyyətli bir iş qarşısında qalan Azərbaycan münəvvəranının iqtiham eylədiyi müşkilatı tamamilə təqdir edə bilmək üçün Azərbaycan qitəsinin digər Rusiyadan ayrılan qitələrə nisbətə çarizm tərəfindən nə kimi məhrumiyətlərə məruz qaldığı zikr edilməzsə qarelər əhvali-kəmalilə təqdir edəməzlər.

Azərbaycan, məmaliki-islamiyyə ilə həmhüddü bir türk və müsəlman vilayəti idi. Çarizm bu kibi vilayətlərini daima şübhə altında bulunduruyordu. Hərbi-ümumidən əvvəl Qafqasiya valiyi-ümumisi vilayətin xristian əhalisindən əmin ikən, müsəlmanlar arasında hərəkəti-iftiraqcuyananın zəmin bulacağını təxmin ediyordu. Çar hökuməti hüdudda bulunan müsəlman vilayətlərini rəşədü-kəmalə irdirəcək təşəbbüsatdan bilxassə məhrum bulunduruyordu. Xidməti-əsgəriyyə alınmamaqla zahirdə kəndisinə bir sühulət göstəriyordu. Fəqət, batində sədaqəti daima şübhə altında olan bu xəlqə silah verilmək istənilməyirdi. Bu vasitə ilə əsgərlik xassəsini unudacaq millət, hər bir ehtimalə qarşı qeyri-müntəzəm bir qüvvə təşkil etməklə mütəsəvvir bulunan xətərin ehtimalı azalıyordu.

Qonşuları ermənilərlə gürcülər mükəlləfiyyəti-əsgəriyyədə bulunduqlarından müdafiəyi-nəfs üçün əsgərliyin əsri üsulları ilə aşna bulunuyorlardı. Halbuki müsəlmanlar təşkilati-əsgəriyyəcə xanlıqlar dövründəki üsuli-müdafiələrini belə unutmuşlardı. Xristian generallar, miralaylar məbzul ikən, azərbaycanlı bulunan zabidləri barmaqla saymaq qabildir. Zabitə məmuriyyətində bir qəza qaimməqamı rütbəsini bulmaq azərbaycanlı bir müsəlman üçün nəvədirədən ədd olunuyordu. Mühakimi ədl məmurlarına gəlincə mütərcimlikdən yuxarı bir müsəlman məmura təsadüf olunmazdı. Ordu təşxili xüsusunda Azərbaycan Rusiya ənqazi üzərində təşəkkül edən cümhuriyyətlərin həpsindən qeyri-müsaid bir vəziyyətdə idi. Rusiya türklərindən xidməti-əsgəriyyəyə alınanları yalnız Volqaboyundakı türklər idi. Vəziyyəti-coğrafiyələri etibarilə Rusiyadan ayrılmalarına ehtimal olunmadığından bu vəzifəyə alınmışlardır. Türkünəstan ilə Qafqasiya müsəlmanlarından isə əsgər alınmayirdi. Bu üzdən ordu təşkilati azərbaycanlılar üçün pək müşkül bir iş oluyordu. Fərəza, Rusiyadan ayrılmış Ermənistan və yaxud Gürcüstan hökumətləri nəşr eylədikləri bir əmrnamə ilə filan sənəsində rus ordusunda xidmət eyləmiş nəfər və zabitanı silah altına dəvət edincə on gün sonra yeni hökumətin ilk əsgəri-kadrosunu təşkil edən, hər büzərb görmüş, bərit qoxumuş bir qüvvət vücuda gəliyordu. Azərbaycan isə bundan məhrum idi. Məlum A ordusunu ordu edən zabitanıdır. Bu xüsusda dəxi Azərbaycan məhrumiyəti-tammə içində idi. Rusiya ordusunda xidmət eyləmiş zabitan pək məhdud idi. Təşkil olunan qitaəti-azərbaycanlı deyil, qitaət üçün deyil, azərbaycanlı, sadə müsəlman alay komandanı bulmaqda sıxı müşkilət çəkiliyordu. Baltik sahili hökumətlərdən yanılmıyorsa Estoniya Cümhuriyyəti bolşeviklərə qarşı yapıdığı istiqlal müharibələrindən birində verdiyi minə qədər tələfatdan yarısı

zabitan idi. Bu zabitanın həpsi əskidən rus xidmətində bulunub, əksəri ərkani-hərbədən nəşət etmiş estoniyalı zabitlər idi. Azərbaycan Cümhuriyyəti isə 500 deyil, kəndi cinsindən 50 zabıt belə bulmuyordu. Bunun üçün də Azərbaycan ordusunda beynəlmiləl bir zabitan heyəti vardı. Ordunun bütün siqləti kiçik zabitan öhdəsində idi ki, bunlar da ələləcələ daha Nuru paşa zamanında təsis olunan Gəncə məktəbi-hərbiyyəsinə yetişmə fədakar Azərbaycan gəncləri idi. Bunlar şübhəsiz, vətən və millətərvər idilər.

Müşkilat yalnız ordu təşkilatı ilə qalmıyordu. Hökumətin digər xüsusiyyətini idarə etmək üçün dəxi azərbaycanlılar kafi miqdarda mütəxəssis, məmurlar bulamıyordular. Çarizm kəndi hökumət məkəsinə müsəlman məmur almazdı. Bu xüsusda qonşularımız gürcülərin mövqeyi daha müsəid idi. Vəqtilə Qafqasiyanın əksər teleqraf, şemindəfer və poçta kimi məmuriyyətlərində gürcülər çox istixdam olunuyordu. Zabıtə, ümuri-mülkiyyə, maliyyə və ədliyyə kimi xüsusatda müsəlmanlar heç dərəcəsinə idilər.

Ermənilərin kilsə məktəbləri, gürcülərin əsil zadəgan təşkilatına məxsus məkatibi-milliyələri sənələrdən bəri erməni və gürcü məarifini təmin etməkdə ikən müsəlmanlara böylə bir imtiyaz verilməyirdi. Milli məarif yalnız xüsusi məktəblərdə oxunan əski üsul, məscid «məktəbxanə»lərinə münhəsir idi.

Bələdiyyələrdə dəxi müsəlman əhalinin hüququ məhdud idi. Əksəriyyəti müsəlmanlardan olan Bakı və Gəncə kimi şəhərlərdə bir mucib qanun bələdiyyə əzasının nisfi xristian olmaq zəruri idi.

Bütün bunlar yeni hökumət qurulduğı zaman, bittəb, mənfə təsirlərlə hiss olunuyordu. Buna 1918 sənəsindəki kommünizm təcrübəsilə bərbad bir halə gəlmiş qocaman Bakı petrol ocaqlarının təkrar hali-təbiisinə gətirilməsi kimi müşkilatı əlavə ediniz.

Çarizm zamanında vilayət mərkəzi-ümumiyyəsi Tiflis idi. Mavərayi-Qafqasa aid bütün müəssisəti-mərkəziyyə, əsgəri depo və çəhavuzlar həp burada idi. Mərkəzini Bakıda quran Azərbaycan hökuməti bu müəssisəti yenidən yapmaq məcburiyyətində idi. Bakı yalnız dünyanın ənzarini cəlb edən petrol mənbələrinə malik deyildir, Kaspi dənizinin ən mühüm bir limanına da malikdir. Burası İran, Türkistan və Rusiya ilə Avropanı rəbt edən mühüm bir ticarət mərkəzidir. İkinci bir İstanbuldur. Bakı limanında vəqayei-ixtilaliyyədən dolayı, atili-dövran mühüm bir ticarət filosu var idi. Bu filonu yarın üçün mühafizə etmək və bunun üçün də qaifəsini bərındırmaq idarə etmək lazım idi.

Ortada bu qədər təşkilatı-idari müşkilatı varkən Rusiya inqilabından ictimai şuarları ilə qızğın və hadd bir radəyə gəlmiş ərazi məsələsi, əmələ məsələsi kimi hər zaman iştiəl edə biləcəkdir və bir an əvvəl həllini istəyən əsaslı islahat məsələləri dəxi mövcud idi. Bu qədər idari, ictimai, siyasi, əsgəri və iqtisadi məsəili-daxiliyyə ilə bərabər bir tərəfdən ermənilərlə mənazi-fih olan hüddud məsələsi, digər tərəfdən də Denikin ordusu kimi bir rus təhlükəsinin təhdidi altında bulunan Azərbaycan,

hökumət təşkilatına başlayordu. Bu halda Azərbaycan hökumətinin xəlqin etimadı və firqələrin ittihadından başqa bir zəhir və müavini yox idi.

* * *

Bundan sonra cərəyan edən vəqayenin əsbabını sərahətən anlıya bilmək üçün məclisi-milliyənin nə kimi firqələrdən təşəkkül edib də müxtəlif vəqayəyə qarşı nə kimi bir vəziyyət aldığıni bir vəchi-ixtisar ərz etmək zərurətini hiss ediyoruz.

Məclisi məbusan 85 məbusandan ibarət idi.* Bundan 10 erməni, 5 rus, 5-i də müxtəlif millətlərdən olmaq üzrə 20-si qeyri-müslim olub mütəbaqi 65 əza kamilən islam və bir kaç zətdən maəda, təməmilə türk idi. Firqə etibarilə, məclis şu surətlə inşa ediyordu: «Müsavət» firqəsi—27, Müsavata iltihaf edən bitərəf qrup—6, «İttihad» firqəsi—11, sosialist bloku—10, Əxrar firqəsi—7, Müstəqilə-əfkar—3.

«Müsavət» firqəsi məfkurə etibarilə milliyətpərvərlikdən doğma, türkçülük məsləkinə qail bir firqədir. Daha müfəssəl ismi: Türk Ədəmi Mərkəziyyət Müsavat firqəsidir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin ələmdarıdır. Bu şuarı ilk dəfə ortaya atmaq və onu yalnız əcnəbilərə deyil, bir qism azərbaycanlılara qarşı dəxi müdafiə etmək etibarilə Müsavat birinci Azərbaycan istiqlal firqəsidir. İctimai nəzəriyyəsinə görə xalqçılıq məsləkinə sadıq, radikal—demokrat bir proqrama malikdir. Heyəti-vükəla rəisi Nəsim bəy²² bu firqənin müəssislərindən idi.

Bitərəf qrup—ali təhsil görmüş bir kaç münəvvəran ilə burjua sinfinə mənsub zəvatdan ibarət olub, firqəyə girmədən qrup halında «Müsavət» firqəsi ilə siyasəti-ümumiyyə üzərinə müttəhid bulunuyorlardı. Heyəti-vükəla rəisi mərhum Fətəli xan bu qrupa mənsub idi.

«İttihad» firqəsi əvvəlcə «Rusiyada müsəlmanlıq» namilə təsis etmişdi. Rəsmi məfkurəsi İttihadi-islam idi. Firqənin riyasətində Türkiyəcədə məruf Qarabəyov Qara bəy bulunuyordu.

Sosialist bloku qismən sosial-demokrat (menşevik), qismən də xəlqi sosialist məbuslarından təşəkkül ediyordu. Birincilərin rəisi Ağməli oğlu Səmədəğa, liderləri Əbilov İbrahim bəy^{**}, ikincilərinki—Arslan bəy Səfikürdski idi. Əhrar firqəsinin məfkurəsi dəxi türk xalqçılığı olub proqram etibarilə Müsavata yaxın idi. Rəisləri Arslan bəy Qardaşov idi.

Şu sətirlər və burada göstərilən parlaman ərqamı üzərinə bir az düşünülürsə, əfkari-ümumiyyənin tovhidindən başqa bir qüvvətə istinad edəməyən Azərbaycan hökumətinin istər-istəməz mütəmərkəz bir şəkildə təşəkkül edə biləcəyi aşkar olur.

* Rəsmən məbusan 120 əzadan təşəkkül etmək iqtizə ediyor idisə də felən 85 əzayə malik idi.

** Bunlar istiladan sonra dönüb irtidadla bolşevik olmuşlar.

İlk t m rk z bir çox müşkilatdan sonra «İttihad» xaricdə qalmaq surətilə bütün qrupların iştirakı ilə hasil olundu. «İttihad»ın ilk t m rk z xaricində qalması bütün firq l rc  sayıst  görülən Fətəli xan  müariz bulunmasından irəli gəliyordu.

İlk kabinə, firqələrin hökumət rəisinin şəxsinə v  proqramına etimad etmək surətilə təsis  yl miş, hökumətə alınan nazirlər v  firqə mənsubiyyəti v  ədəd nisbəti şərt edilməmişdi.

Bir ka  ay sonra firqələrin bu surətlə təmin  yl dikl ri etimadlarına r xn  gəlincə Fətəli xan kabinəsi bilistefa yerinə Yusifbəyli N sib bəy kabinəsi təşəkkül etdi (14 nisan 1919).

İlk Fətəli xan kabinəsi firqə prinsipləri xaricində «İş adamlarından» təşəkkül etmiş ikən N sib bəy kabinəsi «İttihad» firqəsi yenə xaricdə qalmaq şərtilə firqə m m sill rind n təşəkkül etdi. Bu kabinə dəxi t b dd l  uğrayaraq 24 kanuni-əvvəldə N sib bəy ikinci kabin ni təşkil  yl di. «İttihad» firqəsi ilə bərabər ilk Fətəli xan kabin sinin  rk ni da daxil olmuşlardı. Bu, Azərbaycan Cümhuriyyəti-milliyəsinin son kabinəsi idi.

Bütün bu kabinə t b dd latında məclisi-məbusanın həm ədəd, həm şəxsləri  tibaril  daha qüvvətli bir mərkəz firqəsi olduundan bütün siql t «Müsavat» firqəsi öhdəsində idi. Fəqət «Müsavat» mərkəzi yalnız kəndi ədədinə istinadla m t canis bir hökumət  ymaq iqtidarında deyildi. M t m rk z bir kabinə təşkil edincə də idrak  yl diyi siyasəti istədiyi kimi tətbiq  d miyordu.    dəfə t b dd l ödün bu kabin l rd  ədəd  tibaril  m savat d r s l s təşkil etdikləri halda hökumətlərə Müsavat hökuməti v  işlərinə Müsavat t tbiquatı dinilm k bir  tiyad idi. Milliy tp rv rlik və Azərbaycan naminə n  yapılıyorsa, onun xaricindəki ismi «Müsavat işi» idi. Böylə bir şöhrət səbəbsiz deyildi. Azərbaycan fikri «Müsavat» firqəsinin zadeyi-əfkarı idi. Onun   n dəxi hər şey ona  tf olunuyordu. M busandakı nisbi əksəriyyəti dəxi buna bir səbəb təşkil ediyordu.

Mərkəz vəziyyətində bulunan «Müsavat» firqəsi cümhuriyyətin ibtidai təşkilində təhlükənin m rt c  Rusiyadan gələcəyi q na til  hökumət təşkil  d rk n sol cinahı təşkil ödün sosialist firq l rin  daha çox isinmiş v  Denikin təhlükəsi zühur edincə bu t may l n n n  dərəcədə m sib olduunu g rm şdir. Son zamanlarda Rusiya təhlükəsi Denikin kisv sind n bolşevik qiyaf tin  girinc  Sosialistl r t m rk z n ümidli istinadgahını təşkil etmək mahiyyətini qaib ediyordu. Bu halda mərkəzin istər-istəməz sağı tərəfə meyl  tməsi zərurət h km n  alıyordu. Mərkəzin bu t may l  isə nəticədə «İttihad»ın da kabin y  iştirakını mucib olmuşdur. Yalnız bu xüsusdakı nəzəri ümid feliyat  gəlincə başıqa bir taqım  vamlı təsiri ilə m mulun xaricində bir nəticəyə vardığından cümhuriyyətin siqutunu mucib sanql rd n birisini təşkil  yl mişdir.

Firq l r arasında mövcud t ş tt t ara ilə bərabər məclisi-məbusan, orduya aid t xsisat, Şimal təhlükəsinə qarşı Gürcüstan Cümhuriyyəti ilə  qd olunan t dafei m ahideyi- sg riyy , Denikin istilasına düçar olan Dağıstan Cümhuriyyətinin istixlas m c dil sin  yardım,  canib  qarşı m dafiy i-istiqlal   n yapılan

diploması təşəbbüsət kimi məsələlərdə ümumi bir cəbhə vəhdəti göstərib yalnız əmələ hərəkəti ilə bolşevik təcavüzünə qarşı lazım gələn vəhdəti kəndisində bulammamışdı.

— Əcəba neyçün?...

* * *

Yuxarıdakı sualın cavabını qare, aşağıdakı füsulun qıraətindən sonra kəndi-kəndinə alır. Biz isə şimdilik məclisi-millî hökumətinin 17 ay zərfindəki fəaliyyət və müvəffəqiyyətlərini xülasə edəlim:

ƏVVƏLƏN: piyadə, süvari, topçu, təyyarəçi, teleqrafçı kimi hər növ silah ənvaindən mütəşəkkil 17 min miqdarında* bir ordu hazırlanmış, məktəbi-hərbiyyət təsis olunmuş, kiçik bir filo tərtib edilmişdi. SANİYƏN: Bütün Azərbaycan qətəsində əsgəri, mülki və zabitə təşkilatı vücudə gətirilmiş, məmləkətdə əmniyyət və asayiş təsis olunaraq rus asirlərinin ziri-əsəratində bulunan Lənkəran qəzası ana vətənə iadə edilmiş, türklərin Qafqasiyada bulundurları zaman belə təslim olmayan Qarabağ erməniləri ilə etilafi-hüsulə gələrək Azərbaycan hökuməti kəndilərinə tanıtdırılmış, Bakıdan pək uzaqda bulunan Naxçıvanın Ermənistan hökumətinə qarşı mücadiləsi mənən, maddən, siyasətən təqviya olunaraq oraya vali göndərmək surətilə Azərbaycana mərbutiyyəti-idarə dəxi təhti-təminə alınmışdır. SALİSƏN: mali və iqtisadi islahatə şüru edilmiş, 1918 sənəsi mart qırğınından sonra hökumət edən bolşeviklər zamanında seyri-təbiisindən çıxaraq bərbad bir hala girən petrol mədənlərinin idarəsi yoluna qoyulmuş, ilğa olunan dövlət bankası yenidən Azərbaycan bankası namilə təsis edilmiş, köy istehsalatını təqviyə üçün köylülərə məxsus ufaq kredit bankları güşad və şəhərlərdə dəxi əmanət sandıqları yenidən vücudə gətirilmişdi. RABƏN: Azərbaycanlılardan ufaq məmurlar yetişdirmək üçün xüsusi müəssisələr, türk gənclərinə məxsus olmaq üzrə teleqraf, makinə və şimindofər məktəbləri açılmış və əvvəlcə heç yox ikən dəmiryol xidmətinin yüzdə əllisini türklərdən yapa biləcəkdir qədər müvəffəqiyyət göstərilmişdi.

* Azərbaycan ordusu iki piyadə firqəsi ilə bir süvari firqədən ibarət idi. Hər piyadə firqə metrallyozları ilə bərabər 3 alaydan və 2 də topçu alayından ibarət idi. Süvari firqəsi isə metrallyozları ilə bərabər 3 alaydan və 1 də süvari topçu alayından təşkil ediliyordu.

Birinci piyadə firqəsi: 1—Cavanşir, 2—Zaqatala, 3—Gəncə alaylarından təşkil olub, 2-ci piyadə firqəsi, 4—Quba, 5—Bakı, 6—Şamaxı alaylarından ibarət idi. Üçüncü firqənin ibtidasını təşkil etmək üzrə 7-ci Lənkəran alayı təşəkkül etmişdi. Hər alayın mövcudi 2 min süngüdən ibarət olub bir firqənin mövcudi 6 min miqdarında idi. Süvari firqəsi—1-ci Tatar, 2-ci Qarabağ və 3-cü Şəki alaylarından ibarət idi. Piyadə və süvari firqələrdən müstəqil olaraq iki Obus bölüyü dəxi mövcud idi. Bunlara 6 ədəd zirehli avtomobil ilə bir kaç dane də zirehli qatar zəminə olunuyordu. Azərbaycan ordusunda 600-ə qədər zabit vardı ki, bunlardan yalnız 60-ı ərkanı-hərb kadrosundan yetişə idi. Mövcud zabitanın, mətndə izah edildiyi vəchlə, yalnız yüzdə əllisi azərbaycanlı idi.

Mərifə gəlincə, məktəbləri bir an əvvəl türkcələşdirmək üçün təsis olunan təlif və tərcümə əncüməni mərifətilə məkatibi-ibtidaiyyə və edadiyyəyə məxsus dərs kitabları təlif və təb edilmiş, mövcud edadiyyələrdən bir qismi milliləşdirilmiş, məmləkətin müxtəlif yerlərində 7 darülmüəllimin və bir darülmüəllimat güşad edilmiş, Bakı darülfünunu təsis olunmuş, müxtəlif xüsusatda ali təhsil görmək üzrə hökumət hesabına yüzə qərib tələbə müxtəlif Avropa mərkəzlərinə göndərilmiş, Türkiyədən əlliyyə qərib müəllim və müəllimə cəlb olunmuş, köylərdə ibtidai məarifin təmimi və məarifü-ümumiyyənin tövsii üçün müvəqqət pedaqoji kursları təsis etmiş, milliləşdirilmiş və daha milliləşdirilməmiş olan məkatibi-edadiyyədə rus tarixi dərşinin yerinə ümumi türk tarixi vəz edilərək türkcənin bütün məktəblərdə tədrisi məcburiyyəti-qanuniyyə təhtinə alınmışdı.

Türkcə lisan rəsmi elan olunaraq, ruscanın yalnız istihalə dövrünə məxsus olmaq üzrə müvəqqət bir zaman üçün qullanılmasına müsaidə edilmişdi.

Vilayətlərdə hakimiyyəti-milliyə əsasını vəz etmək üzrə vilayət məclisləri təşkilinə aid layihəyi-qanuniyyə ehzar və məclisə tovdı edilmiş idi. Bu qanuna görə vilayətlər məhəlli işlərini bilzat kəndiləri röyət etmək həqqini haiz olub məmurini-zabitəyi belə kəndiləri təyin ediyordardı. Eyni zamanda mülkiyyət əsasını ibqa etmək surətilə ərazi məsələsinin köylünü irza edəcək bir surətdə həllini mütəəsvir bulunan layihəyi-qanuniyyə dəxi məclisi-məbusan komisyonusunun tədqiqinə vəz edilmişdi.*

Anarşi sənələrində müdhis xəsarə uğrayan münəqilat və vəsaiti-nəqliyyə yoluna qoyulub Gürcüstan ilə yapılan müqavilə üzərinə Bakı—Batum dəmir yolu müntəzəm surətdə işləyor. İxtilal əsnasında pozulan Bakı—Batum petrol borusu əskisi kimi axıyor, Azərbaycan iqtisadiyyəti üzərinə böyük təsiri olacaq Culfa—Alyat dəmiryolu inşaatına davam edilərək Kür nəhri üzərinə yapılan cəsim-köprünün rəsmi iftitaı bəkləniyordu.**

O zaman Azərbaycanı tədqiq üçün gələn müxtəlif Avropa və Amerika heyətlərinin Avropa qəzetələri ilə nəşr etdikləri təsirat tədqiq olunacaq olursa Azərbaycan türklərinin az zamanda pək çox əsəri-həyat və emar göstərdiklərinə şahadət etdikləri gөрülür.

Hüquqi-siyasiyyə və əhliyyəti-vətəniyyədən məhrum, ümurihökuməti idarəyə yaxın buraxılmayan məhkum bir Şərç millətinin ilk imkanda bütün müşkülətə rəğmən, bu dərəcədə mədəni bir üsuli-idarə qurmaq qabiliyyəti

* «Müsavət» firqəsi tərəfindən təqdim olunan bu proje xüsusi əllərdə olan böyük ərazini həz etdikdən sonra torpaqsız köylü arasında biləvəz təqsim eyləmək əsasına müstənad idi. Fəqət köylüyə veriləcək, yaxud mülkiyyəti-siğirəyə rəyətə kəndisində buraxılacaq ərazi üzərinə mülk sahibinin həqqi-mülkiyyəti tanınıyordu. Köylü malik olduğı ərazinin səthində istədiyi kimi təsərrüf edə biliyordu. Yalnız ərazi təhtində bulunan dəfain və mədəniyyət üzərinə xüsusi mülkiyyət həqqi tanınmayıb həqqi-mülkiyyət təmamilə dövletə veriliyor idi. Ərazi təhtindəki maddinin surəti-istifadəsinə aid xüsusat isə layihəyi-məzkurəə ayrıca təvdin olunacaq qanuni-məxsusilə tovizh edəcəkdı.

** Bu yolun inşası ilə Bakı bilavasitə və ən qısa bir xəttlə Təbrizə vasil oluyor.

göstərdiyi bu istedad sayəsində idi ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti düvəli-müttəfiqənin və bütün dünyanın nəzər-diqqətini cəlb ilə beynəlmiləl bir həyatə giriyordu. 12 kanuni-sani 1920 tarixində iniqad edən düvəli-müttəfiqə şurayi-alisi Azərbaycan Cümhuriyyətini bilfel tanıdı.* Rusiya imperatorluğunun ərazisi üzərində vəcud bulan cümhuriyyətlər arasında Azərbaycan, Avropaca tanınmış yeganə bir islam mövcudiyyəti idi. Bu yeni türk hökuməti eyni zamanda bütün aləmi-islamda ilk dəfə təşəkkül etmiş bir cümhuriyyət idi. Türk aləmində və türk tarixində böyük bir vəqəyi-xeyir təşkil edən bu hadisəni yalnız bilzət əlaqədar olan Azərbaycan təsid etməyirdi, «Sevr» müahidəsinin zərbeyi-hələkə altında kəndi yarələrinin acı ilə sızlayan İstanbul türklüyü dəxi bu vəqəni mənimsəyərək təsid ediyordu. Türk ocağının darülfünun salonunda bu münasibətlə yapıdığı ihtifal, qardaşlıq naminə ən səmimi təzahürlərə vasitə oluyordu.**

Bu vəqədən daha əvvəl 1919 sənəsi aqustosunda Azərbaycan Mondrus mütarikəsi mucibincə Qafqasiyaya gələn ingilis ordusu tərəfindən təxliyə edilmişdi. Bu vəqə münasibətlə hökumət rəisi Nəsim bəy məbusanə: «Bu gündən etibarən təmamilə müstəqil bir hökumət halını iktisab etməklə, əfəndilər sizi təbrik edirəm!»—deyə xitab ediyordu.

Şu surətlə təsis edən Azərbaycan Cümhuriyyəti artıq beynəlmiləl bir həyat və münasibata başlamışdı. Bütün qonşuları ilə hüsni-münasibət təsisi arzusunun son dərəcəsini təşkil ediyordu.

Xristian qonşularından Gürcü Cümhuriyyəti ilə olan münasibəti çox dostanə idi. Bu iki cümhuriyyət arada mövcud ixtilafli məsələlərin hökm vasitəsi ilə həllinə mütəqabilən müvafiqət eyləmiş, Rusiya təhlükəsini eyni dərəcədə hiss etdiklərindən Şimalə qarşı tədafə bir müqaviləyi-əsgəriyyə belə əqd eyləmişlərdi. 7—8 maddədən ibarət bulunan bu müqavilə 1920-ci ilin ibtidalarında imza edilmiş və təsdiqi Azərbaycan məclisi-məbusanı ilə Gürcüstan məclisi-müəssisənində mütəqabil təzahürati-dostanəyi bir vəsilə təşkil eləmişdir.

Bu müqaviləyə erməni hökumətinin dəxi vəz imza etməsi tərəfin əqidincə təklif olmuşsa da, məzkur hökumət bu təklifi qəbul etməmişdir. Məmafih erməni siyasələrinin bütün əksliklərinə rəğmən Azərbaycan məclisi-məbusanı Ermənistan ilə mövcud olan məsəlin də sülhən təsviyəsini arzu eyləyirdi. Bu məqsədlə o, 25 nisan 1919 tarixində Tiflisdə iniqad edən Mavərayi-Qafqas konfransına iştirak eylədiyi kimi, 1920 tarixində dəxi Bakıda Azərbaycan—Ermənistan konfransını dəvət eylədi. Bu konfransda Mavərayi-Qafqas Cümhuriyyətlərini xaricə qarşı

* Bolşevik istilası vəqə olmaya idi, Gürcüstan Cümhuriyyəti ilə bərabər Spada²³ təşəkkül edən konfransda (22 kanuni-sani 1921) Azərbaycan Cümhuriyyəti dəxi bil-hüquq tanınacaqdı ki, bu hadisə istiladan 2 həftə sonra vəqə oluyordu.

** Şayani-əsəfdir ki, o zaman İstanbul müməssili bulunan zat fəzla bir əsər ehtiyat göstərməklə bu təzahüratə qarşı laqeyd görünmək zərurətinə qail olmuşdur.

müdafə edə bilmək üçün Azərbaycan hökuməti Mavərayi-Qafqas konfederasionunu təklif edirdi.

Azərbaycan paytaxtında digər şərəfli bir konfrans ictima etmişdi. Bu da Azərbaycan—İran konfransıdır. Bu konfransda İran ilə Azərbaycan Cümhuriyyətinin bilcümlə məsəli-siyasiyyə, iqtisadiyyə və ticariyyəsi tənzim edilmiş idi. Bu konfransda imza olunan müahidə mücibincə İran hökuməti cümhuriyyətin istiqlalını bilhüquq tanıyır, Cümhuriyyət dəxi İranə Avropa ilə münasibəti-ticariyyədə bulunmaq üçün tranzit haqqını veriyordu. Bu surətlə iki dindaş millət arasında qayət səmimi münasibət təsis ediyordu. Tehrandə Azərbaycan səfiri bulunduğu kimi Bakıda da İran səfiri bulunuyordu. Bu müahidə məclisi-məbusanın 1920 sənəsi mart çələsələrindən birində mütəntən bir surətdə təsdiqə iqtiran etməklə iki dost millət arasındakı vədadu-vəfaqi bir qat daha təzyid etmişdir. Məclisin son dərəcə əhəmiyyətlə tələqqi etdiyi məsələlərdən birisi də Şimali Qafqasiya Cümhuriyyəti idi. Bu cümhuriyyət «Terski oblast»²⁴ ilə Dağıstan ərazisini ehtiva ediyordu. Dağıstan çarizm zamanında idarətən Cənubi Qafqasiyaya tabe ikən Rusiya ixtilalı zamanında məclisi-müəssisənə intixab nizamnaməsi mücibincə—dağlılardan bir qisminin mütəlibəsi üzərinə Şimali Qafqas ilə bir məntəqəyə ayrıldı. Bu andan etibarən irəlidə cərəyan edən həvadis Dağıstan müqəddəratını Mavərayi-Qafqasiyadan ayırdı, Qafqas vilayətləri ayrı-ayrı siyasi mövcudiyyətlərə inqisam edincə Dağıstan ilə Terski oblast Şimali Qafqas namilə bir cümhuriyyət təsis etdi. Müxtəlif əqvamdan təşəkkül edən bu ərazi hökumət təşkilində bilxassə düşəri-müşkülət oluyordu. Məzkur cümhuriyyətin təsisə Azərbaycanın həyatı mənafeələrindən idi. Bilxassə Dərbənd kimi tarixi bir bəndəri (limanı) haiz olan Dağıstan rus əlindən qurtarmazsa, Azərbaycan kəndisini əminizəin edəmməzdi. Fəqət, kəndisi daha hali-təşəkküldə bulunan Azərbaycan Dağıstana yalnız maddi müavinətdə buluna biliyordu. Məclisi-məbusan Şimali Qafqas hökumətinə 50000000 ruble* iqrız etdi. Bu məbləği təxsis edərəkən məclisi-məbusan firqələri buna bir qərəz kimi baxmayıb iki qardaş millətin mənafe-i-müştərikələrinə sərf olunacaq zəruri bir təxsisat kimi baxıyorlardı.

Azərbaycan bu məsələdə yalnız təxsisatı-nəqdi ilə qalmamışdır. Denikinə qarşı mübarizə bulunan Dağıstana yardım üçün Nuri paşa təşkilatına** hər növlə yardımda bulunmuşdur. Dağıstan hökumətinin Denikin intriqa və təcavüzü üzərinə inhilalı dağıstanlılar qədər Azərbaycanı dəxi mütəəssir etmişdir. Dağıstanın

* Azərbaycan qaiməsi ilə tədiyyə edilən bu istiqrazın qiyməti-əslisiyyəsi haqqında səhih bir fikir edilmə bilmək üçün söyləməliyiz ki, o zaman bir ingilis funtu—20 rubleyə müqabil idi. Bu surətlə istiqraz məzkur iki bucuq milyon funt edir. 1919 sənəsinə məxsus Azərbaycan büdcəsi məsarifi-aidiyyəsinin 415 milyon ruble hesab edildiyini nəzərə alırsa, Dağıstan hökumətinə edilən iqrızın dövlət büdcəsinin 8/1-ni təşkil etdiyini görürük.

** O zaman millətçi olaraq Azərbaycanda bulunan Nuri paşanın komandasında Dağıstanlı, Denikin istilasına qarşı mübarizəsində təyid üçün Azərbaycan hökumətinin ittifaq və müvafiqətilə bir təşkilatı-məxsusə vücuda gətirilmişdi.

Denikin istilasına məruz qalması məclisi-məbusanda, əfkari-ümumiyyətdə qeyri-qabil təsəvvür, bir həyəcan doğurmuş və qardaş dağlıların istixlası üçün zaman və məkanın müsaidə etdiyi tədabiri-ittixazinə təvəssül edilmişdir.

Zamanın əzimi-böhranları içində çırpınan Acara, Qars və Araz boyundakı islamlar dəxi Azərbaycan Cümhuriyyətinə, onun maddi və mənəvi müavinətinə rəbte-ümid ediyordular. Cümhuriyyətə bəhri Xəzərin qarşı tərəfində bulunan türkiyənlərdən dəxi mürəxxəslər gəlib istimdad və istianədə bulunuyordular. Olmadıq müşkilat içində bulunan cümhuriyyət, əhvali siyasiyyə və vəziyyəti-mövcudunun müsaidə etdiyi bir vəchlə bütün bu müraciətləri nəzəri-diqqət və etinayə alaraq mümkün olan müavinəti icra ediyordu. Türkiyə ilə münasibəti-siyasiyyəyə girişmək üçün oraya konsulus sifətilə bir məmuri-məxsus dəxi göndərilmişdi.

Azərbaycan Cümhuriyyəti kəndi mövcudsiyasiyyəsinə təminə həsri-ovqat etdiyi zaman qətiyyətlə türk və müsəlman əfkari-ümumiyyəsinin məzhar tovcihə olmaqla mənən qüvvətli olduğunu unutmayordu. Bu tovcihə digər bir müəssisə ola bilməsi üçün nə mümkünsə onu icra etmək istəyor və ediyordu.

Müstəqil Azərbaycan hökumətinin üsuli-idarəsi xalq cümhuriyyəti əsasına mübtəni idi. Tam bir parlamantarizm və məsuliyyəti-vükəla üsuluna rəayət olunuyordu. Hürriyyəti-kəlam, mətbuat və ictimaat dəxi bülğənabülğ təmin edilmişdi. Bu xüsusda bəzi münəqqidlər bəlkə həddindən ziyadə bir liberalizm göstərdiyini dəxi qeyd edərler.

Bir dövreyi-təşəkkül və təəzzündə bulunan bu novzad siyasətin şübhəsiz şayani-tənqid nöqsanları az deyildi. Bunların ən böyüyü bu kimi dövrlərə məxsus məhkum bir idarənin, qəvi bir hökumətin həqqilə təsis ediləmmədiyidir. Təşəttüti-əfkarın tovhidi üçün tətbiq olunan iqna üsulu ilə bərabər bir az daha icbar təriqinə gediləsidir. Ehtimal ki, nəticəyi-vüqat başqa dürlü olurdu.

Bunu da unutmayalım ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəlakəti, daxilindəki üsyanlardan ziyadə, xaricdən gələn təcavüzkar bir qüvvət üzərinə zühur etmişdir. Məqsədimiz müfəssəl bir təhlili-vəqayə olmadığından risaləmizin hövsələsinə sığar bir xülasə ilə iktifa ediyoruz.

VII

HADİSATI-MÜHÜMMƏ ƏRƏFƏSİNDƏ

Azərbaycan münasibəti-beynəlmiləliyyəyə hənuz girmiş və makinəsi yeni qurulmuş bir hökumət halında ikən qayət təhlükəli bir dövr keçiriyordu.

Baş üzərində daimi bir təhdid surətində asılı duran Denikin qüvvəti vardı. Əski Rusiyanı təmsil edən bu qara qüvvət Azərbaycan Cümhuriyyətini dəfələrlə təhdid etmişdi. Vəqtilə Qızıl Moskvayı belə təhdid etməkdə olan bu qüvvət bir həmlədə Bakıya enməyor və yaxud Kaspi dənizindəki donanması ilə Azərbaycan

paytaxtını bombardıman etməyor idisə, məhzən düvəli-müttəfiqə ilə mərbut olduğu üçün buna cəsarət edəmiyordu. Dövəli-müttəfiqə tərəfindən müavinəti-ciddiyəyə məzhər olan bu qüvvət ilə Cənubi Qafqasiya cümhuriyyətləri arasında hər növ müsadimatə meydan verməmək üçün Qara dənizdən Kaspi sahilinə qədər bir «Xətti-fasil» təyin edilmiş, Denikin ordusunun bu xətt cənubuna enməsi siyasətən təmin olunmuşdu.

Martın sonlarına doğru Denikin ordusu müdhiş bir süqut ilə inhilal ediyordu. O zaman Dağıstanı təhti-işğalında bulundurmaqla Azərbaycan üzərində əndişələr doğuran bu qüvvət (Şimali Qafqasiya ilə Dağıstanda) yerini Qızıl Orduya tərk ediyordu.

Denikini təqib edən Bolşevik ordusu bütün millətlərin hüquq və hakimiyyəti-milliyətini sözdə elan və təsdiq ediyorsa da, Denikindən daha az müzür bir qüvvət olduğunu işdə isbat etməmişdi. Bolşeviklər bir tərəfdən qəvayimüselləhələri ilə Qafqasiya cümhuriyyətləri hüdüdüna yaxınlaşıyor, digər tərəfdən də Qafqasiya məmləkətləri daxilindəki firqə təşkilatlarına qüvvət və fəaliyyətləri ilə gərmi veriyorlardı. Çiçerin²⁵ Azərbaycan və Gürcüstan cümhuriyyətlərinə təlsiz teleqrafla göndərdiyi notasında bu hökumətləri, ricət edən Denikin ordusunu təmamilə məhv etmək üçün silah arkadaşlığına dəvət ediyordu. Bu nota, cümhuriyyətlərin istiqlalını tanımaq və müxadinət müahidəsi əqdini istəməkdən ziyadə əhaliyə hökumət əleyhinə təhrikdən ibarət bir propağan hökmündə bulunuyordu.

Azərbaycan Cümhuriyyəti (Gürcüstan kəza) kimsəyə kəndi ümuri-daxiliyyəsinə müdaxilə etdirəmədiyi kibi, Rusiya ümuri-daxiliyyəsinə mütəlliq Denikin ordusu təqibatına dəxi müdaxilə etmək arzusunda bulunmadığını qeyd ilə, aldığı notaya verdiyi cavabda, bolşevik Rusiyasılə sülh və müxadinət təsisinə kəmalı-məmnuniyyətlə mühəyyə olduğunu bildiriyor və Azərbaycanın həqq istiqlalını tanımaq səlahiyyəti-kamiləsini haiz Rusiya mürəxxəslərinin intixabını təklif ilə, Azərbaycan mürəxxəsləri ilə vəqə olacaq təlaqi məhəllənin dəxi təyininə istəyirdi. Fəqət, Qızıl Xariciyyə naziri vəz olunan müəyyən məsailə sərih və qəti bir cavab verməkdən isə Azərbaycan ümuri-daxiliyyəsinə tənqid edər «İntibahnamə» qeyli-qallı notaları ilə izahını təşviş etməyi daha münasib buluyordu.

Bu notalar təati edildiyi sırada Denikin ordusunun bolşeviklərdən qaçan bəqiyəsi, Kaspi filosu ilə bərabər, Bakı limanına iltica ediyordu. Bir az əvvəl, 1828 sənəsində münəqid «Türkmənçay» müahidəsinə istinadən, Azərbaycana müraciətlə Kaspi dənizində Rusiya bandirasından başqa bir bandiraya təhəmmül edəmiyəcəyini söyləyən qüvvət şimdi protesto etdiyi bayrağın sayəyi-əmanına sığınıyordu. Bu surətlə Denikin filo və ordusundan bir qismi hüquqi-beynəldüvəl məvaddincə silahını tərklə Azərbaycan hökumətinə iltica ediyordu.

Denikin ordusunun şu surətlə inhilalı və Qafqasıya cümhuriyyətlərinə ilticası nəticəsində şübhəsiz ki, Azərbaycan ən müdhiş bir təhlükəyi adlıyordu. Fəqət, eyni zamanda da «Atəşdən çıxıb alova düşüyordu.»

Denikinin yerinə şimdiki Lenin qüvvəti qaim olmuşdu. Bu da bir rus qüvvəti idi. Həm də bu qüvvət ödəki kimi deyil, ondan daha qorxunc bir qüvvət idi. Çünki ödəki qüvvətə bütün təbəqəti-nas müariz və kəndisinə qarşı müdafiə ikən, kimsədə onun düşmən bir qüvvət olduğuna şübhə yox ikən, bu yeni öylə deyildi. Bunun iğfalkar şüarları vardı. Bu, millətlərin hakimiyyətindən, istiqlalından Şərqi istixlasından bəhs ediyordu. Fügərayə cənnət vəd ediyordu. İmperialistlərə qarşı mübarizə bulanan Türkiyəyə müavinət etmək üçün bir an əvvəl əlini mübarizə Anadolu əlinə verəcəyini vəd ediyordu.

Bu sonku şüar bilxassə müəssir idi. Çünki Türkiyə dərdi ilə yanan Azərbaycan qəlbini həssas nöqtəsinə basıyordu. Bu şüar bilxassə bolşevikləri yalnız sözləri ilə tanıyan və kəndiləri ilə hesabları bulunmayan bəzi türk (Türkiyə mənasına) rical və zabitanı üzərində pək böyük bir təsir icra ediyordu.

Həm həqiqətən əhval nə mərkəzdə idi?

İstanbulda misaqi-milliyi elan etmiş məclisi-məbusan düvəli-mütələfə komandanlığı tərəfindən dağıdılmış, məbusandan mühüm bir qismi Maltaya göndərilmişdi. Türklüyün şanlı qəhrəmanı Qazi Mustafa Kamal paşa²⁶ bir kaç sadıq yarani ilə Ərzrum²⁷ və Sivasın²⁸ Hicra guşələrində, Anadolunun fədakar elində, bu günkü məhirul-üqul bir zəfərlə tamamlanan hərəkəti-milliyəyi ehzar ediyordu. Bu hərəkəti, zühurunun ibtidasında boğmaq məqsədilə hər növ silahi-müdafiədən təcrid edilmiş qəvayi-milliyə üzərinə, minqeyri-həqq, düvəli-müttəfiqə tərəfindən kəndisinə tərək olunan İzmir çıxan yunan ordusu, qeyri-qabil təsəvvüri-məzalimlə, Anadolunun bağına doğru təcavüz ediyordu. Biri də dəxi ermənilər bütün Şərqi Anadoluyu təməllük etmək üzrə qəvayi-milliyənin başı üzərindən Yunanstan əl uzadıyordu. Böylə bir halda «Suya düşən ilana sarılır» fəhvasınca, Türkiyənin xilas və nicatına mətuf hərəkəti-milliyə zamandarını dünya imperialistlərinə qarşı livai-üsyən açmış bir vəziyyətdə bulanan Rusiya səmtinə baxıyor, oradan bir imdadi-ümid ediyordular. Rusiya ixtilalı idarə edənlər Türkiyənin bu tövcihindən və bu ehtiyacından pək qövrnəzca istifadə edəcəklərdi. Bu istifadə nəticəsində ən azı, əldən getmiş bulanan Qafqasıya, başda Bakı petrolları olmaq üzrə təkrar Rusiya iadə ediləcəkdir.

Ortaya bir şüar atılıyordu: Bolşevik Rusiya kapitalın düşmənidir. Mübarizə Türkiyə Avropa imperializmi ilə ölüm və dirim mübarizəsindədir. Anqara mübarizələrinə yardım etmək Moskvanın arzusudur. Bu yardımın təmini üçün Qafqasıyada bizə dost hökumətlər təsis etməyə və bir an əvvəl Qızıl Orduyu Anadoluya sövq etməklə Türklərə müavinət etməyə lazımdır.

İzmir fəlakətəzədələri fəidəsinə məmləkətin hər tərəfində ianələr toplamaqla məşğul və qəzetələri ilə Türkiyənin mətəmlərinə iştirak edən Azərbaycan xalqı üzərində böylə bir propağanə kimi təsirlər icra edəcəyini və bu surətlə nə kimi

vəqayə ehzar olunacağını təsəvvür ediniz. Bolşevik ağzından eşidilən bu sözlərə bir də, bu sözün başqa məqsədi-məxsusədən ibarət olmadığına qane görünən, Azərbaycanda müsafir və xidmətdə bulunan Türkiyəli zipüfuz qardaşlarımızın tövr və hərəkətlərini əlavə edərsəniz, o vəqt bolşevik lehində yapılacak hər hankı bir ixtilalın nə sühulətlə vüquə gələ biləcəyini təqdir edərsiniz.

Azərbaycan millətpərvərləri bolşeviklərin Rusiya daxilində qaldıqca qətiyyənlə müarizləri deyildilər. İxtilalçı Rusiya ilə mübariz Türkiyə arasında hail olaraq Anadolu hərəkəti-milliyəsinə əngəl təşkil edən bir qüvvət dəxi deyildilər. Yalnız Azərbaycan Cümhuriyyətinin həqiqi istiqlalını tanımaq şərtilə onlar bolşeviklər tərəfindən elan olunan şüarların səmimiyyətinə inana bilirdilər. Yoxsa «Bütün oyunun Xoca Nəsrəddinin yorğanı üstündə oynanacağına» şübhələri yox idi.

Bir tərəfdən türklüyün şanlı ələmdarını bütün Şərq tarixini digərgin edəcək əzim süqutdan qurtara biləcək təşəbbüsə mane olmamaq, digər tərəfdən də türklük aləminin bilinməyini təşkil edən növdad bir cümhuriyyəti kəndi əlilə qırmağa – işlə iki böyük və məsuliyyətli vəzifə!.. Bu iki vəzifəyi təlif etdirə bilmək üçün mütəcanis deyil, mütəmərkəz bir vəziyyətdə bulunan hökumət bu kibi xüsuslarda səri bir qərar ələmiyob həftələrlə davam edən bir böhrani-vükəla dövrəsinə girmiş oldu.

* * *

Hökumət hali-təzəbzüb və böhranda ikən Qarabağ hadisəsi zühur ediyor. Bayram gecəsi - Novruz bayramı - Şişə²⁹ şəhərinin yaxınlığında «Xankəndi» deyilən əsgəri qəsəbə bayrama məxsus bir zövq içində zabitan məhfəli-əsgəridə gecəyi keçirməklə məşğul. Əsgərlər axşamdan bayram şənliklərinə məşğul olduqdan sonra istirahətə dalmış, uyuyur. Bu əsnada ətraf köylərdə məskun erməni ustası bu gecəyi məxsus ehzar etdikləri süngülərlə mücəhhəz olduqları halda, gecə ilən bir basqın icra ediyorlar. Ansızın yapılan bu gecə basqımını müdhiş bir plan üzərinə tərtib edilmişdi. Bərəkət versin ki, mütəbəssir bulunan əsgərlər yataqlarından qalxaraq amansız düşmənlə qeyriqəlaq-qeyritəlaq gəliyor və həmin komanda heyəti hadisədən xəbərdar olaraq basqın dəf olunuyor.

Xankəndi üzərinə yapılan basqın ilə bərabər, eyni saətdə məşhur «Əsgəran keçidi» dəxi erməni erməni usati tərəfindən işğal olunuyor. Əsgəranın tutulması ilə Qarabağın Bakı ilə olan xətti-müvəsiləsi kəsiliyordu. Qarabağ valiyi-ümmisi hadisəni Bakıya bildiriyor, imdad istəyordu. Qışlanın ermənilər tərəfindən mühasirə edildiyini, imdad qüvvəti gəlməzsə süqutun mühəqqəq olacağını qüvvətli cümlələrlə ifadə ediyordu. Qışla süqut edərsə, bütün Qarabağın ermənilərin əlinə keçməsi mühəqqəq ədd olunuyordu.

Mövcud qəvayi-əsgəriyyənin əvvəla bir qismi mühümmü həman Əsgərana sövq olunuyor. Şiddətli bir müqavimətdən sonra ikinci hücumda Əsgəran keçidi

düşməndən təhrit və Xankəndi xilas oluyor. Ricət edən asilər daha yüksək dağlara çəkilərək müqavimətlərində israr ediyolar. Asilər təqib olunuyor. Keşiş kəndinə təhəssün edən ermənilər Azərbaycan əsgərləri tərəfindən əhatə ediliyor.

Qarabağ cəbhəsində hadisat bu sürətlə inkişaf etməkdə ikən Ermənistan hüduunda təhşidati-əsgəriyyə müşahidə olunuyor. Eyni zamanda Qazax qəzasında da yeni bir cəbhə açılıyor. Burada da erməni qüvvəti ilə Azərbaycan qüvvətləri arasında müsadimələr başlayor.

Böylə ansızın və canıyanə bir surətdə vəqə olan hücum əhaliyyə-i-islamiyyəyi son dərəcədə əğzab ilə hər tərəfdə bir taqım hadisat zühuruna zəmin təşkil eyliyəorək Şamaxı, Şəki və Gəncə qəzalarında erməni-müsəlman hadisatı-xununı inkişaf ediyor.

Böylə bir zamanda Dağıstanda kilitli qüvvətlərlə mütəhəşşid bolşeviklər zahirən pək müsəlləhanə bir sima göstərməklə hadisəyə intizar edib duruyolar. Eyni zamanda da bolşevik mürəxxəsi-tüccarisi Salavyov Bakıda Azərbaycan hökuməti ilə petrol mübayəsi məsələsinə aid xüsusi müzakirə etməkdə idi.

Qarabağ hadisəti üzərinə iniqad edən məclisi-məbusan çələsələrindən birisində bolşevik məbus Qarayev* «Qarabağda zühur edən bu hadisə mötəliflərin bizi boğmaq üçün sarıdığı zəncirlərdən bir həlqədir. Bu həlqəyi Azərbaycan kəndi qüvvətiylə parçalayammaz. Buraxınız Şərqi millətlərinin hüququnu müdafiə edən Qızıl Ordu gəlsin də, Qarabağ üsyanını yatırsın. Daha sonra Anadoluya imdada getsin» deyordu. Qarayev bu sözləri söylərkən məbusanın müsafirlərə məxsus lojasında duran türkiyəli qardaşlarımızdan məsul birisini görüyordum ki, ciddi surətdə təsdiq və təqdir əlamətləri göstəriyordu.

Erməni üsyanından bir az əvvəl digər bir hadisə dəxi zühur eyləmişdi. Azərbaycan Kommunist firqəsi namı ilə toplanan ixtilal komitələrinin, hökuməti devirmək qəsdilə bir üsyan yapmaq niyyətində olduqları hökumətə kəşf olunmuş, təqibatə başlanmış, bu təşkilatə mənsub zəvətin həman kafəsi öyrənilmiş və əvəmilə-mühümməsindən bir kaçı təhti-tovqifə alınmışdı. Erməni üsyanı ilə bu təşkilat arasında sıxı bir münasibət olduğu dəxi Moskvaya gedən erməni sosial-demokratlarından Pirumov ilə Zaxaryanın Moskvada müntəşiri-rusca «Həyatimilə» qəzetəsində³⁰ mündərc məruzələri ilə müsəbtədir.

* Qarayev Sosialist blokunun listəsi ilə məbusana daxil olmuşdu. Sonra bolşevik olmuş, bədə rus istilasını mütəəqib bir kaç gün üçün kəndisinə Azərbaycan hərbiyyə-bəhriyyə komissarı dinilmişdir.

VIII

BOLŞEVİK İSTİLASI

Həftələrlə davam edən böhrani-vükəla nəticəsində bütün fərqi-siyasiyyənin müvafiqətilə yeni kabinənin təşəkkülü Hacinski Məhəmməd Həsən bəyə həvalə edilmişdi. Məhəmməd Həsən bəy bolşeviklərdən Azərbaycanın istiqlal və təmamiyyəti-mülkiyyəsinə aid təminatı-mühümmə almaq üzrə mübariz Türkiyə ilə ixtilalçı Rusiya arasında hər iki tərəfə dost bir hökumət təşkil edəcəydi. Bu məqsədlə daha yeni kabinənin təşəkkülünü bəkləmədən məxsusi bir heyəti-mürəxxəsə dəxi bolşeviklər nəzdinə ezam edilmişdi. Bu heyət Rusiyanın möhtac olduğu məvaddi-iqtisadiyyəyi təmin etmək surətilə bolşeviklərdən istiqlal və təmamiyyəti-mülkiyyə babında təminatı-siyasiyyə almaq üzrə müahidə səlahiyyətdar idi.

Vəziyyət böylə bir intizar halında ikən ansızın bolşevik əsgərinin hüdudu təcavüz etdiyi xəbər alınır. Nisanın 26-da gecəynən vaqe olan bu hadisə 27-sində sabahılən məhafili-siyasiyyədə əyan olunca hər kəs heyrətlə içərisində məbhut qalıb şaşırır. Hüdudda bulunan əsgərlər, qəzayi-külliyələri Qarabağ və Qazax cəbhələrində məşğul olduğundan 60 min miqdarında təcavüz edən düşməne qarşı iki saat qədər müqavimət göstərdikdən sonra ricət etmək məcburiyyətində qalırlar.

O gün, axşama doğru şəhərin mühafizəsinə məxsus könüllü əhalidən təşkil olunan və zabitanı sırf türklərdən təşəkkül edən «Yardım alayı»nın, yenə türk zabitan tərəfindən* idarə olunan zirehli avtomobillərin və filoda xidmət edən Osmanlı zabitlərindən bir qisminin bolşevik ləhində olduqları daha təşəkkül etməmiş bulunan yeni kabinə ilə, istefası qəbul edildiyi halda, ümur hökuməti daha düz və təslim etməmiş bulunan əski kabinə arasında asılı duran hökumət və onunla bərabər məclisi məbusan Azərbaycan Kommunist firqəsinin ultimatumu qarşısında bulundu. Bu ultimatum, hökumətin Azərbaycan Kommunist firqəsi Mərkəzi Komitəsinə təslimini tələb etməklə bərabər Azərbaycan istiqlalının təhti-əməniyyətdə bulunacağı və hökumətin ruslara tərək edilməyəcəyini təmin ediyordu. Məclisi məbusan tərəfindən bütün firqələrin müməssillərini came olmaq surətilə intixab olunan komision ilə Kommunist firqəsi mürəxxəsləri arasında təqərrür edən şəraitə görə:

1. Rus ordusu Bakıya girmə, dəmir yolu ilə doğru Anadolu imdadına gedəcək.

2. Azərbaycan istiqlal və təmamiyyəti-mülkiyyəsi hər növ, təərrüz və qüyüddən məsun qalacaq.

* Buradakı «türk»dən məqsəd Osmanlı türkü deməkdir.

3. Azərbaycan ordusu olduğu kibi qalib inhilal etdirilməyəcək.

4. Azərbaycan fırqəsi siyasiyyəsi-hürriyyət və sərbəstlərini mühafizə edəcəklər.

5. Sabiq rical, əzayi-hökumət və məbusandan kimsə cürmi-siyasi ilə ittiham edilməyəcək.

6. Kəməli-sərbəsti ilə toplanacaq Azərbaycan Şuraları hökumətinin şəkli-idarəsini təyin qılacaq idi.*

Eyni zamanda müsafirətən Bakıda bulunan Osmanlı türklərindən bir qism məsul zəvat ağzından işə olunuyordu ki: «Gələn Qızıl Ordu komandanı Nicati bəy namında bir türkdür. Bu ordunun qitaəti miyanında türk üsərai-hərbindən mütəşəkkil alaylar var. Bir çox qitaət dəxi Volqaboyu türklərindən ibarətdir. Bu ordu həyat-məmət mübarizəsi içində bulunan Anadolunun müavinətinə qoşyor. Bu qüvvətə qarşı göstəriləcək müqavimət Türkiyənin xilasını əngəl edəcək bir vəqə ola bilər ki, böyük türklük və islamlıq nöqtəyi-nəzərindən bir xəyanətdir».

Bütün bu şərtlərin ertəsi günü yırtılacağı mühəqqəq idi. Söylənən sözlərin dəxi birər siyasi xüdədən başqa bir şey olmadığı aşkar idi. Məməfih bu vüzuh bir çoxları üçün məşuk idi. O anda iğfal olunanlar pək çoxdu.

Məməfih bütün bu şərtlərə rəayət edilməyəcəyini həqq və istiqlalımızı tanımaq surətilə Anadolu imdadına gedəcək qüvvətə yollarımızın açıq bulunduğunu, fəqət, bizə sormadan sərhəddarlarımızı torpaqlara sərəək məmləkətimizə girən hər hankı bir qüvvəti dost deyil, düşmən kibi qarşılamaq lazım gəldiyini məclisin kəndi qərarı ilə deyil, yalnız düşmən süngüsü ilə həqqini axırı tərək edə biləcəyini bəyanla protesto edən olmuşsa da**, əksəriyyət məbusan hadisəti-mələmə təsir və təhdidi altında salifüzzikr şərait daxilində hökuməti Azərbaycan Kommunist fırqəsinə qapdırmaq məcburiyyətində qalmışdır (27 nisan 1920).

Nisanın 28-dən etibarən üç rəngli Azərbaycan bayrağı qismən Qızıl Sovet və qismi-əzəmi də Osmanlı bayrağına əvəz edilmişdi.

Milis başında, yardım alanda şəhər komandanlığında və digər məsuliyyətli məqamlarda bulunan türk (Osmanlı) nam və imzası ilə çıxan əmri-yovmilər, bəyannamə və elanlar gözə çarpyıyordu. Öylə bir təsir hasil oluyordu ki, ixtilalı yapan təcavüzkar rus ordusu deyil, Osmanlı türkləridir. «Müsavət» hökuməti devrilmiş, yerinə Türkiyə hökuməti qurulmuşdur. Avtomobillərdə şəhərin müxtəlif səmtlərinə qoşan Osmanlı zabitanı həqiqətən bu zəhabı təqviyə edəcək bir mahiyyətdə idi. Daha ziyadəsi ixtilalın əqdində Türk komissarlığı namilə təşəkkül edən müəssisə namına nəşr olunan bəyannamələrlə türk kommunistləri tərəfindən nəşr olunan «Yeni dünya» qəzetəsi³¹ bu «Əmri-xeyr»in kəndi təşəbbüsləri ilə vüq

* Məbusan komissiyonu bu şəraitə «Müsavət» müməssilinin rəyi əleyhində əksəriyyətlə qəbul eyləmişdir.

** Bu nitqi-etiraz «Müsavət» fırqəsi namına, lider sifətilə müəllif tərəfindən söylənmişdir.

bulunduğunu yazdıqdan sonra «İngilisçi Müsavatı devirməklə iki məqsəd təqib edildiyini» izah ediyordular:

1. Azərbaycanın xilasını.

2. Həyatı üçün mübarizə bulunan Türkiyəyə ixtilalçı Rusiyanın müavinətini təmin.

«Türk mürəxxəslisi»nin bəyanına görə birinci məqsəd həsil olmuş, ikinci məqsədin həsulu üçün də Xəlil paşa Moskva-yə ezam edilmişdi*. Filhəqiqə iki gün əvvəl Xəlil paşa Bakıdan Moskva-yə mütəvəccihən əzimet eyləmişdir.

Azərbaycan zərb-məsəlidir: «Yalanın ömrü az olur».** Bu «Əmri-xeyir» yalanın ömrü də bir həftə sürmədi. Rusiya Qızıl Ordusu yuxarıda məzkur şəraitin mürəkkəbi belə qurumadan, mayisin birində Bakıya girdi. Eyni zamanda şəraitiməzkurə xaricində, dəmir yol ilə Anadolu hüduduna doğru getmiyərk, müxtəlif yollarla məmləkətin sövqülceysi-nüqatını tutmağa başladı.

Bakının Qızıl Ordu tərəfindən işğalından iki gün sonra türk komandanlar rus yoldaşlara əvəz edildi. Fəqət, iş bununla da qalmadı. «Əmri-xeyir»i təsəd edən nə qədər Osmanlı zabiti varsa, həpsini ya həbs və yaxud qapu dışarı etdilər.***

Şəraitnamənin digər maddələri də eyni qəzayə uğradı. Ordunun zabitanını həbsə və kəndisini müxtəlif bəhanələrlə dağıtmağa başladılar. Əski risal və sabiq məbuslar birər-birər tovfif edildi. Bir qismi də məmləkəti tərək eyləmək məcburiyyətində qaldı. Gözdə nə qədər münəvvər varsa, həpsi sıxı tərəssüd və tovfif altına alındı. Şəhərin mətəbərani və yüksək məmuriyyətində bulunan zəvət sokak süpürmək, çoplin və sairə təmizləmək kimi işlərdə cəbrən istixdam edildi.

Hökumətin ən məsul mövqələrini rus, erməni, gürcü və türk olmayan əmələ ilə xaricdən gələn yabançılara verdilər. Qızıl Ordunun təşkilat və məxsusəsinə tabe «ÇK»-lar təsis edildi. Müqabil ixtilal təşkilatı şəxslərə qarşı mücadilə edən bu qanlı müəssisə müdhış bir surətdə edamlara başladı. Pankratov³² nam bir cəlladın ismi hər kəsi titrədiyor, edam edilənlərin sayə gəlməz listələri hər tərəfə dəhşətlər ilqə ediyordu.

* O zaman müəllif Bakıda məxfi bulunuyordu. Nami-müstəarla «Yeni dünya» qəzetəsinə bir məktub yazdı. Bu məktubda «Azərbaycanda vəqəye ixtilalı siz türklərin mütəəddid bəyanatlarına etimadla bir «vəqeyi-xeyir» kibi zənn edən əhalidə, som nüsxənidə mündərc bir fəqərə pək mühüm əndişəyi mucib üçün Moskva-yə əzimet etdiyini yazıyorsunuz. Halbuki, azərbaycanlılar hadisəyi-məluməyi, Türkiyə namına təmin olunmuş bir fəidəyi-mühümmə şərtilə şayani-qəbul görə bilmişlərdi. Şimdi yazdığınızdan anlaşıyor ki, bu fəidə hala təmin edilmiş deyildir. Fərzən, bu mənfəət paşanın Moskva-yə vürudundan sonra da təmin edilməzsə o zaman siz türklər bizə nisbət qardaş xilaskarı ikən qardaş qatili mövqeyində qalmazmısınız?» deyə istəhza olunuyordu. Bu məktub dərc edilmədi. Yalnız bir kaç ay sonra Lahic dağlarında əlimə keçən «Yeni dünya» nüsxələrindən birində bu məktub sahibinin türk komissarlığına gəlib də bizzat cavab alması tövsiyə olunuyordu.

** Anadolu şivəsindəki «Yalançının mumu yatsoya qədər yanar» zərb-məsəlinə müqabil.

*** Bu siyasət bilxassə Mustafa Sübhinin Bakıya vürudundan sonra kəsbi-şiddət eyləmişdi.

Artıq hər kəs aldandığını görüyordu. Bu xüsusda aldananlar yalnız Osmanlı müsafirlerimiz deyildi. Bolşeviklərdə bütün aləmi-islamın münəccisini görən və buna görə də bütün qüvvətini kəndilərinə təqdim edən «İttihad» fırqəsinə bolşevik qəzetəsi «mucibi-ar bir müttəfiq» deyə* müqabilə etdi. Müsavatçılardan bir qismi dəxi sol müsavatçı namilə vəziyyətdə, bir dərəcə olsun, icrai təsir etmək istədilərsə də kəndilərinə «İlanın ağına da, qarasına da lənət» dedilər.

Bir ay əvvəl müsavatçı və sair millətpərvəranın təxmin eylədikləri təhlükə bütün uryanlıqla zühur ediyordu. Rus bolşevikləri əski Rusiya hüdudlarını tutuyorlardı.

İxtilaldan bir ay sonra artıq bütün Azərbaycan məmləkətinin müdhiş bir istilayə məruz qaldığını acı bir surətdə dərk eyləmişdi. Türkiyəyə gediyor—deyə təhəmmül eylədiyi rus ordusunu məmləkətində fəsad iqa etməklə bir davam görüncə, sevgili ordusunun, kəndisinə hər yürüşü ilə dünyalar qədər ruh və izzətinəfs nəfx edən bu gənc əsgərlərin mürəqəb bir surətdə dağıldığını, münəvveranın kəndisi ilə münasibətdən mən edildiyini, sərvət və səmanın yəğməyə getdiyini, ədəb və əxlaqi-milliyəsinin fəna surətdə təhqirə məruz qaldığını duyunca, bittəb xalq təhəmmül edəmədi. Üsyən etdi.

Bu üsyən ibtida Gəncədə başladı. Çarizmin qəddar generalı Kinyaz Sisyanova parça-parça doğranıncaya qədər müqavimət göstərən Cavad xanın şəhəri bu dəfə də kəndisini göstərdi. Millətin təhəmmül edəmmədiyi, təcavüzlərə qarşı üsyankar ruhilə köpürdü. Burada daha silahlarını təslim etməmiş bulunan Azərbaycan əsgərləri üsyanın kökünü təşkil etdilər. Üsyən bir həftə qədər davam etdi. Ruslar burada divizionlarına qaib etdilər. Bakıdan qəvayi-imdadiyyə gəldi. Digər tərəfdən də Gəncə erməniləri qiyamiləri arxadan vurmağa başlayınca şəhər süqut etmək məcburiyyətində bulundu. Xətti-ricətləri daşğın nəhrilə kəsilən əhali müdhiş bir qətləmə məruz qaldı. Şəhər yaxıldı. Bazar qarət edildi. Hətk edilmədən irz və namus buraxılmadı.

Gəncə üsyanı ilə bərabər Tərtər, Ağdam, Şuşa qəsəbə və şəhərlərində bulunan Azərbaycan qitəati-əsgəriyyəsi dəxi ətrafdakı əhalinin üsyanına birər mərkəz və məbdə təşkil ediyordu. Tərtərdə Qızıl Ordunun bir alayı məhv edildi. Ağdam da kəza olduqca mühüm tələfat verdilər. Qarabağ, Şəki, Zaqatala, Lənkəran, Quba və sair yerlər dəxi bir kaç kərə üsyən etdi. Lənkəran qəzasındakı üsyənlər aylarla davam eylədi. Zaqatala və Şəki üsyənləri pək qanlı bir surətdə basdırıldı. Biz burada az-çox mühüm bir miqyasda zühur edən üsyənləri qeyd ediyoruz. Yoxsa üsyən edilmədən bir yer qalmamışdır. Xainənə bir surətdə endirilən zərbəyi-ani ilə qəvayi-təşkiliyyədən məhrum və qeyri-müntəzəm bir surətdə zühur edən bu hadisələr miyanında öylələri var ki, həqiqətən də birər dastani-həməsətdir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixini yazacaq müvərrix bu üsyənləri tədqiq və təfsilatı ilə əlbəttə, təhrir edəcəkdir. Bu üsyənlərin bihudə

* Bakıda müntəşir «Kommunist» qəzetəsinin 1920 sənəsi mayis kolleksionuna müraciət.

olduğunu və səlaməti-ümumiyyəyə zərər gətirdiyini iddia edənlər var. Fəqət, bu üsyanlar dəxi olmasa idi Azərbaycan xalqı bilməm hankı vəqərlə kəndi namusunu müdafiə etmiş olduğunu isbat edəcəkdə?!

Azərbaycanlı nasıl üsyan etmiş idi ki, yunan qarşısına gediyor—deyə vətəninə bir dost və müttəfiq kibi girən bir orduyu məmləkətdə qardaşı-qardaşına saldıran istilakar və zalım bir qüvvət olaraq görüyordu?! Gənc Azərbaycan əsgəri nasıl görə idi ki, zabitan və ümərəsini heç bir səbəb olmadan həbslərə tıxıyor, biqeyri-həqq qurşuna düzülüyorlardı?! Vəcdani-nas nasıl təhəmmül edə idi ki, namuskarənə xidmət etməkdən başqa günahı olmayan fədakar məmur və generallar qurşuna düzülüyor, millətinə mərbutiyyətlərindən başqa cinayətləri bulunmayan müəllimləri, mühərrirləri, münəvvər gəncləri, hətta müəlliməyi belə istisna etmişlərək caniyənə bir surətdə məhv ediyorlardı?!... Xalqın səbri nasıl daşmıya idi ki, vəqtilə rus çarizmi tərəfindən türk üsərasına bir məqtəl təşkil edən Bakı limanındaki adları bu dəfə türk dostluğu namına hərəkət edən xain bir qüvvət Azərbaycan gəncliyinin məzari halına qoyuyordu.*

Azərbaycan xalqı nasıl tab və təhəmmül göstərə idi ki, adət və ənənətinə müğayir bir üsuli-idarə təsisi ilə rus mujiki kəndisinə təsəllüt ediyor və tanımadığı, bilmədiyi ədaniyi başına hakimi-mütlaq kəsdiriyorlardı?!... Kəndi həyati-milliyə və adəti-diniyyəsi ilə yaşayan bir müsəlman nasıl rəva görə idi ki, ailəsinə, hərimi-ismətinə yabançılar giriyor, ismətli bir müsəlman ailəsinin bulunduğu otaq ilə qonşu—əksərən mədxəlləridə müştərək—daxili Rusiyanın bilməm hankı guşəsindən gəlmə bir Qızıl Ordu zabiti iqamət etdiriliyor, sənələrdən bəri təsis edən etiyadadi-milliyəyə kommunist təşkilatı naminə təsəvvüri qabil olmayan zərbələr endiriliyordu?!..

İştə, dost deyə məmləkətə girən bir qüvvətin bir aydan daha az bir təcrübə ilə mənən və maddətən müdhiş bir qüvvəyə istila olunduğunu görüncə, bittəb uyğuda ikən, üstünə kabus çökən bir adam kibi, Azərbaycan xalqı yerindən kəmalivəhşətlə qalxmışdı.

Artıq millət qiyam etmişdi.

Namus və milliyət müdafiəsi namına zühur edən bu qiyamı, üzünə ixtilal və hürriyyət maskası taxan rus qüvvəti Nerona rəhmət oxutduracaq bir şiddət və zülmə basdırıyor, hər tərəfdə fəaliyyətə başlayan ÇKlar gecə-gündüz qanlı işlərinə davam ediyorlardı.

Vürudunun ilk günlərində «İxtilalın qansız olduğuna» təəssüf edən bu xunxar qüvvət artıq cəlladlıq zövqünü tətmin üçün fürsət bulmuşdu. Yalnız üsyan zühur edən yerlərdə deyil, üsyan ilə əlaqədar olmayan yerlərdə dəxi qurşuna düzülənlərin hədd və hesabı yox idi. Gəncədə üsyan zühur edincə, Bakıda mövcud mövqəfunun əksəri öldürüldü. Şəhərlərdə, böyük qəsəbələrdə mövcud möttəbərən

* Bolşeviklər tərəfindən qurşuna düzülənlərdən bir listəsi bu risalənin sonuna zəminə ediliyor.

«milliyyətə pərvərlik kökünü birdəfəlik kəsmək üçün» həman sorğusuz və sualsız qurşunə düzüldü. Bu qurbanların qismi-mühümmü zabit, mühərrir, müəllim, doktor, tələbə, məmur və sair bu kibi münəvvərəndən idi. Azərbaycanın həqiqi diktatoru, cəlladbaşı Pankratov idi. Pankratovun əmri fəvqündə bir əmr yox idi. ÇK məmurunun füzulluğu o dərəcəyi bulmuşdu ki, Azərbaycan komissarları rəisi bulunan Nəriman Nərimanovun kəndisini belə tovfif eyləmişlərdi.

Bu təqibat üzərinə Azərbaycan milliyyətə pərvərliyi fikrindən ayrılammadıqları üçün bolşeviklikdən qaçan və təkrar fürsət bulub da istiqlallarının iadəsi üçün mübarizəyə hazırlanan övladi-vətən şimdİ İrənə, Türkiyəyə və bütün Avropa məmləkətlərinə iltica eyləmiş, müsaid bir zamanı bəkləyüb duruyorlar.

Yuxarıda məzkur üsyanları və əksəriyyəni də kəndiləri tərəfindən bilxassə uydurulan hərəkətləri bəhanə ilə bolşeviklərin Azərbaycan bilad və qəsəbəsinə verdikləri təxribat Yunanıstanın Anadoluya verdiyi xərabidən aşığı qalmadığı kibi və Gəncədə ehdas olunan faciədə İzmir faciəsinin pək donunda deyildir. Bu hadisələrdə aclıq və səfalət üzündən önlər müstəsna, yalnız tənkil və cəza dəstələri tərəfindən qətl olunanların miqdarı on min miqdarını mütələqən keçməkdədir.

* * *

«İxtilal», hökuməti Azərbaycan kommunist firqəsinə vermişdi. Bu hökumət qurunazca, kamilən müsəlman əzadan təşəkkül etmişdi. Hökumət rəisi Nərimanov əskidən Azərbaycancə bir az məruf bir sima idisə də, digər arkadaşları təməmilə törədi idilər. Həqiqətdə isə əsl siyasət çevirən qüvvət Kommunist Firqəsinin Azərbaycan heyəti-mərkəziyyəsi katibi, Qızıl Ordu komandanlığı və ÇK idi ki, bunlar təməmilə ruslarla sair əcnəbilərdən ibarət idi.

İlk günlər xalqın iğfali üçün yapılan manevrlər yalnız böyük və əsgəri məmuriyyətlərin Osmanlı türklərinə tovcihİ ilə qalmadı. Məlum A, Qızıl Ordu erməni üsyanını dəxi birdəfəlik bitirəcəək, yolunu təmizliyəyəək Anadolu imdadına gedəcəydi. Buna görə də Qarabağda daha müqavimət göstərməkdə olan erməni asiləri üzərinə hücum edildi. Eyni zamanda Gürcüstan dəxi təhdid edildi. Fəqət bu, zahirdə Azərbaycan siyasəti-milliyəsini müdafiə etmək maskası, yalnız Ermənistanın bolşeviklər tərəfindən istila edilməsinə qədər dağıldı. Ermənistanda dəxi bolşevik hökuməti təsis edər-etməz rus siyasəti Nəriman bəyin səxavətcar ağzılı iki gün əvvəl müdafiə eylədiyi Zəngəzur ilə Naxçıvan qəzasını mütəntən bir surətdə Ermənistanə hədiyyə etdi.

Gürcüstan ilə açılan müharibə dəxi sülh ilə nəticəpəzir oldu. Gürcüstanı təhdid edən Azərbaycan bolşevik hökuməti yapıdığı bu sülhdə «Müsavət» hökuməti ilə Gürcüstan menşevik hökuməti arasında əvvəlcə mövcud bulunan etilafə görə qəti surətdə həlli hökmə həvalə olunacaq Borçalı ərazisini bilatərəddüd Gürcüstanə tərk etdi və əskidən Azərbaycan ərazisindən olduğı Gürcüstanca təslim olunan

Zaqatala ərazisi üçün hökmə müraciət eyləmək formulunu qəbul eylədi. Azərbaycanın siyasi mənfəətləri naminə hər bəş başlayan hökumət, nəticədə məmləkət qitələrinə hədiyyə etməklə sülh yapıyor, dəlil olman üzrə əmələ üçün hüdud fərqi olmadığını irəli sürülüyordu. Həm həqiqətən də Rusiya üçün bir qəzanın ermənədəmi, yoxsa türkdəmi qaldığının nə əhəmiyyəti ola biliyordu!... Yetişir ki, bunlar həpsi Rusiyada olsun və ortadakı ixtilaf lar həll edilsin. Bu həlldə qaib edən müsəlman olursa, nə elam!

Bolşevik siyasətinin kornaz manevrlərindən birisi də ixtilalı mütəəqib Lenin tərəfindən Azərbaycanın istiqlalını mübin bir teleqrafın nəşri ilə Azərbaycan hökuməti və üsyan edən əmələ və köylüsü namına Qızıl Ordunun Azərbaycana dəvəti keyfiyyəti idi. Bu dəvət əksəriyyəni Çiçerin tərəfindən məqami-müdafiədə zikr olunaraq, öylə təsir hasil etdiriliyor ki, Qızıl Ordu Azərbaycana azərbaycanlıların dəvətilə gəlmişdir. Halbuki dəvət edən də kəndiləri, icabət edən də kəndiləridir.

Zahirdə böylə sözlərlə göz qapayan həriflər batində Azərbaycan ixtilalından mətlub bulunan əsl məqsədləri təsviyə etmək üçün Şaxtaxtinski Behbud³³ ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti-milliyəsi tarixi-süqutunun ən məsul faili bulunan Hacinski Məhəmməd Həsən Moskvaya getmişlərdi. Bunların Moskva səfərinə xəlq, arzusu vəchlə təvil ediyordu: «Getmişlər Leninə söyləsinlər ki, bu idarə Azərbaycana yaramaz!» Halbuki, onlar daha çox zaman təfsilatı hər kəsdən, hətta azərbaycanlı kommunistlərdən belə qapalı saxlanan bir taqım müahidələr əqdilə ovdət eyləmişlərdi. Yalnız Şaxtaxtinski imzasını havi bulunan bu müahidələrə görə Azərbaycan ümuri-əsgəriyyə, xariciyyə, iqtisadiyyə və iaşəsinin tənzimini təmamilə Rusiyaya veriyor, eyni zamanda dəmir yolları ilə petrol müəssisatının idarəsini dəxi ona tərək ediyordu. Bu müahidələrə görə Azərbaycan iqtisadi məsələlərdə və hətta iaşəyə aid xüsuslarda Rusiyada nəşr olunan cümlə dekretləri eyni ilə Azərbaycana tətbiq etməli idi. Tedad etdiyimiz nəzarətlərin Azərbaycan komissarlar heyətində birər mürəxxəsi bulunacaq və bu mürəxxəslərin kəndi nəzarətlərinə aid məsəildə rəyləri bütün heyət əzasının rəyləri fəvqündə olacaq idi. Halbuki Azərbaycanın Moskva hökumətinə heç bir növlə iştirakı yox idi.

Azərbaycanın həqiqi sərvəti olan petrola gəlincə, bütün petrol Rusiyanın yədi-inhisarına alınıyor, bundan yalnız bir qismi, Azərbaycan daxilindəki sərfiyyat ilə Türkiyə və İran bazarına ixrac edilmək üzrə Azərbaycan hökumətinin kəndi idarəsinə buraxılıyordu. Bu miqdarın təyini dəxi Moskva baş məhrəqat komitəsinin rizasilə təyin olunacaqdı. Demək ki, Moskvanın iradəsi hasil olmadan müstəqil Azərbaycan köylüsü kolbasında yanacaq lampanın işiğini istədiyi kibi qovlanammazdı. Həm həqiqətən Bakı həbsxanəsində bulunduğum zaman, qəzetələrdə Bakı ilə həmcivar qəzalardan birində köylü üçün təsis olunan gecə məktəblərinin petrol olmadığından dolay məəttəl qaldığını oxumaqla heyran qalmışdım. Fəqət, nə yaparsan ki, eyni zirpərdəyi-xəfada saxladıqları bu müahidələri Bakıda çıxan kommunist mətbuatı və o sırada iniqad edən Azərbaycan

sovetlər konqresində söz söyləyən həyasız xətiblər Azərbaycan istiqlalının təqviyyəsi şəklində təfsir etmişlərdi.

Məsələ yalnız məmləkətin mənabe-iqtisadiyyəsini əldə etməklə qalmayırdı. Az-çox baqi qalan Azərbaycan əsgəri dəxi dağıdılıyordu. Bir qism qitəati müqabil inqilabçı deyə dağıtmış, geridə qalan mövcudiyəni də Azərbaycan ixtilalını mütəaqib bolşeviklər tərəfindən İran üzərinə yapılan təcavüz səfərinə göndərmişlərdi. Bu surətlə bolşeviklər həm Azərbaycan ordusunu itlaf ediyor, həm də Rəşt ilə Ənzəlidə yapıdıqları vəqayei azərbaycanlı əlilə icra etmək surətilə bu iki dindaş millət arasında əbədi bir nifaq və uçurum açmaq istəyorlardı.

Rəsmi bolşevik təvilatına baxılırsa, bütün bunlar bittəb Şərq inqilabı naminə, Şərq millətlərini xunxar Avropa kapitalistlərinin əsarətindən qurtarmaq üçün yapıliyordu. Bu məqsədlə Türkiyə Kommunist Fırqəsi, İran Kommunist fırqəsi və sairə təşəkkül ediyor, xilaskar kommunizm fikrinin bu məmləkətlərdə tərvici üçün macəracu adamlardan mütəşəkkil müxtəlif təşkilat vücudə gətiriliyordu.

Yenə bu məqsədlə Bakıda Şərq millətləri kongresi təşkil olunuyordu. Fəqət, Şərq məsələlərini həll etmək üçün toplanan bu ictimadə məsələləri vəz və həll edənələr nədənsə həp Qərb sosialistlərinəndən ibarət idi. İçlərində bir danə olsun şərqli yox idi. Məsələn, Macarıstanda inqilabı qaib edən Belakon gəlib də Bakıda Əfqanıstan, İran və Türkiyədə tətbiq olunacaq ərazi məsələsini həll ediyordu. Hər nə qədər bu konqreyə iştirak edən Türkiyəli mürəxxislərdən bir qismi naminə söz söyləyən mərhum Bəhaəddin Şakir bəy «Şərqin xilasını şərqililərin kəndi əli ilə olmalıdır!» deyordusa da bu xitab internasional gurultusu içində təsirsiz bir surətdə qaib olub gediyordu. Nəriman Astarxana doğru göndərilən petrol yüklü gəmiləri top əndaxtları ilə yola salarkən «Bu, tarixin qeyd edəmədiyi ilk vəqədir ki, petrol poslasız və hesabsız olaraq Rusiyaya gediyyət» deyordu. Eyni zamanda Sovet hökuməti ilə Burjua hökumətlərinin fərqi anladırkən: «O hökumətlərin gəlir və çıxar dəftəri var, fəqət, bizim gəlir dəftərimiz varsa da, çıxar dəftərimiz yoxdur» deyordu. İştə bu əsl sərvətini biləvəz israf və məsarifini dəftərsiz bir surətdə yapan hökumət, Azərbaycan kimi dünyada misli yox zəngin bir mənabe-sərvətə malik olan məmləkəti öylə bir hala gətirdi ki, kəndisindən pək çox fəqir olan Gürcüstanə nisbət belə etibarsız bir halə gəldi. Bakı petrol ocaqlarında çalışan müstəhsilləri kəndi qaimələri ilə doyuran bir hökumət hasilatını kamilən Rusiyaya verir də, müqabilində Moskva kağız parəsi olsa belə, bir şey almazsa, bittəb bazarı qiymət və etibarını yox qaimələrlə doldurur ki, nəticəsi iflasdan başqa bir şey deyildir.

Qərib bir cəlveyi-şüün deyilmi ki, başına qonmuş hesab bilməz bir hökumət sayəsində Bakının petroli əhalisinin fəqirini mucib olyor?!..

Bu qədər siyasi və iqtisadi xüsranlar nəticəsində heç olmazsa məmləkət ürəfanca olsun qazandı mı?... Əcəba, bu mümkün ola bilərmidi? Siyasəti iqtisaddan,

iqtidadı ürfandan ayırmaq qabilmi? Bir məmləkətin iqtisadiyyatını bərpad, siyasiyyatını alt-üst edən qüvvətdən ürfan naminə emar gözləmək qabil olurmu?

İbtida üç ay zərəfində bütün Azərbaycanın türkcə oxur, yazar bir mərtəbəyə isal ediləcəyi elan olundu. Pəki, əmma kitab yox, müəllim yox... Ticarət mənəndən dolayı işsiz qalan bir az oxuma, yazma bilən bəzircanları həman kurslara aldılar. İki-üç həftə zərəfində müəllim oldu—deyə öyrətdikdən sonra kağız üzərində məbzul bir surətdə açılmış bulunan məktəblərə təyin etdilər. Sözdə hər növdən bir çox ürfan müəssələri təsis olundu. Hətta başqa məslək sahibi olub da kommunizm tətbiqatından dolayı işsiz qalan bir çox həvəskarları istifadə surətilə köylü ilə əmələyə yalnız yazma və oxuma deyil, sənayeyi-nəfisədən də bir bəhrə vermək istədilər. Musiqi məktəbləri, rəsm məktəbləri, rəqs məktəbləri, bilməm nə məktəbləri açmaq, əmələyi hər cəhətlə kamil etmək istədilər. Xülasə istədilər, istədilər, hər istədilər.

Fəqət, aylar deyil, illər keçdi. İdarələr hala rusca. Konqrelər hala rusca. Az-çox intizamla davam edən məktəblər rusca. Üç həftədə müəllim olan bəzircanlar şimdi adam əqilli, əlbəttə, müəllim deyəl, bir sovet bəzircanı. Musiqi müəllimi yenə kəndi yazıxanəsində ehtikarla məşğul. Əskidən mövcud məktəblər bir hali-pərişan idi. İki iqtisadi siyasət mucibincə Nərimanovun nəzəriyyəsinə rəğmən sovet hökumətinin şimdi qayət böyük çıxar dəftəri vardır ki, bunun məarifə aid cədvəli, cədvəllərin ən kiçiyidir. Əcnəbi Darülfünunlarına artıq tələbə göndərilmiyor. Yalnız «Müsavət» zamanında göndərilən tələbələrini geri çağırmaq, siyasətən, müvafiq görülməmişdir.* Türkiyədən gələn müəllim və müəllimələrsə təmamilə geri dönmüşlərdir. Çünki şəraiti-mövcudə içərisində çalışmayı mümkün görməmişlərdi.

Mətbuat və ədəbiyyatın halını soruyorsunuz? İştə sizə nümunə: «Füqərə füyuzatı» namilə yalnız iki nüsxə çıxarıla bilən «ədəbi» məcmuənin komissarların fotoqraflarını həvi nüsxəsində rəsmlər altına yazılan mənzum sətirlərdən birisi sizə feyzi-inqilabın nə kibi şahkar yaratdığını irəə edər:

Bax şu Qarazadə Əli Heydəre,
Töhfe-yi-Şirvanə, mələk-mənzərə.
Bəhri Xəzər, xütteyi-Azərbaycan,
Görməmiş ömründə belə hökmran!»

Həm həqiqətən də böylə heysiyyətsiz bir hökmranı Azərbaycan heç bir zaman görməmişdir. Bütün mənasilə qüruni-vüstai bir dövr yaşarkən belə Azərbaycan xanlarından hankısına hər hankı qəsidəxan bir şair mədhiyyə deyər,

* Bunlardan hüquq və ictimaiyyətlə məşğul olan 12 tələbə geri çağırılmışdır.

böylə bir «töhfə» gətirsəydi onun nə yaman bir həcv olunduğunu fərq edərdi. Fəqət «mələk-mənzərə» hərbiyyə komisarı bunun fərqi deyildir.

İrfan və ədəbiyyatda ruhi-milliyə tənmiyyə edəcək cərəyanlardanmı maraqlanırsınız? Şu qədər biliniz, türkçülüyn möhtərəm şairi Məhəmməd Əmin bəy əfəndinin asari-milliyətpərvəranəsi kütübi-zələlədən olmaq üzrə bütün kitabxanələrdən teyy edilmişdir.

Əgər sırf türk yazısı ilə çıxan mətbuatə türkcə mətbuat deyilsə, şimdiki Azərbaycanda bu var. Yox, mətbuati-milliyədən məqsəd yalnız yazının zahiri deyil, ruhu, mündəricatı dəxi mürad isə o halda bolşevik Azərbaycanında mətbuati-milliyə yoxdur. Vəqtilə ağ padşahdan bəhs edər durur «Türkiyə vilayətinin kəzəti» nam missioner Astrumov tərəfindən nəşr olunan türkcə bir qəzetə ilə Qızıl Lenin mənaqibindən və kommunist fırqəsi nəzəriyyatından başqa bir şey bilməyən Azərbaycan kommunist türk mətbuatı arasında bir fərq görmüyürəm. Bu mətbuatın digər türk mətbuatı ilə müştərək bir şeyi varsa o da yazısındakı ərəb həfləridir. Fəqət, bolşeviklər bu fərqi də ortadan qaldırıyorlar. Azərbaycan hökuməti-hazırəsi latın hürufatının tətbiqinə aid qərar almış və buna təşəbbüs etmişdir. Bu təşəbbüs tamamilə tətbiq olunarsa o zaman Azərbaycan ilə digər türk mətbuatı arasında nə batinən bir münasibət qalacaq, nə də zahirən bir müşabihət!

* * *

Azərbaycanlılar, dəmindən bəri saydığı məhrumiyyətlərdən, kəbinə varılamıyacaq qədər böyük fəlakətlərdən daha acı bir xüsrənə uğradılar. Məruz olduqları təcavüz və istila nəticəsində ilticayə məcbur qaldıqları Türkiyədə, bu qardaş məmləkətdə bolşeviklərin propaqandası, bu propaqandaya inanan və aldananların təbliğat və intişarətı sayəsində öylə acı hallara müsadif oldular ki, imansız və xunxar bir düşməndən qaçdıqlarını kimsəyə anlatmadılar. Biləks burada, bir məlcə ararkən, daima kəndilərini təbərrüə etmək, məğduriyyətlərini soyuq bir mühitə qarşı isbat etləmək zərurətində qaldılar.

Siyasət iqtizasıncə ixtilalçı Rusiya ilə anlaşmaq zərurətində qalan Türkiyə, Azərbaycanda güzəran edən həvadisın künh və mahiyyətini daha əmin vasitələrdən öyrəncəyə qədər öylə təsəvvür ediyordu ki, Gəncədə vüquə gələn üsyan, ingilis siyasətinə alt olan zəvat tərəfdən təhiyyə edilmişdir. Bu fikir, məəttəəssüf, ən böyük məqamlara varıncaya qədər icrayi-təsir etmişdi.

Azərbaycan hökuməti-milliyəsinin fəcaətli fəlakətdən daha acıqlısı bu idi ki, milliyətpərvərlər Türkiyəyə qarşı vəfasızlıqla ittiham olunuyordu. Ehtimal ki, bəziləri hala bu qənaətlərində baqidirlər.

İştə ən çəkilməz faciə bu faciədir!

Vəfasızlığın ən böyük dəlili olmaq üzrə Azərbaycanın müşkül və möhtac günündə Anadoluya qarşı laqeyd qaldığı, laqeyd deyil, hətta düşmənlərinə təmayül

etdiyi sərd olunuyor. Əgər bolşeviklər və ələlmum ruslardan qorxaraq işi daha əmin bir qazığa bağlamadan, azərbaycanlıların Antantaya qarşı elani-xüsumət etmədiyi bu «təmayül»ə dəlil ədd edilirsə, zənn edərəm ki, bu qədər vəqayeyi-fəciyəyi nəql etdikdən sonra, artıq kimsə Azərbaycanı, bu xüsusda Türkiyəyə qarşı vəfasızlıqla itiham edməz! Digər xüsusatda dəxi Azərbaycanın Türkiyə müqəddəratına laqeyd qalmadığını, zəmanı gəlirsə vəsaiqi ilə isbat etmək mümkündür.

Azərbaycan fikir və əməlini doğuran cəryani-millî türk ədəbiyyatının təhti-təsirində bulunan bir mətbuatın zadeyi-təlqinatı ikən, məclisi-məbusanda, ingilislər daha Bakıda ikən, məbusanın ən məsul firqəsi naminə «Əvət, türkləri biz dəvət etdik, onlar bizi xilas üçün gəldilər. Bu xilaskarlara paytaxtımızın ta göbəyində abidələr tikmək vəzifəmizdəndir!» deməkdən çəkinməyən, İzmir faciəsi üzərinə məmləkətin hər tərəfində təzahürati-milliyələr icra edən, hökumət firqəsi «Müsəvat»ın vəsıteyi-nəşri-əfkarı «İstiqlal» məcmuəsində və hökumətin rəsmi qəzetəsi «Azərbaycan»da mütarikəyi mütəəqib təhəddüs edən qaranlıq günlərdə Türkiyənin ölməz bir qüvvət olduğunu yazan və Osmanlı imperatorluğu çökdüsə, yerində türk hökuməti təsis etdi—ümidini ilə təsəlli bulan, ingilis həbsxanasından qaçan möhtərəm millətçiləri istəyənlərə «Müsafir bulundurmaya həqqi olmayan bir istiqlalı istəməyiz»—cəvabilə müqabilə edən, Bakı istirdadında şəhid düşən türk əsgərlərinin məzarı üstündə ehtifalati-əzizə ilə abideyi-şükran rəxz etdirən bir mühit, nəsil olur da vəfasızlıqla itiham olunur?!...

Azərbaycan zimami-idarəsini əllərinə almaq zərurətində bulunan milliyətpərvərlərin öhdələrinə düşən məsuliyyət həqiqətən də əlim idi. Qərrib bir təcəlləyi-tale deyilmi ki, rus firqələri nəzərində, erməni mətbuatında, gürcü məhafilində türkçülüklə bəllənən və Türkiyəçiliklə itiham olunan bu zəvət eyni zamanda dəxi Türkiyəyə qarşı bivəfalıqla itiham olunurlar?!...

Azərbaycanlılar üçün məmləkətlərinin düçari-fəlakət olmasından, iki qardaş millət arasında təhəddüt edən sui-təfəhhüm daha acıdır, daha fəcidir. Fəqət, mədari-təsəlli olan bir şey varsa, o da bu sui-təfəhhüm təvəllüdü bir taqım əşxasın hərəkətindən doğduğu kibi, icra etdiyi təsirin də yalnız müəyyən əşxas üzərində hakim olması ilə məhdud qalacağı qənaətidir. Yoxsa, türklüyünü anlamış Azərbaycan ilə türklük üçün qan tökən, can verən Anadolu arasındakı qardaşlıq bağını nə tarixin şimdiki Türk—Rus müxadinəti kibi təsadüfi vəqə epizodları, nə də bir taqım əşxasın siyasi xətaları çözməz!

IX

ŞİMDİKİ VƏZİYYƏT

«İxtilal» mütəaqib Azərbaycan istiqlalını təmin edər kibi görünən Rusiya bolşevikləri 29 təşrini-sani 1920 tarixində Ermənistan Cümhuriyyətini, 25 şubat 1911 tarixində də Gürcüstan Cümhuriyyətini istila etdikdən sonra Mavərayi-Qafqasiyadakı üç cümhuriyyətin tovhidini üçün bir taqım təşəbbüsətə qalxmışdılar.

14 təşrini-sani 1921 tarixində Mavərayi-Qafqas federasionu rəsmən təşəkkül etdi. Fəqət, iş bununla da qalmadı. 10 təşrini-sani 1922 tarixində Moskvada iniqad edən konqre Rusiya sovetlərinin ittifaqı, cəmahiri-müctəməə təsis etdiklərini elan eylədi. Şu surətlə felən çoxdan qaib etdiyi istiqlalını, Azərbaycan bu dəfə də rəsmən qaib ediyordu. Şimdiki şəkli ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti cüzi məhəlli-muxtariyyətdən başqa bir şey deyildir.

Qafqasiyanın şu surətlə yenidən Moskva mərkəzinə rəbt olunması nə Gürcüstanın, nə də Azərbaycanın arzuyu-ümumisi üzərinə vaqe oluyor. Arzu və ya əfkari-ümumiyyə ilə bolşevik idarəsinin bir dəfə işi yoxdur. Hürriyyəti-mətbuat və sərbəsti-ictimaat olmayan bir yerdə və öylə bir yerdə ki, əhalinin qismi-mühümmü əhliyyət həqqindən məhrumdur, əfkari-ümumiyyədən bəhs etmək əlbəttə, gülünc olur. Fəqət, bolşevik nöqtəyi-nəzərindən mövcud olan əfkari-ümumiyyə (məhəllədəki kommunistlərin rəyi) belə bu ittifaqın əleyhindədir. Rusiya Federasionu Kommunist Firqəsi Mərkəzi Komitəsinin qərarı və Leninin amiranə teleqrafları ilə təşəkkül etmişdir. Bu xüsusda Tiflis gürcüləri ilə Moskva rusları arasında təati edilən gizli teleqraflar bilxassə calibi-diqətdir.

Gürcü Kommunist firqəsi heyəti mərkəziyyəsi 15 iyul 1922 tarixli cələsəsində Moskvadan gələn bir təklifi tədqiq ediyordu. Bu təklif Rusiya Kommunist firqəsi heyəti-mərkəziyyəsi baş katibi Stalinin «tez»lərinə binaən tərtib edilmiş idi. Bu tezlərə görə Mavərayi-Qafqas cümhuriyyətləri hər növ şüüni-istiqlaldan imtina edərək müttəhid bir federasion vücudə gətirməli, eyni zamanda bu federasion dəxi Rusiya, Ukraina və sair muxtar Sovet cümhuriyyətləri ilə birlikdə Sovet cəmahiri-müttəfiqəsini təşkil etməlidir. Gürcü kommunistləri müzakirədən sonra bu təklifi şayani-qəbul gördüklərinə və Qafqasiya cümhuriyyətlərinin şüüni-istiqlalından məhrum buraxılmaq sırasının daha hülul etmiş olmadığına aid bir qərar çıxardılar. Bu qərar 19 rəyi-müvafiqə qarşı 6 rəyi müxalif qazandı. Gürcü komitəsi bu xüsusdakı rəyini Moskvaya bildirdi. 17 təşrini-əvvəl 1922 tarixində Moskvadan böylə bir cəvab alındı: «Yoldaş Oraxelaşviliyə³⁴! Gürcü mərkəzi komitəsinin birləşmək üçün daha sıra gəlmədiyinə və istiqlalın ibqası lüzumuna aid olan mülahizəsini heyəti-mərkəziyyə ictimai ümumisi ittifaqı-ara ilə rədd etdi. Gürcüstan mürəxxəsi bulunan Midivani³⁵ bu xüsusdakı vəhdəti-fikriyyəyi gördüyündən gürcü komitəsinin təklifindən imtina etmək məcburiyyətində qaldı. İctimai ümumi Stalin, Orjenikidze³⁶, Myasnikov³⁷ və

Molotov³⁸ yoldaşlardan təşəkkül edən komisiyonun Mavərayi-Qafqas federasionunun ibqası və eyni zamanda Rusiya, Ukraina, Belorusiya ilə birlikdə «Sosialist cəmahiri-müttəfiqəsi» təşkili lüzumuna aid qərarını bilətəhrif qəbul etdi. Qərarın mətni yoldaş Orjenikidzeyə göndərilir. Rus kommunist fırqəsi heyəti mərkəziyyəsi işbu qərarın kəməli-məmnuniyyət və həyəcanla tələqqi ediləcəyinə şübhə etməz. Nömrə 7643 (xəfi) R. K. F. M. H. katibi Stalin.»

Fəqət, bu teleqrafi-mürsəlin son sətirdəki ümidinə rəğmən Tiflisdə məmnuniyyətbəxş bir həyəcan deyil, yəsavər bir hissi-infial oyandırırıyordu. Bu hissi-infialı gürcü kommunistlərinin bir qismi xətti-müstəqim ilə həman Moskvaya bildiriyor: Rusiya imperializmindən lisani-şəkva ilə bəhs ediyordardı. Bu şikayətin Moskvayı nə dərəcədə iğzab etdiyini aşağıdakı teleqraflardan anlıyoruz: «Moskva. 3 təşrini-əvvəl Çinçadze və Maxaradze³⁹ yoldaşlara. Kopyasını mərkəzi ümumi əzası Orjenikidze və Mavərayi-Qafqaz komitəsi katibi Oraxelaşviliyə verməli. Sizin velikorus milliyyətərvərliyinə qarşı çıxışınız, gürcü milliyyətərvərliyini iltizam etdirəmməzdi. Siz bilməliyiniz ki, ictimai-ümuminin Mavərayi-Qafqasın da Rusiya ittihadına duxulu haqqındakı qərarı eyni ilə tətbiq etməli idiniz. Bu qərarı əgər istərsə yalnız ictimai-ümumi kəndisi naqz edə bilər. Göndərdiyiniz məxtərənin üslubu fırqə adabını ələnən ixlal ediyor. Bu xüsusdakı təfrəfüruşanə intiha verilməsini tövsiyə edirik. İmzalar: Kamenyev⁴⁰. Buxarin.»

Təfrə fəruşluqlarından və sərkeşlərindən bəhs olunan Çinçadze ilə Maxaradze Gürcüstanın saç ağartmış pək əski sosialistlərindəndilər. Onların ələnən Moskva imperializminə qarşı çıxışları Leninin kəndisini belə iğzab ediyordu. İştə bu qəzəbi hekayə edən bir teleqraf ki, 21 təşrini-əvvəl tarixilə Moskvadan çəkilməşdir.

«Gürcü mərkəzi komitəsi əzasından Çinçadze və Kavtaradzeyə: Çinçadze və digərləri imzasilə göndərilib də mərkəz ümumi katiblərindən birisi vasitəsilə deyil, nədənsə Buxarin tərəfindən mənə təslim olunan müzəkkirənin müğayiri-ədəb bulunan mündəricatına heyrət etdim. Mənim bilvasitə və Midivaninin iştirak etdiyimiz ictimai ümumi qərarından sonra hər ixtilafın bir tərəf edilmiş olduğuna qəne idim. Orjenikidzeyə qarşı istemal olunan tufuhətə tamamilə təqbih eylərəm və kəndisi ilə aranızda vaqə olan hadisənin mühakiməsini müvafiq ədəb bir təzadə mərkəzi-ümumi kitabətinə vermənizi müsirrənə təklif eylərəm. Xətti-müstəqim ilə kəşidə etdiyiniz ərzi-hal dəxi məzkur kitabətə verilmişdir. Lenin, nömrə 7994.»

Bolşevikliyin məzalimini bilnisbə az görən Gürcüstanda hal böylə olursa, Azərbaycanın nə kibi hallar keçirdiyi təsəvvür oluna bilər.

Bu hala qarşı Türkiyə mətəəssüf seyrci vəziyyətdə qalır. Cəryani-vüquat üzərinə bir nüfuz və təsiri olamıyor. Bir gün əvvəl Türkiyəyi Tiflisdə təmsil edən Muxtar bəy bir gün sonra Moskvaya getmək zərurətində qalır.

Türkiyə bolşevik Rusiyası ilə—bizim bildiyimiz—iki müahidə ilə mərbutdur: biri Moskva müahidəsi ki, 1921 sənəsində imzalanmışdır. Digəri də Mavərayi-Qafqas cümhuriyyətləri ilə əqd olunan Qars müahidəsi ki, 11 iyul 1922

tarixində imzalanmışdır. Birinci müahidə ilə Türkiyə mürəxxəsləri Qafqasiya cümhuriyyətlərinin mövcudiyyətini təsbit etdirməklə bərabər Azərbaycan kommunistləri tərəfindən Ermənistan şuralarına hədiyyə olunan Naxçıvan vilayəti mümtaz bir vilayət ünvanı ilə və salis bir hökumətə hədiyyə edilməmək şərti ilə Azərbaycan təhti-himayəsinə verilmiş* və bir də tərəfin aktın Şərq millətlərinin istiqlallarına ehtiram edəcəklərini müəqabilən təyid eyləmişlərdir.**

Azərbaycan şimdiki şəkli idarəsi tədqiq olunursa hökumətin zahiri ilə batini bundan ibarətdir:

Zahirdə məmləkət bir komissarlar heyət ilə bir də icra komitəsi tərəfindən idarə olunur. İcra komitəsi bütün Azərbaycan əmələ və köylüləri tərəfindən toplanan Şuralar (sovetlər) konqresində intixab olunur. Bu komitə isə komissarlar heyətini intixab edir. Komitə bir heyəti-mürəqibə ikən, heyət bir qüvvəyi icraıyyədir. Fəqət, bolşevik üsul idarəsində təfriqi-qava əsası mövcud olmadığından qəveyi-icraıyyə eyni zamanda səlahiyyəti-təşriyyəyi dəxi haizdir. Qəvanin (dekretlərin) əksəri zətən komissarlar heyəti tərəfindən nəşr olunur. Bütün Azərbaycan Şuralar konqresi yalnız sənədə bir dəfə toplanır. Sovet qəvanin əsasına görə Şuralar köylü ilə əmələ mürəxxəslərindən təşəkkül edirsə də əmələnin həqq rəyi köylüyə nisbətə faiqdir. Bir əmələ rəyinin qiyməti-təşriyyəsi bir köylü rəyinin qat-qat fəvqündədir. Yüz əmələ bir mürəxxis verdikdə min köylü bir mürəxxis çıxara bilir. Şəhərlərdəki əmələ qisminin əksəriyyəni ruslardan təşəkkül eylədiyi nəzəri-etinayə alınırsa bunun Azərbaycan həyati-siyasiyyəsində nə kibi kombinəzonlara (təhəvvülatə) müncərr olacağı anlaşılır.

Hökumətin əmrləri üzərinə ən böyük təsir icra edən müəssisəyi-ictimaiyyə, Bakı əmələlərinin şurasıdır. Bu şura, əmələ, bəhriyyə tayfəsi, əsgər və köylü mürəxxəslərindən təşəkkül edir. Bakıda bulunan əmələnin, bəhriyyə tayfəsinin və rus işğal ordusu nəfərlərinin əksəriyyətindən təşəkkül edən bu müəssisə adətən bir rus müəssisəsidir. Bu müəssisənin başında Kırilov namında bir rus dururdu. Demək, Azərbaycan əfkari-ümumiyyəsinə təmsil edən zat bir rusdur.

Azərbaycan qəvayi-əsgəriyyəsi naminə cəməən 3000—4000 qədar bir qüvvət var ki, bu da məmləkətin müxtəlif mərkəzlərində pərakəndə bir halda

* Ermənistan Cümhuriyyəti bolşeviklər tərəfindən istila edildikdə Azərbaycan bolşevik hökumətinin rəisi Nəriman Nərimanov Naxçıvan qəzasını Ermənistanə hədiyyə etmişdi. Vəqtilə ingilislərlə amerikalılar da Naxçıvanı Ermənilərə tabe görmək istəmiş, bu xüsusda təşəbbüs eyləmiş, fəqət, müvəffəq olmamışlardı. İki sənədən ziyadə əlində silah olaraq Ermənistanə ilhaq əleyhinə cəladətə hərəb edən naxçıvanlılar bu dəfə də ısrar etdilər. Nərimanın bəxşişi quru sözdən ibarət olub qaldı. Ermənistan Cümhuriyyəti Naxçıvan «hədiyyə»sini təslim almaq üçün iyicə qan tökməli idi. Naxçıvanlılar isə hər tərəfə müraciət edərək Ermənistanə tabe olmaq istəmədiklərini bildiriyorlardı. Bu məsələ türk heyəti-mürəxxəsəsinin dəxi nəzər-diqqətini cəlb eyləmişdi. Buna görədir ki, müahidə salis bir hökumətə tərk edilməmək şərti ilə Naxçıvan qəzasını mümtaz bir vilayət şəkliində Azərbaycan himayəsinə vermişdir.

** Bu təminat ilə Mavərayi-Qafqas cümhuriyyətlərinin təkrar Rusiyaya ilhaqı həqqindəki Rusiya təzyiqin nə darəcədə qabili təlif olduğunu qarelər kəndiləri təqdir eyləsinlər.

bulunuyor. Rus qüvvəyi-işğaliyyəsi isə bir kaç firqəyə malik mühüm bir yekun təşkil etməkdədir. Əsgəri idarə (Azərbaycan qəvası dəxi daxil olduğu halda) rus ərkani hərbinə tabedir. Komanda heyəti də ruslardandır.

Azərbaycan iqtisadiyyatına hakim olan petrol ocaqları «Neftkom» deyilən bir müəssisə tərəfindən idarə olunuyor. Bu müəssisə hökumət içində hökumətdir. Təməmilə muxtar və doğrudan-doğruya Rusiyaya tabe bir müəssisədir. Başında rus məmurlarından Serobrovski namında bir rus duruyor.

Kommunist idarələrinin şəkli yalnız zahiri pərdələrdən ibarətdir. Bu pərdələrin arxasında icrai-hökumət edən qüvvət daima və mütləqən firqə qüvvətidir. Azərbaycan icra komitəsi ilə komissarlar heyətini idarə edən qüvvət əsla dəxi bu qüvvətdir—Azərbaycan Kommunist Firqəsinin mərkəzi heyətidir. Bu mərkəz əvamirini Moskva mərkəzi-ümumisindən alır. Mərkəzlərdə katibi-ümumilər var. Katibi-ümumilər adətən birər diktatorlardır. Azərbaycan diktatoru isə Kirov namında bir rusdur.*

Həqiqətdə qəvayi-iqtisadiyyə» əsgəriyyə, əfkari-ümumiyyə və heyəti icraiyyəsi birər rus əlində bulunan bu dövlətin yalnız komissarlar heyəti riyasətində bulunan Musabəyov ilə icra komitəsi riyasətində bulunan Səməd Ağası türkdürlər ki, ikisi də türkcə adlarını belə yazmaqdan aciz, təməmilə rus hərsinə məğlub və milliyyət nöqteyi-nəzərindən pək şübhəli adamlardır.

Xaricə qarşı Azərbaycan yalnız iki yerdə təmsil olunuyordu: Ankara ilə Moskvada. Moskvada Azərbaycan bir çox zaman moskvalı Salavyov namında birisi təmsil ediyordu. Ankarada isə Əbilov bəy təmsil ediyordu. Fəqət, Türkiyə əfkari-ümumiyyəsinəni iğfaldan başqa bir vəzifəsi olmayan bu yeganə müməssili-siyasinin əcaib bir taleyi vardır. Əhibbadan birisinin pək haqlı olaraq söylədiyi kibi o, dün, Azərbaycanı təmsil ediyordu, bu gün Mavərayi-Qafqas federasionunu təmsil ediyor. Yarın ehtimal Rusiyayı təmsil edəcək. O biri gün də mühəqqəq heç bir şeyi təmsil etmiyəcəkdir!**

İxtilalın ilk günlərində, rus ordusunun kəndisinə yaptığı mütəntən bir istiqbal mərasimi ilə Moskvadan Bakıya vürud edən Nəriman, «Tazə pir»

* Biz, yalnız başlıca müəssisə-iictimaiyyə, siyasiyyə və iqtisadiyyənin ruslar əlində olduğunu göstərdik. Məmurini-dövlətin ələl-əksər, kimlərdən ibarət olduğu haqqında daha vase bir fikir vermək üçün əlimizdə bulunan türkcə «Kommunist» qəzetəsinin rəsmi qismində təsadüf elədiyimiz imzalardan bir qismini buraya nəql ediyoruz. Bir kaç nüsxədən iqtibas eylədiyimiz bu imzalar qareinə müəyyən bir fikir verər zənnindəyiz. Azərneft xalq məarif şöbə müdiri—Barçov, Azərneft rəis müavini—Barinov Elektrik stasion müdiri—Sızov, Oktyabr komisionu rəisi—Çaykin, Oktyabr tamaşalar komision rəisi—Edilson, Bakı şurası rəisi—Kırlöv, Bakı şurası katibi—Palaşkov, Seyri-səfain müdiri-ümumisi—Larionov, Təsərrüfat-iictimaiyyə müdiri—Pəroşin, Ərzaq vergisi müvəkkili—Bukreev, Bakı qəzası hərbiyyə komissarı—Anefski, hərbi rəhbər—Sıçkov, səfərbərlik şöbə müdiri—Seyçikov, Suğurta şöbəsi rəisi—İtkin, Şəhər səhiyyə müdiri—Eyştat, Daxiliyyə komissar müavini—Siveridov, İnzibat dairəsi müdiri—Biryukov, Xüsusi Qafqas ordusu komandanı—Yeçoryev, Siyasi məarif müdiri müavini—Tartakov, Müsai şöbə müdiri—Şaxetov və i.a...

** Bu sətirlər Əbilov bəyin vəfatından əvvəl yazılmışdır.

meydanında xalqa xitabən söylədiyi nitqində deyirdi ki, «Məxsusi bir komision təşkil etdik. Bu komision əski hökumətin ovraqını tədqiq ediyor. Bir kaç gün sonra nəticəyi elan edəcəək, o vəqt siz də görəcəksiniz ki, nə kibi xainlər sizi idarə ediyormuş!»

Kaç gün deyil, kaç sənə keçdi, o komision bu nəticəyi hələ elan etməmişdir. Həm edəməz də! Çünki məmləkəti ingilislərə satdı, deyə ittiham olunan hökumətin bir həbbə olsun hüquqi-millətdən əcanibə tərək etdiyini bir Nəriman deyil, bütün bolşeviklər bir araya gəlsələr də isbat edəməzlər! Fəqət, Nərimanov və yoldaşları ruslara satmadıq bir şeyi buraxmadılar. Onlar hər şeyi verdilər. Maddi, mənəvi nə varsa həpsini təslim etdilər. Top əndaxtları ilə badi-həva göndərdikləri petrolun yüzdə 15 faizini Azərbaycana alıb verdirmək üçün aylarla yalvarırdılar. Hissələrinə düşən petrola sərbəst bir bazar təmini üçün dəxi nə dərəcə kiçildilər, nə qədər təzəllül göstərdilər. Nəhayət, bu surətlə hasil olan sərəvəti də məmləkəti istila edən Qızıl ordunun şərəfinə israf etdilər.*

Bakı petrolları ilə şimdiki Bakı deyil, Moskva spekulasion (ehtikar) yapıyor. Məmaliki-əcnəbiyyə ilə yapılan ticarət mütləqən Moskva təriqilə icra olunuyor. Qafqasiya məvaddi-ibtidaiyyəsi etibarilə Rusiyadan daha ziyadə

* İddiamızı rəsmi vəsiqəyə istinad etdirmək üçün Rusiya Mərkəzi İcra komitəsinin 31 təşrini-sani 1921 tarixli və 73 nömrəli məzbutəsini buraya qeyd ediyoruz: «Müzakirə edildi: Azərbaycana neft məhsulati veriləcək məsələsi. Məsələyi vəz etmişdir: Rusiya kommunist firqəsi heyəti-mərkəziyyəsi. Qərar verildi ki: 1. Baş məhruqat komitəsinə Məvərayi-Qafqas dəmir yolları ilə Azərbaycan ehtiyacat sənayesinə lazım olan petrolun üsuli-dairəsində verilməsi təklif olunsun. 2. Bundan başqa Baş məhruqat komitəsi Azərbaycan Komissarlar heyəti ixtiyarına 3 milyon put xam neft, 2 milyon qaz yağı, 1,5 milyon put mazut, 0,5 milyon put qətran və 100 min put benzin buraxılmalıdır. 3. Petrol məhsulatinın Azərbaycan hökumətinə ətəsi 1 təşrini-sani 1922 tarixinə qədər icra olunaraq hər halda bütün petrol istehsalatının yüzdə 15-dən fəzləsini təşkil etməməlidir. 4. Bu miqdar 1921—1922 proqramı mucibincə təxmin olunan istehsal miqdarına nisbətə təyin olunmuşdur. İstehsal işbu təxminəndən fəzlə olduğu təqdirlə Azərbaycanın hissəsi dəxi təzayüd edəcəkdir. 5. Azərbaycan hökuməti hissəsinə düşən neft məhsulatinı Məvərayi-Qafqasdan başqa daxili Rusiya bazarında satmaq istərsə bu xüsusda mərkəzin müsaideyi-məxsusəsini istehsal etmək zərurətindədir. Əsli ilə mütəbiqdır. Rusiya Mərkəzi İcra heyəti katibi: Yenukidze.» Bu qərar azərbaycanlıların pək şiddətli müraciət və istidaları nəticəsində vüqu bulmuşdu. Bu tarixə qədər Məvərayi-Qafqas dəmir yolları, tühəf deyilmi, məhruqat fiqdanından dolayı düşəri-müşkilat oluyordu. Bolşevik qəzetlərinin yazdığına görə Bakı vilayətindəki köylülər bir fund (sülüs hüqqə) qaz yağına 3 fund tərə yaği veriyorlardı. Kür nəhri sahilində bulunan 180-ə qədər su borusu makinələri petrol yoxluğu üzündən məəttəl qalıyor və bu cəhətlə ərazi ziraət ediləmiyordu. Bir çox sənə şədidd mübarizədən sonra yuxarıdakı lütfə nail olan Azərbaycan hökuməti bir az sonra bu lütfün 5-ci maddəsində mundərc bulnan istidaiyi-məxsusi istehsal etmək üçün dəxi az abru tökməmişdir. Qızıl Ordunun ehtiyacatını təmin üçün bolşevik hökumətinə fəxri «şef» üsulu tətbiq edilməkdədir. Hər alayın kəndinə məxsus bir şefi vardır. Bu şeflər ələlümüm Sovet müəssisati ilə şuralarından ibarət oluyor. Şeflər alayın təltifi və təhvini-ehtiyacı üçün müxtəlif vasitələrlə ianədə bulunur, hədiyyələr təqdim edirlər. Azərbaycan müəssisati-məhəlliyəsi dəxi kəndisini istila edən Rusiya Qızıl Ordusunun müxtəlif alaylarına «şef» bulunmaq şərəfini haizdirlər. Bittəb Azərbaycan komissarlığının bu şərəfi, onsuz da yağma edilən Azərbaycan xəzinəsini soymaqla təmin olunyor.

mübadiləyə mühəyyə ikən Batum təriqilə deyil, Moskva yolu ilə Avropaya rəbt edilmək istəniliyor. Bu kibi süni vasitələrlə Mavərayi-Qafqas münasibati-iqtisadiyyəsinin məcrayi-təbiisini — Azərbaycan—Gürcüstan nöqtəyi-nəzərindən deyil, böyük Rusiya mənafeyi nöqtəyi-nəzərindən idarə ediyorlar. Cəbrlə, süngü ilə ÇK ilə vücudə gətirilən Rusiya federasionuna böylə süni yollarla iqtisadi bir zəmin hazırlıyorlar.

Məsələ bununla da qalmıyor. Azərbaycanda türk hərsi-milliyəsi əleyhinə görülen təşəbbüslər o qədər irəliləmiş olmalıdır ki, Nəriman kəndisi belə buna qarşı qəzetə sütunlarında məqalə yazmaq məcburiyyətində qaldı. O, Bakıda çıxan rusca «Bakinski raboçi» və türkcə «Kommunist» qəzetələrində nəşr əylədiyi bir məqaləsində deyordu ki: «Azərbaycan əmələ və köylüsü bəzi mülahizat ilə siyasi həqqindən, təmamiyyəti-mülkiyyəsindən, iqtisadi faydasından keçə biliyor, fəqət, öz lisanından kimsəyə fədakarlıq yapmaz»*.

Fəqət, siyasi həqqinə, kəndi toprağına və həyatın əsasını təşkil edən iqtisadiyyatına qarşı laübalı qalan bir millət, lisan və hərsi-milliyəsini müdafinə edə bilirmi?... Heç kimsə olmasa da marksistlər bunun qeyri-mümkün olduğunu bilməlidirlər.

Mavərayi-Qafqas cümhuriyyətlərinin siyasi, hüquqi və iqtisadi müqəddəratı, şimdi, kəndi mərkəzlərindən ziyadə, Moskvaya mərbutdur. 1922 sənəsinin nəhəyatında, Moskvada ittixaz olunan qərarə görə Rusiya, Ukraina, Belorusiya və Mavərayi-Qafqas cümhuriyyətlərindən mütəşəkkil bir sovetlər cəmahiri-müttəfiqəsi vücudə gəlmişdir. Burada bütün Mavərayi-Qafqas namına bir mürəxxis vardır. Cəmahiri-müttəfiqə heyəti-idarəsi cümhuriyyətlərin müsavi surətdə ezam əylədikləri mürəxxəslərdən deyil, məmləkətlərin nüfusi-ümumiyyələri nisbətində göndərdikləri mürəxxəslərdən təşəkkül etmişdir. Şöylə ki, ismən müttəfiq heyəti dinilən müəssisə, Rusiya və rus mürəxxəslərinin qate bir əksəriyyət təşkil etmələrilə federasion bir mənə və mahiyyətdən çıxarılmışdır. Hər müttəfiqin istədiyi zaman bu ittifaqdan çıxmasına müsaid bir maddə varsa da, böylə bir həqqdən kim istifadə edə bilir?!...

* Təmamiyyəti-mülkiyyə təbiri ilə Nəriman Ermənistanə hədiyyə etdiyi Naxçıvanı təlmih ediyorsa, yanılıyor. Çünki rus bolşevikləri zahirdə nərimanların idarəsinə tərk etdikləri əraziyi belə əski çarizmədən daha qəddar və munid bir surətdə ruslaşdırmaqdadırlar. Aldığımız məlumata görə Bakı ilə Salyan arasında yeni yapılan «İliç» limanının yeganə məqsədi Muğan səhrasını rus təhti-zədəğanı ilə iskandan ibarətdir. Bu münbit səhralarda çarizm dəxi müntəzəm bir surətdə rus mühacirlərini iskan ediyordu. Söyləndiyinə nəzərən bolşeviklər buraya bir milyona qərib mühacir iskanı üçün qərar vermişlərdir.

X

QIZIL İMPERİALİZM

Bolşeviklərin nə kibi bir Şərq siyasəti tətbiq etdikləri, Azərbaycan misalında bütün vüzuh və sərəhət ilə meydana çıxmışdır. Şərq millətlərinin xilas və nicasına aid şüarlar ilə bolşeviklər sözdə millətlərin hüququna, hüriyyətinə və istiqlalına hörmətkardılar. İşdə isə digər imperialistlərdən heç də fərqli deyildirlər. Bütün bu anlatdıqlarımızı oxuyan qare, şübhəsiz, kəndisini yeni sistem—bir imperializm qarşısında bulmuşdur.

— Qızıl imperializm!

Hərbi-ümumi nəticəsində zühur edən daxili ixtilal nəticəsində qara Rusiya imperializmi dünyayı vəlvələyə verən bir tərəqqə ilə çökdü. Bu çökən əzəmət, 180 milyonluq müxtəlif cins və millətdən yapılmı müasir bir Babil qalası idi. Bu qalanan əqsami-mürəkkəbəsini təşkil edən millətlər kəndi müqəddəratlarının təyini surətilə vücudi-millilərini xilasa çalışıyor və bu məqsədlə təəzzüb ediyordular. Əski Rusiyanın gərək qərbində və gərək cənubunda yeni hökumətlər təşəkkül ediyordu.

Rusiya ənqazi üzərində təşəkkül edən hökumətlərdən Baltik sahili ilə Qərb hüdudunda bulunanları—Qara imperializm ilə Qızıl imperializm arasında keçən istihalə dövründən kəmalilə istifadə edərək yeni bolşevik qüvvəyi-hərbiyyəsi təşəkkül edincəyə qədər kəndilərini toparlıyacaq bir hala gəldilər. Finlandiya, Litva, Latviya, Estoniya və Lehistan kibi dövlətlər əldə silah olaraq kəndi mövcudiyyətlərini isbat etdilər. Bolşevik təcavüzünə müqavimətlə həm Rusiyanın, həm də bütün dövlətlərin təsdiqinə nail oldular. Qafqasiya dövlətləri isə böylə bir müvəffəqiyyətə məzhər olmadılar. Bunlar, hər nə qədər bir hökumət təşkil edərək Avropa dövlətləri tərəfindən qismən bilfel və qismən də bilhüquq təsdiqə nail oldularsa da mütəcavüz bolşevik qüvvətinə qarşı uzun müddət müqavimət göstərəmmirdilər.

Rusiyanın iki tərəfində təhəddüs edib də müxtəlif nəticələrlə xitampəzir olan bu vəqayenin əsəbını tədqiq etmək, şübhəsiz, fəidədən xali deyildir. Bu səbəblər miyanında qayət mühüm birisi vardır ki, onun zikrini burada bilxassə müfid buluyoruz.

Dövlətlərin təşəkkül və istihalə tarixlərinə müraciət edərsəniz, kəndi mövcudiyyəti üçün cidalə başlayan bir millətin kəndisi ilə mənafei müştərək bulunan bir taqım qəvayi-siyasiyyədən istifadə etdiyini görürsünüz. Yunanıstan istiqlalını ingilislərə, Balkandakı islav dövlətləri—Rusiyaya mədyundurlar. Baltik sahilindəki dövlətlər istiqlalı üçün yaptıkları mübarizədə düvəli-müttəfiqə filosu ilə mühümmati-əsgəriyyəindən pək çox fəidə görmüşlərdir. Finlandiya Cümhuriyyəti bolşevizm bəlasından, Almaniyanın müzahirəti-əsgəriyyəsi ilə qurtulmuşdur. Bolşevizm Qərb hüduduna doğru təcavüz edərəkən yalnız Rusiyadan

ayrılmış yeni dövlətləri deyil, onların arxasında duran müxalif Avropa qüvvətini də buluyordu. Bu hal bilxassə Lehistan misalında gözə çarpar. Lehistan müqaviməti, eyni zamanda da Fransa ərkanı-hərbinin müqaviməti demək idi. Halbuki Qafqasiya cəbhəsi böylə deyildi. Rusiyadan xilasə can atan Qafqasiya bu xilas ilə əlaqədar olan İran ilə Türkiyə dövlətlərinə istinad edəmiyordu. İraq hədisatında qəvayimüdafiyədən məhrum və təşkilati-əsgəriyyə cə zəif idi. Türkiyə isə kəndisini boğmaq istəyən Avropaya qarşı livayi-üşyan açdığından ixtilalçı Rusiyanın hər nə surətlə olursa-olsun, bir az əvvəl kəndi hüduduna yaxınlaşmasını istəyirdi. Qafqasiyaya doğru enən bolşevik qüvvətində o, Avropaya müxalif bir qüvvət gördüyü üçün Şimaldan uzanan əli uzun boylu tədqiqə imkan bulamıyaraq, çabuq sıxıyordu. Qafqasiyanın başı üzərindən yapılan bu müsafihə şübhəsiz ki, Qafqasiya cümhuriyyətlərinin müqəddaratı üzərində qəti bir təsir icra eyləmişdir.

Həyat və məmat mübarizəsinə atılan Türkiyənin böylə vəziyyəət almaq zərurətində qalması şübhəsiz ki, «Əhvən şərin xeyirən» düsturu üzərinə vəqə olmuşdur. Mühəqqəq ki, Qafqasiyanın təkrar Rusiya rəbqəyi-əsəratinə keçməsi, Türkiyə mənafeı nöqtəyi-nəzərindən böyük bir zərərdir. Fəqət, «Sevr» müahidəsi ilə qabliyyəti-həyatıyyədən məhrum, zəlil bir dərəkəyə endirilən Türkiyə daha böyük bir zərər idi. Türkiyəyi bolşeviklərlə müsafihəyə icbar edən səbəb Lloyd Corc⁴¹ və Klemanso⁴² Avropasının nəşeyi-zəfərlə kor olan siyaseti idi. Bu siyaset var ikən Türkiyəyi Böyük millət məclisi zımanclarlarını bolşeviklərlə anlaşıqları üçün kimsə müaxizə edəmməz. Bolşevik siyasetinin Türkiyə üçün siyasi bir sövqülceyş manevrəsi olduğunu qəbul etməmək, dünya məsələlərini pək dar bir gözlüklə görmək olurdu. Fəqət, bu böylə olmaqla bərabər bolşevik siyasetinin də imperializmin digər bir şəkli olduğunu unutmaq, siyasi məsələləri vəqayədən ziyadə xəyal və arzularımıza görə təqdir etmək olur.

Avropa imperialistləri müstəmləkələrini qiyməti-faziləyi «Ana yurd»a çəkmək surətilə istismar ediyorlar. Halbuki Qızıl imperializmə müstəmləkə halına qoyduğu «müttəfiq»lərindən sərvətin kafesini çalmaqla istifadə ediyor. Necə ki, Azərbaycan bu xüsudə ən bariz bir misaldır.

Avropa imperialistlərinə qarşı müdafieyi-nəfs edən Türkiyəyi təqviyyə etməklə Rusiya Türkiyədən daha ziyadə istifadə etdi. Türkiyəyə verdiyi müavinətimaddiyyə və əsgəriyyənin nə kibi bir qiymətə vardığını bilməyoruz. Fəqət, bolşeviklərin Bakıya girdikləri zaman banklardan çalınan, «talan həftəsi»ndə yəğmə* edilən mücövhərat ilə altun, gümüş təzyinat və nüquddan Astarxana daşınan əmtəə və müxalifatdan başqa 300 milyon put (4 milyard 800 milyon kilo) petrol ilə 750 min put (12 milyon kilo) pambıq və pək çox ipək və sairə aşırılmışlardır.

* Bolşeviklər təsisi-hakimiyyəət eylədikləri yeni məmləkətlərdə «Qrab nedelya» namilə məşhur bir talan həftəsi tərtib ediyorlardı.

Bundan başqa petrol mənbələrinə vəzi-yəd etdikdən sonra Lenin hökuməti ən böyük düşməni olan ingilislərlə anlaşıb, Türkiyədən daha əvvəl Avropa dövlətlərilə bilfel müzakirata girişmiş və tüccari müqavilələr əqdinə müvəffəq olmuşdur. İngiltərə ilə yaptığı müqaviləyi-ticariyyə, dolayısı ilə bolşeviklər Şərqi siyasətini belə ilğa etmək təəhhüdünə giriyor və propağandalarını həman tədil ediyordular.

* * *

Qızıl imperialistlərə «Siz də müstəmləkəçisiniz» dedikdə idarələrində bulunan millətlərə hürriyyət və hakimiyyət haqqı əta etdiklərini rəddiyyə məqamında söyləyordular. Gələlim Qafqasiya cümhuriyyətlərinə. Əcəba, yüz sənə əvvəl çar hökuməti Qafqasiyaya enir-kən silah qüvvəti ilə məğlub etdiyi xanlıqlarla kəndi rızası ilə Rusiyaya iltihaq edən Gürcüstan həqqində nə kibi bir siyasət tətbiq ediyordu? O zaman xanlıqlar birdən-birə ilğa edilməmişdi. Gürcüstan şahlığı çox zaman nam və ünvan ilə baqi qalmışdı. Yalnız nə oluyordu? Rusiya əleyhdarı bir xan qaldırılıb yerinə rus tərəfdarı sadıq birisi nəsib olunuyordu. Təşkilati-məhəlliyəyə əl dəyilməyər, yalnız şəhərlərdə rus əsgəri qarnizonu saxlanıyordu. Mühakim və divan belə əskisi kibi idarə olunuyordu. Xanlıqların təşkilati-idariyyəsi ilə bunlara məxsus şüünatın kamilən ilğası istila sənələrinin ibtidalarına aid bir məsələ deyil, tədricən vəqə olmuş bir keyfiyyətdir.

Çar zamanında Qafqasiyaya səlahiyyəti-vaseyə malik valiyi-ümumi təyin olunuyordu. Şimdiki Sovet hökuməti isə Kommunist firqəsinin vilayət mərkəzi komitəsini göndərir ki, Qafqasiya cümhuriyyətləri təməmlə bu mərkəzə tabedirlər. O zaman zadəgan sinfinə istinad edən Rusiya imperiazmi Qafqasiyadakı xan, məlik (erməni zadəganı) və knyazlardan (gürcü zadəganı) kəndisinə münəqqad olanları qovlanıyər və o vasitə ilə təsisi-hakimiyyət ediyordu. Sərkeşlik edənlər isə ya məhv və yaxud Rusiyaya nəfy olunuyordu. Şimdi də öylə: əmələ və köylü sinfinə istinad edən bolşevik diktaturası yerli əhalinin əyaq taqımlarına istinadla kəndi hakimiyyətini təsis və bu sinif içərisindən belə kəndinə təbe olmayanları məhv və ya nəfy ediyər. Nəticədə şimdiki cümhuriyyətlərin ilğası, o zamankı xanlıqların inhilalından daha çəbuq bir surətdə icra edilyər.

Çarlığın məfkurəsi zadəgan sinfi mühitində inkişaf edən «şovinizm» idi. Leninliyin ideali isə əmələ «kosmopolitizmi» nam bir məsləkdir. Birincisi, rusdan olmayan millətləri ruslaşdırmaq surətilə bütün Rusiyayı hərsən yekvücad bir halə qoymaq istəyirdi. İkincisi də hərsi-millisi daha qüvvətli olmayan zəif millətlərdə milliyyəti-fikriyyəni öldürmək surətilə bütün Rusiyayı qeyri-milli bir halə qoymaq (denasionalizm etmək) istəyər ki, nəticəyi-feliyyəsi etibarilə yenə o deməkdir.

İxtilallar hər nə qədər aləmsümul bir mahiyyətdə olsalar da nəticədə kəndisini elan etmiş məmləkətin həyati-ictimaiyyə və təşkilati-siyasiyyəsinə, tarixin iqtizası və iqtisad qanunlarının təhəmmül edəcəyi bir çərçivə daxilində təbdil

etməkdən başqa bir məhsul verməz. Olsa-olsa hakimiyyət müəyyən bir sinif və təbəğə inhisarından daha müasir və daha mütərəqqi bir ünsürə keçir. Demək istəyirik ki, ictimai inqilablar bir məmləkətin siyasəti-xariciyyəsinə ziyadət daxili siyasəti üzərinə icrai-təsir edir. Fransa inqilabının xaricə qarşı siyasəti burbunların ənənəvi siyasətindən başqa deyildi. Sovetlərin siyasəti də çarlar Rusiyasının siyasətindən bir şey deyildir. Daima türk düşməni olan Rusiyanın Türkiyəyə dost çıxması isə tarixdə misli yox bir hadisəyi-inqilabiyyə deyildir: Məhəmməd Əli paşa üsyanında Sultan Mahmud müavinət göstərən Rusiya çar Rusiyası "deyilmidi? Bolşeviklər İngiltərəyi Hindistanın təsxiri ilə təhdid edirlər. Fəqət, bu təhdid dəli Petronun məşhur vəsiyyətnaməsində dəxi məzkur deyildir?...

Əvət, Məhəmməd Əli paşa vəqəsi və bu günkü hadisələr tarixin birer cilveyi-istisnaiyyəsinə təşkil edirlər. Bunlar birer epizoddur. Daim olan bir şey varsa, o da Cənubə doğru axan Rusiya axını ilə bu axına məruz qalan türklükdür.

Rus hankı dinə girirsə-girsin yenə rusdur. Qara da olsa, qızıl da olsa rus imperializmi—imperializmdir. Rusiyada təbəddül edəcək şey, onun üsuli-idarəsidir. İtəhsal və istehlakındakı üsullardır, yoxsa, Rusiya coğrafiyası dəyişmədi.

* * *

Qızıl imperializm böyük Rusiya ixtilalının doğurduğu bir sistemdir. Bu ixtilal əsrin məvəddəsi hökmündə olan sosializm şüarları ilə ehtikar yaparaq kommunizm bayrağı altında cərəyan etdi. Dünya müdhiş bir xələq hərəkatının fəvri qərsısında bulundu. Bu dəhşətli hərəkatı-məşəriyyə, şübhəsiz ki, zamanımızın ən şayani-tədqiq bir hadisəsidir. Fəqət, bu hadisədə keçici nöqtələrlə baqi qalacaq həqiqətlər var. Tədqiq edərəkən bunları təfriq etməmək qabil deyildir. Sosializm və kommunizm məfhumları kibi böyük məfkurələrin elani-tətbiqi, həm də Avropa dövlətləri arasında ən geridə qalmış bir məmləkətdə şübhəsiz ki, bu hərəkatın keçici mənzillərini təşkil edir. Nəsil ki, bu gün biz kommunizm firqəsinin elan eylədiyi kəndi prinsiplərindən birer-birer vəz keçdiyini görüyoruz. Dörd-beş sənəlik dəhşətli misallar və əmsalsız tədhişlər nəticəsində baqi qalan qazanc isə demokratik sosialistlərin təbirincə burjua — bir üsul idarəsinin binasını təmin edən cəhətlərdir. Bu cəhətlər miyanında ən mühüm olanı Rusiya imperatorluğunun əsasını təşkil edən əsil zadəgan sinfinin imhasıdır.

Rusiya son yarım əsrdəki iqtisadi inkişafatı ilə artıq qüruni-vüstan bir istehsal məmləkəti olmaqdan uzaqlaşmışdı. Halbuki təşkilati-siyasiyyəsi etibarilə bu məmləkət hala feodal bir zehniyyət ilə idarə olunuyordu. Burada hökumət təməmlə əsil zadəgan sinfi əlində, dövlətin ümuri-mülkiyyəsi ilə təşkilati-əsgəriyyəsi çar tərəfindən tətvic olunan bu mümtaz təbəqənin inhisarında idi. «Dvoryanstvo» deyilən zadəgan sinfi kəndisinə məxsus təşkilati ilə imtiyazati-

hüquqiyyə və siyasiyyəyə malik mümtaz bir təbəqə idi. Bu təbəqə hüquqi-siyasiyyəyə bu qədər ziixtidar ikən, iqtisadən çürüməyə başlamış, çox zamandan bəri mövqeyini yeni təşəkkül edən burjua sinfinə tərk eyləmişdi.

Rusiya ixtilali-kəbiri bu hadisəyi tədqiq edənəlcə məmləkətin iqtisadiyyatı ilə siyasiyyatı arasındakı bu əzimi-təzadın təsadümündən başqa bir şey deyildir. İxtilal əsil zadəgan sinfini təmamilə imha etdi. Bunlar artıq mümtaz bir təbəqə həqqini haiz deyildirlər. Əsil zadəgan təbəqəsi yalnız siyasətən deyil, iqtisadən də məhv edilmişdir. Böyük malikanələrlə çiftliklər köylilər arasında təqsim olunmuş, birər «Qartal yuvası» təşkil edən kaşanələr xak ilə yeksan edilmişdir.

Şimdiki Rusiya böyük şəhərlərə malik olmaqla bərabər geniş ərazisi və 130 milyona baliğ nüfusu* ilə dünyanın ən böyük çiftçi məmləkətidir. Bu məmləkətdə əvvəlcə üç milyona qərib bir əmələ sinfi mövcud ikən şimdi—inqilab sənələrinin təxribkar təsiri ilə—bu ədəd milyondan daha az bir rəqəmlə göstəriyir. Əksəriyyət əziməsi köylüdən təşəkkül edən bu məmləkət əsil zadəganın malikanələrini yəğmə və torpaqlarını qəsb etmək üçün bir an tarixi içində kommunit oluyormuşdu. Fəqət, şimdi birər kiçik mülk sahibindən ibarət olan bu köylü dəryası «ac və bacarıqsız» şəhərlər hakimiyyətindən ibarət olan kommunist əmələ hökumətini çəkməməyə başlayır. Kommunist təcrübələri nəticəsində əməllərinin bihudə olduğunu görəən əmələ qismi dəxi «kəndi» hökumətinə qarşı laqeyd, hətta müariz bir ruh peyda ediyir. Ötədə yeni bir «ixtilal burjuaziyası» doğyor ki, əskisinə nisbətə, pək əxlaqsız və təməkar olmaqla bərabər, kəndisi ilə ehtikar şərikliyi yapan kommunist məmurlarını fəna halda sui-əxlaqə sövq ediyir.

Bütün bu müxalif ünsürlər içərisində istinadgahi-ictimaiyyəsinə qaib edən kommunist diktaturası son günlərini yaşamaq üzrə bulunuyor. O, bütün hümmətini böyük sənaye və xarici ticarəti kəndi əlində saxlamaqla köylü dəryasından gələn dalğalara qarşı bir sədd çəkmək xülyası ilə idameyi-həyat etmək istəyorsa da buna qətiyyəən müvafiq olmuyor. Çünki yüzdə 14-ü qədər tənəzzül edən Rusiya sənayesi içərisində ən çox ümidsiz bulunanı böyük sənaye ilə xarici ticarətdir.

Rusiya iqtisadiyyatı hər növ təsəvvürün fəvqündə bərbad bir haldadır. Böylə bir halda ənasiri-təbiiyyəyə müxalif bir ruh və idarəyə malik bulunan kommunist «rejimi» süqut etmək məcburiyyətindədir. Bu süqut yalnız bu günkü hakim qüvvətin başqa bir qüvvətə təbəddülü ilə qalmıyacaq.

Velikorus mərkəzi, sənaye nöqtəyi-nəzərindən müstəhsil bir mərkəz ikən, kommunist manevrası ilə təkrar kəndisinə bağılyı bildiyi Qafqasıya və Türküstan kibi məmləkətlər məvaddi-ibtidaiyyəyə həsbilə müstəhsildirlər. Müharibədən əvvəlki Rusiya vilayətlərdən aldığı məhsulat müqabilində məmulat verməklə müvazinə yapıyor, bu surətlə mərkəz ilə vilayətlər arasındakı iqtisadi rabitə təmin olunuyordu. Halbuki bu gün böylə deyildir. Hərbi-ümumi ilə ixtilali-kəbir

* İxtilaldan sonrakı Rusiya federasionu qəsd olunyor.

nəticəsində Rusiya sərvəti-milliyəsi 11 milyard altun rubledən 4 milyard rubleyə enmişdir. Bu süqut bilxassə sənayeyə aiddir. Sənaye etibarilə Rusiya məmulati-milliyəsi 5 dəfə azalmış ikən məhsulati-ziraiyyəsi iki dəfə azalmışdır. Ziraət etibarilə velikoros mərkəzi əvvəldən də müstəhsil olmaqdan ziyadə müstəhlək idi. Fəqət, bu xüsusdakı açığı o, məmulati-sənayesi ilə qapayırdı. Fəqət, şimdiki bu mərkəz hər bir cəhətcə müstəhlək bir vəziyyətə keçmişdir. Qafqasiya ilə Türkünstan məvaddi-ibtidaiyyəsinə müqabil Rusiyanın verəcək bir şeyi yoxdur və daha çox zaman olmayacaqdır. Bakının petroluna müqabil Rusiya əskidən şəkər, manufaktura və sair əmtəə idxal ediyordu. Halbuki bu gün miqdarı ərqəmi-fələkiyyə ilə sayılan «Sovet qaiməsini də verəmiyor. Böylə olunca təbiidir ki, müstəhsil vilayətlərlə müstəhlək mərkəz arasındakı münasibət mütaqabil mənafeyi-iqtisadiyyə üzərinə müstənd təbii bir rabitə ilə deyil, Qızıl Ordunun süngüləri sayəsində süni bağlarla qaimdir.

Moskvada Sovet cümhuriyyətlərinin federasionunu təşkil edən konqrenin iniqadı bizim bu iddiamızı qətiyyə cərh edəməz. Çünki bu konqre vilayətlərin arzusu ilə deyil, mərkəzin əmrilə iniqad eyləmişdir. Vilayətlərin arzuyu-həqiqisinə, az çox tərçüman olanlar isə bu konqrenin iniqadı əsnasında və qismən hala məhbəslərdə çürüyor və məmləkətlərindən uzaqlaşdırılaraq Rusiyanın ən sovuq bucaqlarına nəfy olunuyorlar. Fəqət, kəndi hakimiyyəti qurtarmaq üçün bu günə qədər qullandığı vasitələrdən daha qüvvətli olacağı bəlli olmayan bu vasitə ilə kommunizm firqəsi kəndisini qurtarır zənn edilməsin. Kommunizm süquta məhkumdur. Kommunizm süquta məhkum olduğu kibi süni vasitələrlə mərkəziyyəti-idarə vücudə gətirmək istəyən Moskva sistemi də məhkumi-zəvaldır. Müdhiş bir terrorist olan bu firqə üçün müslihanə bir surətdə mötədil bir hökuməti-əsriyyə şəklinə girmək, ruhiyyət nöqtəyi-nəzəridən qeyri-mümkündür. Üsyən və qanla sərkarə gələn bir qüvvət üsyən və qanla da gedəcək. Bu gün bu üsyanı yapan müntəzəm bir qüvvət yoxsa da yarın o qüvvət, kommunizmin kəndi vücudə gətirdiyi təşkilat hüceyrəsindən olsa da doğyuracaqdır. Fəqət, kommunizm imperializminin devrilməsi ilə kəndinə cəbrən bağlanan milli təşkilati-siyasiyyə üçün dəxi yaxayı qurtarmaq fürsəti təkrar gəlmiş olacaqdır. Bu bilxassə Qafqasiya üçün variddir. Qafqasiya bundan yüz sənə əvvəlki vəziyyətində deyildir. Yüz sənə əvvəl inkişaf edən Rusiyaya qarşı münkəşif bir Avropa iqtisadiyyatı ilə mübariz bir Şərq milliyətpərvərliyi yox idi. Bu gün o da, bu da mövcuddur.

XI

İSTİQLAL MƏFKURƏSİ

Azərbaycan məclisi-məbusanının ilk çələsəsini açan natiq, məclisi təzyin edən bayrağa xitabən «Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!»—demişdi.

Bayraq əgər yalnız müxtəlif rəngli qumaşlardan ibarətsə, Azərbaycan istiqlal bayrağı enmiş, parlaman cadəsindəki məclisi-məbusan binasının üstündə mavi, al və yaşıl rəngli və hilal-sitarəli bir qumaş yoxdur. Yox, əgər maddətən bir qumaşdan başqa bir şey olmayan bayraqlar mənən bir millətin hürriyyət və istiqlalını tərmiz edən bir təmsal isə, o halda, hal-hazırda Bakı binalarının üstündə çəkilə oraq əlamətini göstərən qırmızı qumaş Rusiya əsarətini örtməkdən başqa bir şey deyildir.

Əvət, bu kitabın qabında siyah çərçivə içərisində görükən Azərbaycan bayrağı—Azərbaycan hürriyyət və istiqlalının bu müqəddəs təmsalı bu gün Bakının, Gəncənin və sair Azərbaycan biladının üstündən enmiş, fəqət, nəyə?...

Eşqi-istiqlal ilə yanan və həsrəti-hürriyyətlə sızlayan Azəri gəncliyinin ürəyi yarılırsa, bu bayrağın orada mənuş olduğunu görürlər. Əvət, heç bir zaman Azərbaycan xalqı bu qədər həzin bir həsrət duymamışdı. Hankı köylüyü, hankı əmələyi, hankı münəvvər və ya əsnafı dinləsəniz «AZƏRBAYCAN»dan yanayaxıla bəhs edər. Azərbaycan dövrü-istiqlalına bolşeviklər—Müsavat dövrü deyirlər. Fəqət, xalq bu dövrə AZƏRBAYCAN dövrü deyir. O, şimdiki rejimi, Azərbaycan—deyə qəbul etməyor. Xalqın düşüncəsində AZƏRBAYCAN məfhumu coğrafi bir mənadan ziyadə fikir və əməl şəklinde təcəssüm ediyor. İstiqlal xaricində onun üçün bir AZƏRBAYCAN yoxdur.

Bolşeviklər tərəfindən sıxı bir sensor altında nəşr olunan mətbuatdan xalqın hissiyyatını tədqiq və təqib etmək qabil deyildir. Bilxassə ki, bu mətbuat ələmi-mədəniyyətinin bildiyi mətbuat kibi deyildir. Hakim firqənin kontrolu xaricində bir qəzetə çıxmadiğından xalqın duyğusunu bolşeviklikdə çıxan qəzetlərlə ölçmək olmaz. Məməfih ara-sıra çıxan və bir-iki nüsxə nəşr edildiyindən sonra təkrar qapanan məcmuələrdə görülən bir taqım ədəbi parçaların ruhu təhlil olunursa, şairin nə kibi qeyri-məmnun, həsrətzədə və müntəzir bir mühitdən mülhəm olduğunu görürsünüz. Burada vəziyyətdən məmnun, inqilabilə müftəxir bir kommunist ilhamına təsadüf edəməzsiz. Çünki AZƏRBAYCAN KOMMUNİZMİ yoxdur. Buradakı kommunist istilakar bir qüvvətdir. O, qətiyyəni xaliq bir qüvvət olmaz. O, yalnız uçurar, yıxar, edam edər. Zehniyyəti, tərbiyyəsi və inkişafı-ictimaiyyəsi etibarilə milli və demokrat bir inqilab üçün hazır bulunan bu mühitə milliyyəti-münkiri, demokrasi müxərribi bir qüvvətin təsəllütü, bittəb nikbin bir ruh inkişaf verəməz!

Kommunist nə yaparsa-yapsın, Rusiya imperializmi hankı rəngə girirsə-girsin meydanda bir həqiqət var: Millətlər kəndilərini tanımışlar. Azərbaycan türk

olduğunu idrak etmiş, sənələrdən bəri axan qanları mən bir göldən ziyadə, vəzi-həmlə axan qanlara bənzətmək istərəm. Zatən, dünya inqilabat və müharibələrində axan qanlar daima yeni məfkurələrin tövlinə səbəb olmuş deyilmidir? Bütün alam və iztirabına təhəmmül etdiyimiz bu fəcayə içərisində böyük bir fikir doğmuşdur. Fikri-istiqlal!

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN—bu gün maddətən Rusiya qüyudatı ilə dərzəncir olsa da, mənən mövcuddur. Azərbaycan istiqlalı bir fikir olaraq vəqedir. Bolşeviklərə Qafqasiyada rəyi-ammə müraciət təklif edilsə, qətiyyəni razı olmazlar. Çünki bütün xalqın həman istiqlalı-idarə lehinə rəy verəcəklərini bilirlər.

Azərbaycanın bu qədər fəlakətlər nəticəsində əldə etdiyi bir qazanc varsa, o da bu istiqlal fikrinin rüsuxidir!

Şimdi istiqlal və hakimiyyəti-milliyə sevdəsilə yaşayan bir Azərbaycan gəncliyi vardır ki, ÇK'nın amansız edamlarına rəğmən, gecə-gündüz çalışıyor, ilk fürsət və imkanı bəkləyib duruyor. Bu fürsət gəlinə o, meydana çıxacaq və o zaman yanlıq könlündə atəşin cizgilərlə mənən mənquş buluna bayrağı maddətən yüksəldərək deyəcək ki:

— Əvət, bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!

* * *

Əvət, böyük faciələr, əzim sarsıntılar, məşəri hərəkətlər əsrində yaşayan Azəri gəncliyi üçün müstəqil yaşamaq misaqi-millidir. «Misaqi-milli»nin nə kibi möcüzələr yaratdığını o, Şərq milliyətpərvərliyinin ələmdarı, böyük qardaşı Türkiyənin göstərdiyi xarüqədən öyrənmişdir. Hərbi-ümumi ilə başlayan hadisəti-alam daha nəticəyə varmamışdır. Bu nəticə millətlərin haqqi-hakimiyyətlərini təmin etmək surətilə hasil olacaqdır. Bayrağındakı rənglərin mədlulu vəchlə* müasir bir türk və islam mövcudiyəti-siyasiyyəsinə təkrar qovuşmaq ümidilə, bu mövcud nəticəyə çarçəşmə intizar edən milliyətpərvər Azərbaycan hal-hazırda bittəb pək fəci bir dövr keçiriyor. Böyük hirmanlar və çəkilməz təzyiqlər içərisində güzəran edən bu dövrdə Türkiyənin istilakar Rusiya ilə mütəlif bulunmaq zərurətində qaldığı müddətcə Azərbaycan pək acı bir nəсібə təhəmmül edəcəyini hiss və təqdir eylər. Fəqət, işbu zərurət tərixyyəyi-mütəvvəkkilənə qaltarıncən pək çox arzu edir ki, «misaqi-milli»si ilə yalnız kəndinin deyil, bütün şərqilərin «hüquqi-bəşəriyyə»sini elan edən yeni Türkiyə müasir Rusiya imperializmini qızıl sözləri ilə deyil, qara işləri ilə təqdir eyləsin!

SON

* Azərbaycan bayrağındakı mavi rəng—türklüyü, yaşıl rəng—müsəlmanlığı, al rəng də—təcəddüd və inqilab rəmzi olmaq həsbilə əsirliyi tərmiz edər ki, möhtərəm Ziya Gök Alp bəyin «Türk millətindənəm, islam ümmətindənəm, Qərb mədəniyyətindənəm»—düsturunu ifadə etmiş olur.

AZƏRBAYCAN QURBANLARINDAN BİR LİSTƏ

Kitabımızın mətnində isimləri zikr olunan şühədayi-istiqlaldan məəda, bolşeviklər tərəfindən qurşuna düzülən Azərbaycan qurbanlarının listəsini tamamilə elan edəcək olursaq, bu xüsusda müstəqil bir risalə nəşr etmək zərurətində bulunuruq. Məməfih, bu edamların nə kibi bir məqsəd və hədəfə tövcih edildiyinə bir nümunə olmaq üzrə müdafiyyə-istiqlal yolunda fədai-can edənlərin əsamiyyəsinə qismən ehtiva edən bir listəyi buraya dərc ediyuruq.

Ordu ümərə və zabitanından

1. Mirliva Yusifov İbrahim ağa.
2. «—» Qaytabaşı Həmid bəy.
3. «—» Səlimov Həbib bəy.
4. «—» Dəlxas Murad Gəray.
5. Şahzadə Kazım Mirzə Qacar.
6. «—» Sulkeyviç Süleyman bəy.
7. Miralay Qalacov.
8. «—» Saymanov.
9. «—» Xazən.
10. «—» Cəlayev.
11. «—» Koden (rus).
12. «—» Makayev (gürcü).
13. Qədimli yüzbaşı Xudaverdiyev Xuduş.
14. Yüzbaşı Konstantinoviç Le.
15. «—» Əhmədzadə Yəqub bəy.
16. Qaimməqam Əlizadə Nağı bəy.
17. Mülazimi-sani Talışxanlı İlyas bəy.
18. Mülazimi-əvvəl Fəttahov İbrahim bəy.
19. «—» Axundzadə Cəfər bəy.
20. «—» Ağalarov Fərhad bəy.
21. «—» Mirizadə Hüseyn bəy.
22. «—» Mehdizadə...
23. «—» Şahzadə Sədrəddin Mirzə.

Məclisi-məbusan əzasından

24. Rzayev Abuzər bəy (mühəndis).
25. Şeyx Zamanlı Məhəmməd Bağır bəy.
26. Axundzadə Murtuza bəy.
27. Əxicanov Müseyib bəy (hüquqdan məzun).

28. Ziyadxanlı İsmayıl xan (sabiq дума məbuslarından).

Mühərririn, üləma və müəllimindən

29. Köçərli Firidun bəy. Mərhum Köçərli Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin tədqiqilə yeganə məşğul bulunan qiymətli bir mühərrir, müəllim və alim idi.

30. Professor Zimin Bakı darülfünunu tarix və ədəbiyyat şöbəsi müdiri bulunan bu zat məşhur müstəşriqlərdən idi. Azərbaycan Darülfünunda Şərq tarixini və ərəb lisan və ədəbiyyatı kürsüsünü işğal ediyordu. Eyni zamanda dəxi Şərqi tədqiq cəmiyyətinin rəisi idi.

31. Mürsəlzadə Piri bəy. «Azərbaycan» qəzetəsi mühərrirlərindən.

32. Qəbulzadə İslam bəy Zaqatalada xidməti-milliyətpərvəranəsi ilə mütəmayiz, dəyərlı müəllimlərdən.

33. Mirzə Abbas. Pedaqoji sahəsində qiymətli əməkləri ilə məruf müəllimlərdən.

34. Müəllimlərdən Musabəyov.

35. Müəllimlərdən Musabəyova Məsumə xanım.

36. Ticarət məktəbi-alisi tələbələrindən Qasımzadə Qasım bəy.

Məmurini-mülkiyyə və sair sünufi-əhalidən

37. Gəncə valisi Rəfibəyov Xudadad bəy (doktor-cərrah).

38. Bakı valisi Hədiyev.

39. Bakı polis müdiri Mirzəzadə Rüstəm bəy.

40. Gəncə üsyanı mübarizlərindən Qaçaq Qənbər.

41. Nuxa bələdiyyəsi rəisi Azaq bəy.

42. Ağdaşlı Məhərrəm Əfəndi.

43. Camal Çavuş. Bolşevik aləmində Camal paşa namilə məruf bulunan bu zat iltılalın əqəbində həbs edilmişdi. Həbsdən azad edildikdən sonra Lənkəran qəzasına qaçmış və orada əhalinin başına keçərək bolşeviklərə qarşı aylarla müqavimət eyləmişdir. Yusif Camal bəy mərhum ən əsil Şərqi Anadolu əhalisindən olub bütün mövcudiyəti ilə Azərbaycan istiqlal və hakimiyyətinə rəbti-qəlb və bəzi mövcud etmiş bir fədəi idi. Xatirəyi-ehtramı Azərilərin qəlbində mədfundur.

44. Müzəffərov Hüseyn—Volqaboyu türklərdən, Bakı türk əmələ birliyinin katibi.

45. Zərif Əfəndi. Volqaboyu türklərindən.

46. Rüstəmbəyli Mustafa bəy. Ağdaş əyanından.

QEYDLƏR

¹MƏHƏMMƏD ƏMİN HACI MOLLA ƏLƏKBƏR OĞLU RƏSULZADƏ 1884-cü ilin yanvarın 31-də Bakının Novxanı kəndində dindar ailədə dünyaya göz açmışdır. İlk təhsilini maarifpərvər ziyahlarımızdan S. M. Qənizadənin ilk dəfə əsasını qoyduğu və müdirlik etdiyi 2-ci «Müsəlmani və rusi» məktəbində almışdı. Şer və məqalələri ilə o dövrün tanınmış qəzet və jurnallarından «İrşad», «Tərəqqi», «Füyuzat» və b. mətbuat orqanlarında fəal çıxış edirdi. Gənc yaşlarından inqilabi hərəkata qoşulmuş, Səttarxanın rəhbərliyi ilə İran monarxiyasını silkəliyən milli-azadlıq mübarizəsinə rəğbət bəsləmiş, bu hərəkatın fədailəri ilə görüşmüşdür. O, 1910-cu ildə İran Demokratik partiyasının özülünü qoyanlardan biridir. 1911-ci ilin oktyabrında Bakıda Tağı Nağı oğlu, Məhəmməd Əli Rəsulzadə və Abbas Kazımzadənin yaratdığı «Türk ədəmi-mərkəziyyət Müsavat» fırqəsinin tezliklə üzvü olur və onun liderlərindən birinə çevrilir. M. Ə. Rəsulzadə 1917-ci ilin oktyabrında Müsavatın Bakıda keçirilən 1-ci qurultayında partiya MK-nın sədri seçilir. Ondən əvvəl isə Rusiya Dövlət Dumasının deputatı vəsiqəsini daşıyırdı.

Zaqafqaziya Seymi 1918-ci ilin mayın 26-da Gürcüstanın özünü müstəqil elan etməsilə parçalandı. Seymin Azərbaycan nümayəndələri mayın 28-da Tiflisdə keçirilən iclaslarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin istiqlal bəyannaməsini elan etməklə yanaşı M. Ə. Rəsulzadəni Milli Şuranın sədri seçdilər. Onun haqqında «Azərbaycan» qəzetinin 1918-ci il tarixli 35-ci nömrəsində belə yazılırdı: «Sevgili mühərririmiz, istəkli natiqimiz, millət yolunda canını nisar edən cəmaət xadimimiz Rəsulzadə Məhəmməd Əmin cənabları 3 gündür şəhərimizə varid olmuşdur. Azərbaycan imarətinin binasını qoyan, bu uğurda qeyrətli həyatını təhlükəyə atmış olan Məhəmməd Əmin əfəndi biz Azərbaycan türkləri üçün işıqlı bir yıldız rolu oynayaraq istiqlali-milli yolunu Nikolay və Protonov dövrünün zülm gecələrində belə millət müsafirlərinə yol göstərməsi, rəhbərlik etməsilə vətənimizə böyük bir xidmət göstərmişdir. Hələ növcəvan ikən 1905 inqilabından sonra meydanı-siyasət və ictimaiyyə atılarak o vaxt yenicə təsisə başlayan milli-siyasi təşkilatımızda mühüm mövqelər tutduqdan sonra irtica dövrünün hülulilə rus qaragüruhunun qəzəbinə giriftar olub İrana qaçmış və orada dəxi müsəlmanların mənafeini canından əziz tutaraq İran inqilabçılarilə əl-ələ verərək bir tərəfdən «İrani-nou» qəzetəsi nəşrilə millətin fədailər zümresində Məhəmməd Əli şahın yaxıcı, yixıcı keyf məişası müqabilinə mübarizə etmişdir... Bakının Rusiyanı, Azərbaycanı məxsus olması məsələsində Məhəmməd Əmin Əfəndi tarixi, mədəni, iqtisadi dəlillər ilə Bakını Azərbaycanın başı və gözü olduğunu isbata qalxmışdı və həqqimizdə bunca haqsızlıq işləmiş olan dövlətlərə protesto verdi.

20 yaşından bu günədək 31 il müddətində türklük, islamlıq, hürriyyət və istiqlaliyyət uğrunda Məhəmməd Əmin əfəndi fəvqəladə fədakarlıq ibraz etmişdir.»

1920-ci ilin aprelin 27-də axşam saat 11-də Azərbaycan Cümhuriyyəti Məclisi-Məbusanın fəvqəladə iclasında səs çoxluğu ilə 7 bəndlik qərar əsasında hakimiyyət dinc yolla kommunistlərə təhvil verildi. Az sonra repressiyalar başlamış, M. Ə. Rəsulzadə də gizlənməyə məcbur olmuşdur. Lakin o, tezliklə həbsdə alınmış, yalnız V. İ. Stalinin bu işə müdaxiləsindən sonra azad edilmişdir. Bir müddət Moskvada işləsə də 1922-ci ildən Məhəmməd Əmin bəyin taleyinin mühacirət dövrü başlayır. Türkiyədə və Almaniyada yaşadığı illərdə «Əsrimizin Səyavuşu», «İstiqlal məfkurəsi və gənclik», «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı», «Çağdaş Azərbaycan tarixi» və b. əsərlərin müəllifidir.

Azərbaycan xalqının vətənpərvər oğlu görkəmli siyasi xadimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1955-ci ilin martın 6-da Anqarada—qürbət diyarda şəkər xəstəliyinin uzunmüddətli əzabları içərisində üç dəfə «Azərbaycan!...» — deyərək gözlərini əbədi yummuşdur.

² ÖLİ BƏY HÜSEYN OĞLU HÜSEYNZADƏ (1864—1940) — yazıçı, ictimai xadim, jurnalist, müəllim və tərcüməçi idi. O, Peterburq universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsində oxumuş, İstanbulda ali hərbi tibb məktəbini (1895) qurtarmışdır. Ə. Hüseynzadə 1904-cü ildə Bakıya gəlmiş, burada «Həyat», «Kaspi» qəzetlərinə və «Füyuzat» jurnalına redaktorluq etmiş, sonra «Səadət» məktəbində müəllim işləmişdir. O, yenidən Türkiyəyə qayıtmış, İstanbul universitetinin professoru olmuş, orada yaşamış və vəfat etmişdir.

Ə. Hüseynzadə 1926-cı ildə Bakıya gələrək 1-ci Ümumittifaq türkoloji qurultayında iştirak etmişdir.

³ CHİAZ — Səudiyyə Ərəbistanında əyalət. İnzibati və iqtisadi mərkəzi Ciddə şəhəridir.

⁴ SEVR MÜAHİDƏSİ—1920-ci ildə Türkiyə ilə Birinci Dünya müharibəsinin qalibləri (Fransa, İtaliya, B. Britaniya və Yaponiya) arasında Fransanın Sevr şəhərində bağlanmış sülh müqaviləsi. Bu müqaviləyə müvafiq olaraq Ədirnə və Gelibolu ilə birlikdə Şərqi Frakiya Yunanıstana, Anadolu vilayətinin bir hissəsi «Müstəqil Kürdüstana», böyük bir sərhəd ərazisi isə daşnaq Ermənistanına verilirdi. Lozanna konfransında (1922—1923) Sevr müahidəsi ləğv edildi. M. Ə. Rəsulzadə sonralar o illəri yada salaraq obrazlı şəkildə yazırdı: «Mənhus Sevr müahidəsi yırtıldı, məsud Lozan müahidəsi yazıldı!...

Birincisi, çökən imperatorluğun ölüm baratı idi; ikincisi isə yüksələn Cümhuriyyətin doğum vəsiqəsi oldu».

⁵ HƏRBİ-ÜMUMİ—Burada Birinci Dünya müharibəsi (1914—1918) nəzərdə tutulur.

⁶ MAVƏRAYİ-ƏRAS AZƏRBAYCANI—Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulur.

⁷ «AÇIQ SÖZ» QƏZETİ — Türk Ədəmi-Mərkəziyyət «Müsavət» firqəsinin orqanı. 1915—1918-ci illərdə nəşr olunmuş 725-dən çox nömrəsi çıxmışdır. Qəzet, orqanı olduğu firqənin «Türkləşmək, islamaşmaq,

müasirləşmək», «hökumət də xalqa, torpaq da xalqa» şüarlarını müdafiə edirdi. «Açıq söz»ə müxtəlif vaxtlarda M. Ə. Rəsulzadə, M. Ə. Əbdüləzizoglu, Ü. Hacıbəyov, Orucov qardaşları və X. İbrahim redaktorluq etmişlər.

⁸ LEHİSTAN — Polşa hökuməti nəzərdə tutulur.

⁹ «MÜSAVAT» FİRQƏSİ — 1911-ci ilin oktyabrında Tağı Nağı oğlu, Məhəmməd Əli Rəsulzadə və Abbas Kazımzadənin Bakıda yaratdıqları siyasi partiya. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918—1920) hökumətdə və Məclisi-Məbusanda aparıcı mövqeyə malik idi. 1920-ci ilin aprel ayının sonundan «Müsavat» firqəsi gizli fəaliyyətə keçmiş, görkəmli nümayəndələrinin bir qismi Türkiyəyə mühacirət etmişdir.

¹⁰ «DEKRET» — № 13» burada nəzərdə tutulur. 1917-ci il dekabrın 18-də Xalq Komissarları Sovetinin sədri Ulyanov—Leninin və Milli İşlər Komissarı Cuaşvili—Stalinin imzaladığı 4 bəndlik bu dekretlə S. Şaumyana səlahiyyət verilir ki, Türkiyə Ermənistanının müvəqqəti idarəsi üçün Erməni komitəsi və Erməni XKS yaratsın, ermənilərlə qonşu olan müsəlman və digər əhali ilə münaqişəli məntəqələrin həllində iştirak etsin.

¹¹ TRABZON — Türkiyədə, Qara dəniz sahilində şəhər.

¹² BREST—LİTOVSKİ MÜAHİDƏNAMƏSİ - 1918-ci il mart ayının 3-də Sovet Rusiyası ilə Dördlər İttifaqı (Almaniya, Avstriya-Macaristan, Türkiyə və Bolqarıstan) arasında bağlanan sülh müqaviləsi. Bu sənədə əsasən Rusiya Polşa, Litva, Latviya, Estoniya və Belorusiyanın bir hissəsini itirdi. Qars, Batum, Ərdəhan Türkiyəyə verildi. Sovet qoşunları Ukrayna və Finlandiyadan çıxarıldı. Ordu və donanmanın bir hissəsi buraxılmalı idi. 1918-ci il 27-si avqust maliyyə razılaşmasına əsasən Sovet Rusiyası Almaniya 6 milyard marka təzminat verməli idi. 1918-ci ilin noyabrında Almaniya 2-ci Vilhelm devrildi və Sovet hökuməti noyabrın 13-də Brest—Litovski müahidəsini ləğv etdi.

¹³ QEKÇIQORI HÖKUMƏTİ — Zaqafqaziya Komissarlığı (15 noyabr 1917 — 10 fevral 1918) nəzərdə tutulur. Komissarlığa Y. P. Gegeçqori (1881—1934) rəhbərlik etmişdir. Onun qərarı ilə Türkiyə cəbhəsində döyüşlər dayandırılmış, 1917-ci il dekabrın 5-də Ərzincanda sülh müqaviləsi bağlanmışdır. Menşevik, eser, daşnaq və müsavətcilərdən ibarət olan bu hökuməti Antanta dövlətləri fəal müdafiə edirdi. Zaqafqaziya Komissarlığı Qafqazın Sovet Rusiyasından asılı olmayan müstəqil idarə formasını yaratmaq siyasəti yeridirdi. Zaqafqaziya seymi (23 fevral—26 may 1918) bu ideyanı həyata keçirdi.

¹⁴ A. İ. ÇXENGELİ (1874—1959) gürcü menşevik liderlərindən biri, V Dövlət Dumasının deputatı olmuşdur. 1917-ci il martın 16 dan noyabrın 15-dək Qafqazda Xüsusi İdarəetmə Komitəsinin üzvlərindən biri olmuşdur. 1918-ci ildə Müvəqqəti Zaqafqaziya hökumətinin sədri, sonra isə Gürcüstan Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Naziri vəzifələrində işləmişdir. 1921-ci ildən Ağ mühacirdir.

¹⁵ ALEKSANDROPOL — Ermənistanın ərazisində şəhər. 1837-ci ilə qədər Gümrü, 1924-cü ildən sonra isə Leninakan adlanır.

¹⁶ NURİ PAŞA—Türkiyə Hərbi xadimi, qoşun komandanı. 1918-ci ilin iyun ayında Gəncəyə, sentyabr ayında isə Bakıya qardaş köməyinə gəlmişdir. Nuri Paşanın yardımı sayəsində Bakı sentrokaspi tör-töküntülərindən təmizlənmişdir.

¹⁷ MƏHƏMMƏD HƏSƏN BƏY HACINSKİ (1875—1931) — Bakıda anadan olmuş, 1902-ci ildə Peterburq Texnoloji İnstitutunu bitirmişdir. «Hümmət» təşkilatının yaradıcılarından biridir. Müsavat fırqəsinin 1-ci qurultayında (26—31 oktyabr 1917) MK-nın üzvü seçilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra Fətəli xan Xoyskinin 1-ci və 2-ci kabinəsində Xarici İşlər naziri təyin edilmişdir. 1918-ci ilin oktyabrın 6-da Maliyyə naziri olması ilə əlaqədar öz yerini Ə. M. Topçubaşova təhvil vermişdir. AXC dövründə M. H. Hacinski Dövlət müfəttişi, Daxili İşlər naziri vəzifələrində çalışmışdır. 1920-ci il aprelin 1-də N. Yusifbəylidən sonra yeni kabinəni təşkil etməyi M. H. Hacinskiyə həvalə etdilər. Partiya və fraksiyalar arasında ümumi razılaşma yarada bilmədiyi üçün bu vəzifədən imtina etmişdir. O, Sovet dövründə xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərmişdir.

¹⁸ Burada BREST—LİTOVSKI müahidənəməsinə əlavə məxfi saziş nəzərdə tutulur. Almaniya ilə Sovet Rusiyası arasında bağlanmış gizli müqaviləyə əsasən Bakı şəhəri Rusiyaya verilməli idi. 1918-ci ilin sentyabrında İstanbulda olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Bakı haqqında gizli sövdələşmədən xəbər tutan kimi Almaniya və Rusiya hökumətlərinə etiraz notası göndərmişdir. Notada Bakı şəhərinin tarixi, hüquqi, coğrafi və iqtisadi yönündə sırf Azərbaycan şəhəri olduğu göstərilmiş, millətlərin öz müqəddəratını həll etmək prinsipindən yan keçərək Azərbaycan xalqının kürəyi arxasında onun taleyinin gizli danışıqlar yolu ilə ondan xəbərsiz həll olunmasına kəskin etiraz edilmişdir.

¹⁹ VERSAL SÜLH KONFRANSI - 1919-cu ilin iyununda Fransanın Versal şəhərində keçirilmiş, Birinci dünya müharibəsinin başa çatdığını rəsmən bəyan edən sənədlər qəbul etmişdir. Konfransın sənədlərində ərazilər qalib dövlətlərin xeyrinə bölüşdürülmüş, Almaniyanın hərbi potensialı məhdudlaşdırılmışdır.

²⁰ SƏMƏD BƏY MEHMANDAROV (1855—1931) tanınmış general, görkəmli Azərbaycan sərkərdəsi idi. O, rus—yapon müharibəsində Port-Artur müdafiəsində iştirak etmiş, böyük döyüş yolu keçmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra hərbi kadrlar yetişdirməklə məşğul olmuş, 1918-ci ilin dekabrından 1920-ci ilin aprel aynadək AXC-nin hərbi naziri vəzifəsində işləmişdir. Həmin ilin may ayında həbs edilib Bakı Çekasının zirzəmisinə salınaraq layiq olmadığı əzab və işgəncələrə məruz qalmışdır. Avqustun əvvəllərində N. Nərimanovun köməkliyi ilə həbsdən azad olunub general Ə. Şıxlinski ilə birlikdə Moskvaya hərbi qərargaha işləməyə göndərilmişdir. 1921-ci ilin payızında Bakıya qaıyaraq ömrünün sonuna kimi burada işləmiş və yaşamışdır.

²¹ BU TARİX kitabda səhv getmişdir. Əslində isə Həsən bəy Zərdabi 1907-ci il noyabrın 28-də vəfat etmişdir.

²² NƏSİB BƏY YUSİFBƏYLİ (1881—1920) Azərbaycan xalqının görkəmli dövlət xadimi idi. Orta təhsilini Gəncə gimnaziyasında almış, Odessa universitetinin hüquq fakültəsində oxumuşdur. N. Yusifbəyli bir müddət Baxçasarayda yaşamış, burada çap olunan «Tərcüman» qəzetində məqalələr dərc etdirmişdi. 1917-ci ilin mart ayında Gəncədə Müsavat partiyasını yaratmış və ona rəhbərlik etmişdir. N. Yusifbəyli 1918-ci ilin əvvəllərində Zaqafqaziya Seyminin üzvü və Zaqafqaziya Cümhuriyyətinin Maarif naziri olmuşdur. Azərbaycan Cümhuriyyəti yaradıldıqdan sonra Fətəli xan Xoyski kabinələrində Maarif naziri, eyni zamanda maliyyə və dini etiqad naziri vəzifələrini də yerinə yetirmişdir. 1919-cu ilin martından 1920-ci il aprelin 1-nə qədər Vükəla heyətinin (Nazirlər Şurasının) sədri işləmişdir.

²³ SPA KONFRANSI - 1920-ci il iyulun 5-16-da Belçikanın Spa şəhərində keçirilmişdir. Bu konfransa Antanta dövlətlərinin (B. Britaniya, Fransa, İtaliya, Yaponiya, Portuqaliya, Belçika) Ali Şurasının növbəti iclası da demək olar. M. Ə. Rəsulzadə Spa konfransında Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəsmən daha geniş dairələr tərəfindən tanınacağına ümid bəsləyirdi.

²⁴ TERSKİ OBLAST - Şimali Qafqazın dağlı xalqlarını (çexen, inquş, kabardin, bolqar) özündə birləşdirərək 1917-ci il dekabrın 1 (14)-də yaradılmışdı. Mərkəzi Vladiqafqaz—indiki Orcenekidze şəhəri idi.

²⁵ ÇİÇERİN GEORĞİ VASİLYEVİÇ (1872—1936) — Sovet dövlət xadimi diplomat. 1896-cı ildə Peterburq universitetini bitirmiş, 1905-ci ildən partiyanın üzvüdür. 1906-cı ildə menşeviklərin tərəfinə keçmişdir. 1918-ci ildə Xarici İşlər komissarının müavini təyin edilmiş, Brest—Litovski müahidənaməsini imzalamışdır. Həmin il mayın 30-dan RSFSR, 1923—30-cu illərdə isə SSRİ Xarici İşlər komissarı vəzifəsində işləmişdir. Genuya (1922) və Lozanna (1922—23) konfranslarında Sovet nümayəndə heyətinə rəhbərlik etmişdir.

²⁶ QAZI MUSTAFA KAMAL PAŞA ATATÜRK (1881—1938) Türkiyə dövlət, hərbi və siyasi xadimidir. O, Türkiyə Respublikasının banisi və ilk prezidenti (1923—38) idi. Atatürk İtaliya—Türkiyə (1911—12) və İkinci Balkan (1913) müharibələrində iştirak etmiş, 1916-cı ildə general rütbəsinə və paşa adına layiq görülmüşdür. 1919-cu ildə Anadoluda başlayan və «kamalçılar hərəkatı» adlanan antiimperialist, milli-azadlıq mübarizəsinə rəhbərlik etmişdir. Atatürk, Türkiyə ilə Sovet Rusiyası arasında dostluq əlaqələrinin genişləndirilməsinə çalışmışdır.

²⁷ ƏRZURUM — Türkiyənin şimali-şərqində şəhər. Milli-azadlıq hərəkatının gedişində (1918—1923) Atatürkün sədrliyi ilə «hüquqların müdafiəsi» Cəmiyyətlərinin 1-ci konqresi 23 iyul—6 avqust 1910-cu ildə Ərzurumda keçirilmişdir.

²⁸ SİVAS — Türkiyədə şəhər. Milli-azadlıq hərəkatı dövründə, 1919-cu ilin sentyabrında Sivasda «hüquqların müdafiəsi» cəmiyyətlərinin birləşmiş Ümumtürkiyə konqresi keçirilmişdir.

²⁹ KİTABDA Şuşa şəhərinin adı Şişə şəklində də getmişdir. Biz adın bu şəkildə yazılışını təhrif hesab etmirik.

³⁰ «HƏYATİ-MİLƏL» (Jizn nasonalnostey») — Həftəlik ictimai-siyasi qəzeti Xalq Milli İşlər komissarlığının orqanı idi və Moskvada rus dilində 1918-ci il noyabrın 9-dan 1922-ci ilə fevralın 6-dək çap olunmuşdur. 1922-ci ilin fevralından eyni adlı jurnala çevrilmiş və 1924-cü ilin yanvarınadək nəşr edilmişdir.

³¹ «YENİ DÜNYA» QƏZETƏSİ — 1919-cu ilin dekabrından 1920-ci ilin yanvarınadək 59 nömrəsi çıxmış, nəşri müvəqqəti dayanmışdı. 60-cı nömrəsi 24 aprel 1920-ci ildə işıq üzü gördü. «Yeni dünya» qəzeti Sovet dövründə Azərbaycan K (b) P MK-nın və Bakı şəhər partiya komitəsinin orqanı idi. İctimai, siyasi, iqtisadi məsələlərdən bəhs edən materialları öz səhifələrində işıqlandırır.

³² V. A Pankratov XI Qızıl ordunun siyasi şöbəsinin rəisiydi.

³³ BEHBUD AĞA ŞAXTAXTİNSKİ (1881—1924) Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması uğrunda mübariz diplomat idi.

1917—1918-ci illərdə Bakı Soveti icraiyyə komitəsinin, Bakı XKS fəvqəladə komissiyasının üzvü, «Hümmət» təşkilatı MK-nın sədri olmuşdur. Azərbaycanda 1920-ci il aprel hadisəsindən sonra Ədliyyə komissarı, eyni zamanda Azərbaycan SSR-in RSFSR-də fəvqəladə nümayəndəsi idi. B. Şaxtaxtinski 1920-ci ilin iyul-sentyabr aylarında Moskvada V. İ. Leninə Azərbaycan, bununla əlaqədar Qafqaz, Türkiyə və İrandakı vəziyyət barədə ətraflı məruzə təqdim etmişdir. RSFSR ilə Azərbaycan SSR arasında hərbi-iqtisadi ittifaq haqqında müqaviləni V. İ. Lenin və B. Şaxtaxtinski imzalamışdır (1920, 30 sentyabr).

B. Şaxtaxtinski Azərbaycan SSR-in Türkiyədə səlahiyyətli nümayəndəsi və Sovet—Türkiyə danışıqlarında Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı olmuşdur. 1921—24-cü illərdə Naxçıvan MSSR İnqilab Komitəsinin, XKS-in sədri, Azərbaycan SSR XKS sədrinin müavini vəzifələrində çalışmışdır.

³⁴ OREXELASHVİLİ İVAN (MAMİYA DMİTRİYEVIÇ (1881—1937) — Sovet dövlət və partiya xadimi, 1903-cü ildən partiyanın üzvü idi. Peterburq hərbi Tibb Akademiyasını (1908) bitirmiş, həkim işləmişdir. 1917-ci ilin dekabrından Vladıqafqaz sovetinin sədri, Qafqaz Ölkə Komitəsinin üzvü seçilmişdir O, 1920—21-ci illərdə Gürcüstan K(b)P MK və İnqilab komitəsinin sədri, 1921—25-ci illərdə isə Gürcüstan K(b)P MK katibi, XKS sədrinin müavini, ZSFSR XKS sədri, SSRİ XKS sədrinin müavini vəzifələrində işləmişdir.

³⁵ ORCONİKİDZE QRİQORİ KONSTANTİNOVIÇ (1886—1937) Sovet dövlət və partiya xadimi, mübariz leninçi idi. O, 1907-ci ildə Bakıya gizli işə göndərilmiş, Bakı komitəsinin tapşırığı ilə bir qrup bolşeviklə Cənubi Azərbaycan Milli-azadlıq hərəkatına (1905—1911) köməyə getmişdir. 1918—20-ci illərdə əksinqilaba qarşı mübarizə aparmış XI Qızıl Ordunun rəhbərlərindən biri olmuşdur. Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanda Sovet hakimiyyətinin

qurulmasında, Zaqafqaziya, sonra Şimali Qafqaz Ölkə partiya komitələrinin 1-ci katibi (1922—26) olmuşdur. Q. K. Orconikidze 1-ci ümumbakı partiya konfransında (1920, may), Şərq xalqlarının 1-ci qurultayında (1920, sentyabr) iştirak etmişdir.

³⁶ MYASNIKOV ALEKSANDR FYODOROVİÇ (əsl фамилиясы Miyasnikyan, təxəllüsü—Martuni) (1866—1925) — Sovet dövlət və partiya xadimi, yazıçı idi. O, 1919-cu ildə əvvəl Belorusiya MİK-in, sonra isə K(b) M MK bürosunun sədri olmuş, Ermənistan SSR XKS sədri və Xalq hərbi işlər komissarı (1921). ZSFSR İttifaq Sovetinin sədri (1922), sonra RK(b)P Zaqafqaziya Ölkə komitəsinin 1-ci katibi vəzifəsində işləmişdir.

³⁷ MOLOTOV VYAÇİSLAV MİXAYLOVİÇ (1890—1986) Sovet partiya və dövlət xadimi, 1906-cı ildən partiyanın üzvü idi. 1920-ci ildə Ukrayna K(b)P MK katibi, 1921—30-cu illərdə ÜİK(b)P MK katibi, 1930—41-ci illərdə SSRİ XKS sədri olmuş və digər vəzifələrdə işləmişdir. 1962-ci ildə Sov. İKP sıralarından xaric edilmiş və təqaüdə göndərilmişdir. 1984-cü ildə partiyaya bərpa olunmuşdur.

³⁸ İ. Q. MİDİVANİ (1877—1937) — 1903-cü ildən partiyanın üzvüdür. Qafqazda inqilabi iş aparmışdır. Xarici hərbi müdaxilə və vətəndaş müharibəsi dövründə Qızıl Ordu sıralarında vuruşmuşdur. 1920—21-ci illərdə RK(b) P Qafqaz bürosunun üzvü, 1911-ci il iyun ayından Gürcüstanın İnqilab Komitəsinin sədri olmuşdur. P. Q. Midivani Genuya və Lozanna beynəlxalq konfranslarının nümayəndəsi olmuş, SSRİ MİK sədr müavini vəzifəsində çalışmışdır.

³⁹ MAXARADZE FLİPP-İYESEYEVİÇ (1868—1941) Sovet dövlət və partiya xadimi, ədəbiyyatşünas idi. 1903-cü ildən partiyanın üzvüdür. 1913-cü ildə Bakıya gəlmiş, ««Çveni skaro» «Bizim bulaq» qəzetində redaktor işləmişdir. Bakıda Zaqafqaziya partiya təşkilatının konfransında (1919, may), Şərq xalqlarının 1-ci qurultayında (1920, sentyabr) iştirak etmişdir. 1920-ci ilin mayında Gürcüstan KP müvəqqəti MK-nın sədri seçilmişdir. 1921-ci ildən Gürcüstan İnqilab Komitəsinin, 1922-ci ildən Gürcüstan SSR MİK-in, sonra ZSFSR Dövlət plan komitəsinin Gürcüstan SSR XKS-in və ZSFSR XKS-in sədri olmuşdur. A. S. Puşkin M. Qorki haqqında monoqrafiyalar yazmışdır.

⁴⁰ L. B. KAMENYEV (ROZENFELD) (1883—1936) — Kommunist partiyasının və Sovet dövlətinin görkəmli xadimi, 1901-ci ildən partiyanın üzvü, RSDF(b)P VI qurultayında MK üzvü seçilmişdir. 1917-ci ildə Oktyabr silahlı üsyanının əleyhinə çıxmışdır. 1918-ci ildə Mossovetin sədri, 1922-ci ildən XKS-in sədri, 1922-ci ildən XKS-in sədr müavini olmuşdur.

⁴¹ LLOYD CORC (1863—1945) ingilis siyasi və dövlət xadimi, Liberallar partiyasının lideri olmuşdur. 1916-cı ilin sonundan 1922-ci ilədək B. Britaniyada koalisiya hökumətinin baş naziri olmuşdur. O, Paris konfransının (1919—20) təşkilatçılarından və Versal sülh müqaviləsinin (1919) müəlliflərindəndir. L. Corc Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyini müdafiə etmiş, ona hərtərəfli

yardım göstərməyin tərəfdarı olmuşdur. O, Gürcüstan Cümhuriyyətini də müdafiə etməklə xalqların azadlığına və suverenliyinə haqq qazandırır, hegemonçuluq siyasətinin əleyhinə çıxırdı. B. Britaniyanın özündə də hegemonçuluğa meyl gücləndiyi üçün onun tərəfdarları azalmış və L. Corc istefaya çıxmışdır.

⁴² KLEMANSO JORJ BENJAMEN (1841-1929) fransız siyasi və dövlət xadimi idi. 1871-ci ildə Paris Komunnası günlərində kommunarlarla versalçıları «barışdırmağa» çalışırdı. İki dəfə (1906—09, 1917—20) Fransa Nazirlər Şurasının sədri (2-ci dəfə həm də müdafiə naziri olmuşdur. Paris sülh konfransının sədri (1919—20). Versal sülh müqaviləsinin (1919) müəlliflərindən biridir. 1920-ci ildə prezident seçkilərində məğlub olduqdan sonra siyasi həyatdan uzaqlaşmışdır.

SÖZLÜK

A

Adat—adətlər
Alam—dərdlər, kədərlər.
Amaturlar—həvəskarlar.
Anarşi—anarxiya mənasında
Asar—əsərlər.
Asi—itaət etməyən, üsyançı.
Atıl—ətalətli, işsiz.
Aşna—taniş.

B

Baqi—daimi, əbədi.
Baqiat—əbədilik, həmişəlik.
Badi-həva—boş yerə.
Bazu—qol, əzəmət.
Baliğ—həddi-buluğa çatmış.
Beyzə—dairə.
Beynəldüvəl—dövlətlərarası.
Bəqiyyə—qalıq, artıq qalan.
Bəd(ə)—sonra.
Bədən—sonrasında, axırında.
Bəzl—səxavət, bəxşiş.
Bəkləmək—gözləmək.
Bəndər—liman.
Bəniyə—oğullar.
Bəti—ağır, yavaş (sürət).
Biqeyri-həqq—haqsız.
Bilad—ölkə.
Biləxərə—nəhayət.
Bilzat—əslində.
Bilxassə—xüsusilə.
Bilcümlə—bir çox.
Bin—görən.
Biniyə—bünövrə.
Binaən əleyh—buna görə.
Bir kaç—bir neçə.
Bihudə—boş, mənasız.

Bucuq — yarısı.

V

Vabəstə—bağlı.

Vaqe—olan, baş verən.

Vazeh—açıq, aydın.

Vase—geniş, enli.

Vasil—yetişən, çatan.

Vəqaye—hadisələr.

Vəqə—əhvalat, macəra.

Vədədu-vəfaqi—vəfalı sevgi.

Vədd—sevgi, məhəbbət.

Vəzaif—vəzifələr.

Vəzi-qəvanin—qanunların vəziyyəti.

Vəzi-həml—doğmaq, yükünü yerə qoymaq.

Vəlov—hətta belə.

Vəsaiqi—sənədli.

Vəxim—qorxulu, dəhşətli.

Vəhid—tək, misilsiz.

Vəch—üz, sürət, üsul.

Vəchi-ati—aşağıdakı sürət.

Visaq—müqavilə.

Vüzuh—aydınlıq, aşkarlıq.

Vüsta—orta (da).

Q

Qadirrəs—bacarığı çatan.

Qailə—nahaq qırğın.

Qaimməqam—müavin, qəza rəisi, hərbi rütbə.

Qare—oxucu.

Qate—kəsən, qıran.

Qafa—baş.

Qəva—qayda, dekret.

Qəvi—qüvvətli, varlı.

Qəziyyə—iş, məsələ.

Qəlyanə—coşa gəlmək.

Qərz—borc.

Qərib—yaxın.

Qəta—qətiyyət.

Qətil—öldürülmüş, qətl edilmiş.
Qəht—qəhət.
Qitəat—hissələr, qoşunlar.
Qornaz—hiyləgər, bic.
Qüyud—qeydlər, zəncirlər.
Qürun—qərinələr, əsrlər.
Qüruni-vüsta—orta əsrlər.

D

Darülmüəllimat—qadın müəllimlər institutu.
Darülmüəllimin—müəllimlər institutu.
Darülfünun—universitet.
Dastani-həmasət—igidlik dastanı.
Dəmin—bir anda.
Dəni—alçaq, rəzil.
Dərəkə—uçurumun dibi, aşağı pillə.
Dərmiyan—arada, aralıqda.
Dəstrəs—imkan.
Dekomrat—demokrat mənasında.
Dövreyi-təşəkkül—təşəkkül illəri.
Düşvar—çətin.

E

Edadiyyə—orta məktəb.
Elam—bildirmə.
Emar—abad etmə.
Etiyad—adət etmə, vərmiş etmə.
Ehdas—meydanə gətirmə.
Ehzar—hüzura gətirmə.
Ehraz—qazanma, nail olma.
Ehtikar—alverçi.
Ehtifalati-əzımə—böyük bayramlar.

Ə

Əbniyə—binalar.
Əvamil—amillər.
Əvamili-mühümmə—mühüm amillər.
Əvamir—əmrilər.

Əqanim—əsillər.
Əqvam—millətlər.
Əqəbində—axırında, sonunda.
Əqəliyyət—azlıq.
Əqsam—qisimlər, hissələr.
Əğzab—qəzəb.
Ədani—alçaqlar.
Ədd—hesab, say.
Ədl—ədalət.
Əza—üzvlər.
Əzimə—getmə, yola düşmə.
Əzəmət—böyüklük, ululuq.
Əzm—qəti niyyət, məram.
Əzhan—zehinlər.
Əlviyə—hərbi hissə, rayon.
Əlviyəyi-səlsə—üç rayon.
Ələləcələ—tələsik.
Əlalümum—ümumiyyətlə.
Ələm—ağrı, kədər.
Ələni—açıq.
Əlim—dərd verən, incidən.
Əməl—umma, umu, arzulama.
Əmələ—işçi, fəhlə.
Əmin—qorxusuz, təhlükəsiz.
Ənasil—nəsillər, əsillər.
Ənasir—ünsürlər
Ənva—növlər.
Ənqaz—xaraba, viranə.
Əndişənak—dərdli, qayğılı.
Ənzar—nəzərlər, baxışlar.
Ərbab—yiyə, sahib.
Ərqam—rəqəmlər.
Ərkan—böyükklər, yüksək şəxslər.
Ərkani-hərb—baş qərargah.
Əsamiyyə—isimlər, adlar.
Əsat—dəyənək.
Əsbab—səbəblər.
Əsbabi-sərahət—səbəbləri açıq bilmək.
Əsna—aralıq.
Əsr—zaman, dövr.
Əta—vermə, bağışlama.

Ətibba—təbiblər, həkimlər.
Ətf—çevirmə, əymə, meyletmə.
Əfkar—fikirlər.
Əhvan—lap yumşaq.
Əhibba—dostlar.
Əhliyyət—ləyaqət.
Əcanib—əcnəbilər.
Əcib—əcaib.
Əşxas—şəxslər.

Z

Zadəyi-təlqinat—təsirlərdən yaranma.
Zeyl—əlavə, ətək.
Zəvat—adamlar.
Zəminə—əlavə olunmuş şey, pərsəng.
Zəf—zəiflik.
Zəhab—getmə, yola düşmə.
Zəhir—köməkçi, arxa.
Zimam—cilov, yüyən.
Zində—diri, canlı.
Ziri-əsarət—əsarəti altında.
Zirpərdəyi-xəfa—gizlilik pərdəsi altında.

İ

İbqa—olduğu kimi saxlama.
İbraz—təzahür etdirmə.
İqa—atma, vurma
İqna—qənaətləndirmə.
İqsam—andiçmə.
İqraz—istiqrax mənasında.
İqtiza—tələb, lüzum, lazım olma.
İqtiran—yaxınlaşma, birləşmə.
İqtiham—tutmaq, qəsb etmək.
İğbirar—xətrinə dəymə.
İğzab—qəzəbləndirmə.
İğtisab—qəsbətmə.
İğfal—aldatma.
İdamə—davamətmə.
İzalə—dəfətmə.

İzhar—ifadə etmə.
İyi—yaxşı.
İyicə—yaxşıca.
İktibas—qazanma, kəsb etmə.
İktifa—kifayətlənmə.
İlğa—ləğv etmə.
İltizam—məsuliyyət, vəzifə.
İltihaq—qatılma, birləşmə,
İltica—sığınma, himayə istəmə.
İlca—məcburetmə.
İmha—məhv etmə.
İnqilabi-kəbir—böyük inqilab.
İnqilabi-səğir—kiçik inqilab.
İnqiraz—sonu kəsilmə, genosid.
İnqisam—bölünmə.
İnqita—kəsilmə.
İniqad—bağlanma, təşkil edilmə.
İntiba—təəssürat.
İntiqal—keçid.
İntixab—seçmə.
İntişar—yayılan.
İnfial—xəcalət çəkmə, reaksiya.
İnha—xəbər vermə.
İnhilal—dağılma.
İnşia—ayrılmaq, bölünmək.
İraə—göstərmə.
İrza—razı salma.
İrtibat—bağlı olma.
İrtihal—həyatdan köçmə, ölüm.
İrfan—bilmə, xəbərdar olma.
İsal—çatdırma, yetirmə.
İskan—məskən saldırma.
İskat—susdurma, ayırma.
İstianə—yardım, kömək.
İstida—yalvarıb istəmə.
İstidamət—davamlılıq.
İstilzam—lazım olma.
İstinkaf—rədd etmə, imtina etmə.
İstirdad—geri alma.
İstixdam—qulluğa götürmə.
İstixlas—xilas olma.

İstihalə—halını dəyişmə.
İtlaf—tələf etmə, öldürmə.
İtmam—tamamilə.
İttıla—xəbərdar olma.
İftiraq—dağılma.
İftitah—açılış.
İxlal—pozma, rəxnə salma.
İxtifa—gizlənmə.
İhanət—təhqir, alçaltma.
İhtifal—qeyd etmə, bayram etmə.
İcab—ehtiyac, zərurət.
İcabət—cavab vermə.
İşə—şayiə, yalan xəbər.
İşkal—müşkül, çətin.

Y

Yarani—qüvvətli, cəsarətli.
Yarın—sabah.
Yekdigər—bir-birini.
Yeyicə—yeyin, sürətlə.
Yəd—əl.
Yövmi—gündəlik.
Yürük—yüyürək, sürətli.

K

Kain—olan, mövcud.
Kanuni-əvvəl—dekabr ayı.
Kanuni-sani—yanvar ayı.
Kaspi—Xəzər.
Kaffətəsi—hamısı, bəsbütün.
Kəza—bunun kimi, həmçinin.
Kəzab—yalan, saxta.
Kəndi—öz.
Kəvcac—dolanbac, əyri-üyrü.
Kəşidə—düzlənmiş, şapalaq.
Kisvə—qiyafə, zahiri görkəm.
Köy—kənd.
Küll—bütün, hamısı.
Künh—bir şeyin sonu, ən son nöqtəsi.

Kütübi-zələlə—səhv yol göstərən kitablar.

G

Gərm—hərərət, istilik.

Giyotin—başkəsən (alət).

Güşad—geniş, açıq.

L

Laədri—bilinməyən, naməlum.

Laübali—səhlənkər.

Ləfz—söz, kəlmə.

Livayi-üsyən—üsyən bayrağı.

Linç—tikə-tikə.

Lisani-şəkva—şikayətli dillə.

M

Maddətən—maddi olaraq, həqiqətən

Mavəra—arxasında, o tayında.

Mayis—may ayı.

Mali—dolu.

Mali—maliyyə.

Manda təhtinə—mandat altında.

Mafövq—yuxarıda göstərilən.

Məab—sığınacaq.

Məbdə—ibtida, başlanğıc.

Məbzül—bol, ucuz.

Məbus—deputat, elçi.

Məbhut—döyükmüş, mat.

Məvaddi—maddələr.

Məvaddi-ehraqiyə—yandırıcı maddələr.

Məvane—maneələr.

Məvaşin—mal-qara, ev heyvanları.

Məvvac—çox dalğalı.

Məvəddət—sevgi.

Məqasid—məqsədlər.

Məqtəl—qətl yeri.

Məqtul—öldürülmüş.

Mədar—istinad nöqtəsi, məhvər.

Mədyun—minnətdar, borclu.
Məlul—fikirli, məzmunlu.
Mədfun—dəfn edilmiş.
Mədxəl—giriş, girəcəkdir.
Məəttəəssüf—təəssüflər.
Məzalim—züümlər.
Məzbutə—tutulmuş.
Məzkur—yuxarıda adı çəkilmiş.
Məzce—qarışdırma.
Məiyyət—yavər, yüksək şəxsi müşaiyətdən.
Məkatibi-milliyə—milli məktəblər.
Məluf—alışmış, adət etmiş.
Məlhəmə—qəhrəmanlıq dastanı, epopeya.
Məlhuz—nəzərə çarpmış.
Məlcə—sığınacaq yeri.
Məmalik—məmləkət, ölkələr.
Məmafih—bununla birlikdə, həmçinin.
Məmul—arzu edilən, ümid edilən.
Məmur—idarə işçisi.
Mən—qadağan, saxlama.
Mənabe—mənbələr.
Mənaqib—istedadlar, təriflər.
Mənazifih—mübarizə meydanında.
Mənar—mayak.
Mənquş—nəqş edilmiş.
Mərbut—bağlı.
Mərbutiyyət—bağlılıq.
Məruf—məşhur, tanınmış.
Mərcə—müraciət olunan yer.
Məsai—çalışma.
Məsail—məsələlər.
Məsahət—yerin səthi, ərazi, sahə.
Məsərrət—sevinc, şadlıq.
Məsih—xristian.
Məsmum—zəhərlənmiş.
Məsud—xoşbəxt.
Məsun—toxunulmaz.
Məşhur—sehirlənmiş.
Mətuf—əyilmiş.
Məfrəz—dəstə, banda.
Məfsəd—fitnə-fəsad törətmək.

Məxsusi—xüsusi.
Məxtərə—mühüm yığıncaq.
Məhafil—məhfillər.
Məhirülüqul—mahir, tədbirli.
Məhrumat—yanacaq.
Məhsulati-ziraət—əkinçilik məhsulları.
Məhsur—hasarlanmış.
Məhfil—məclis, yığıncaq yeri.
Məcərrəyi-taifə—gəmi xidmətçiləri kollektivi.
Məcul—saxta.
Məşahid—məşədidlər.
Məşahir—məşhurlar.
Məşbu—doymuş, tox.
Məşər—camaat, cəmiyyət.
Məşkuk—şübhəli.
Məşrəb—şer məclisi, əxlaq, məslək.
Məşrut—şərtli, şərt edilmiş.
Miyan—orta, ara
Munid—inadkar.
Misaq—sözləşmə, əhd.
Mond—dünya.
Mövquf—saxlanmış, ayrılmış, asılı.
Mövud—vəd olunmuş.
Mötədil—orta, mülayim.
Mötələflər—tələf edənlər.
Mumzi—imzalanmış.
Muslih—islahatçı.
Mucib—səbəb, bais.
Müariz—etiraz edən.
Muaf—əfv olunmuş.
Müaxizə—sıxışdırma.
Mübayiə—satin alma, alver.
Mübtəna—tən gəlmək, bərabər olmaq.
Müvasilə—birləşmə, qovuşma.
Müvəzzəf—vəzifədə olan.
Müvərrix—salnaməçi, tarix yazan.
Müqərrər—qərarlaşdırılmış.
Müqtəbəs—iqtibas olunmuş.
Muğ—atəşpərəst.
Müğayir—zidd.
Müəzzəz—əziz, hörmətli.

Müəzzəmə—böyük, əhəmiyyətli.
Müəssir—təsir edən, iz buraxan.
Müəssisat—təsis edən.
Müzahir—aşkar edən.
Müzahirəti-tammə—tam kömək etmək.
Müzəyyən—bəzənmiş, zinyətli.
Müztərib—qızıışmış, həyəcanlanmış.
Müstərr—məcbur, naçar.
Müzəkkirə—nota.
Müzürr—zərərli, ziyan verən.
Mükatib—məktublaşan, yazışan.
Mülazimi-sani—ikinci yavər.
Müləqqəb—ləqəbli.
Mülhim—ilhamlı.
Müməssil—təmsil edən, nümayəndə.
Mümtaz—fərqlənən, seçilən.
Münağilat—nəqliyyat.
Münəzir—müzakirə, mübahisə.
Münqəriz—tükənən, nəslə kəsilən.
Mündəmic—daxil olan, salınmış olan.
Münəvvər—ışıqlı, nurlu.
Münəqqid—tənqidçi.
Münəqid—bağlanmış.
Mümkər—inkar olunan.
Mümkəşif—inkışaf etmiş.
Münsi—unudulmuş.
Müntəşir—nəşr olunmuş.
Müntəxəb—seçilmiş, bəyənilmiş.
Münfərid—tək, təkbaşına.
Mühəsir—məhdud.
Müraqibə—nəzarət.
Mürəbbə—kvadrat, dördguşəli.
Mürəvvəci-əfkar—fikirləri yayan.
Mürəttəb—nizama salınmış, tərtib olunmuş.
Mürəxxəs—izinli, icazəli.
Mürəccəh—üstün tutulan, hörmət olunan.
Mürsəl—göndərilmiş, yollanmış.
Mürtədd—dönük, məsləkini dəyişən.
Müsədimət—çarpışmalar.
Müsədif—təsadüf edən, rast gələn.
Müsəid—əlverişli.

Müsaidat—köməklik.
Müsafirət—səfər.
Müсахifə—əlini sıxmaq.
Müsbət—sübut edilmiş.
Müsəlləm—təslim edilmiş.
Müsiб—haqlı.
Müsirranə—israrla.
Müstəar—götürülmüş, alınmış.
Müstənəd—sənədli.
Müstəfid—faydalanan, istifadə edən.
Müstəplək—istehlak edilmiş.
Müstəhsil—hasil edən, istehsal edən.
Müstəşriq—şərqsünas.
Mütəlibə—tələb etmə, iddia.
Mütərikə—müvəqqəti barışıq.
Mütəaqib—bir-birinin ardınca.
Mütəbaqi—artıq qalan.
Mütəbəqə—eyni.
Mütəbəssir—ağıllı hərəkət edən.
Mütəvəllüd—doğulan, törəyən.
Mütəvəqqül—məşğul olan.
Mütəvəkkil—ümid edən.
Mütəvəhhiş—qorxmış, hürkmüş.
Mütəvəccih—üz tutan.
Mütəqabil—qarşılıqlı.
Mütəəddid—çoxlu, saysız.
Mütəlliq—asılı, bağlı.
Mütəmayiz—seçilən, fərqlənən.
Mütəcanis—həmcins.
Mütəntən—təntənəli.
Mütəsəvvir—təsvir olunan.
Mütəhəssis—hiss edən.
Mütəhəşşəd—toplanmış.
Müttəhid—birləşmiş, birgə.
Müfəriqət—ayrılma, qürbətə keçmə.
Müfid—faydalı.
Müfsid—fitnəçi.
Müftəxir—öyünən, lovğa, təkəbbürlü.
Müxatəb—xıtab olunan şəxs.
Müxəyələ—xəyalat.
Müxəllə—boş, boşaldılmış.

Müxərrib—xarab edən, dağıdan.
Müxəffəf—ixtisara salınmış, yüngülləşdirilmiş.
Mühat—dövrəyə alınmış.
Mühəqqəq—təhqiq olunmuş, doğru.
Mühəyya—hazırlanmış.
Mühərrir—yazıçı, naşir.
Mücadilə—çekişmə.
Mücahid—çalışma, səy etmə.
Mücəhhəz—hazırlanmış.
Mücövhədat—cəvahirat.
Mücriyyə—günahkar, təqsirli.
Müctəme—toplanmış.
Müchər—açıq, hündürdən danışan.
Müşabihət—bənzətmə, oxşatma.

N

Naib—canişin.
Nam—ad.
Nəvadir—nadirin cəmi.
Nətaiyə—nəticələr.
Nəfisə—gözəl.
Nəfh—sürgün.
Nəfs—ruh, həyat, insan.
Nəfx—şışirtmə, üfürmə.
Nəhr—çay.
Nəşət—inkişaf.
Nim—yarım.
Nisan—aprel ayı.
Nisf—yarım, yarı.
Nisfi—yarısı.
Növzad—yeni doğulmuş.
Novin—yeni şey.
Nüqud—nağdının cəmi.
Nüfus—əhali.

O

Obus bölüyü—axtarış, kəşfiyyat bölüyü mənasında.
Ovqat—vaxtlar.
Ovqaf—vəqflər, ümumi istifadə üçün ayrılmış şeylər.

Ovdət—qayıtma, geri dönmə.

Ovraq—vərəqələr, sənədlər.

P

Pəzir—qəbul edən.

Pək—çox.

Pişrov—qabaqcıl.

R

Rabeən—dördüncü.

Rəbt—bağlamaq, ilişdirmək.

Rəbte-ümid—ümid bağlama.

Rəyüleyñ—öz gözü ilə görərək.

Rəmad—qum, kül.

Rəsanət—ciddilik, təmkinlik.

Rəxnə—xələl, zərər.

Rəhgüzar—keçid.

Rəşədar—titrək.

Ribğə—ilmə, kəmənd.

Riza—razılıq.

Riyasət—rəislik, başçılıq.

Risail—məktublar, kitabçalar, məcmuələr.

Rical—kişilər, ərlər.

Rişteyi-ümur—işlərin idarəsi.

Röyət—görmə, nəzarət.

Ruzmərrə—hər dəfə, hər gün.

Rükn—sütun, görkəmli şəxs.

S

Saiq—sövq edən.

Sail—hücumçu.

Saleh—yaxşı, yararlı.

Salisən—üçüncüsü.

Salifüzzikr—irəlidə deyilmiş.

Samxan—dövlət, var.

Saniyəñ—ikincisi.

Sancaq—bayraq.

Seyri-təbii—adi gediş.

Seyfiyyə—yaylaq.
Səbəq—yarışda birincilik.
Səbilülrəşad—doğru yol.
Sədəd—niyyət, iradə.
Sədr—könül.
Səlasə—üç.
Sənə—il.
Sərahət—səhihlik, dəqiqlik, aydınlıq.
Sərd—ürək sıxan, xoşa gəlməyən.
Səri—tələsik, tez.
Sərih—açıq, aşkar.
Səfayin—gəmilər.
Sərfiyyat—sərf olunan.
Sərh—qəsr, imarət.
Siva—başqa, qeyri.
Sitarə—ulduz.
Sokak—küçə.
Sövq—instinq (qeyri-iradi).
Sövqülceysi-nüqat—ordu zorla nöqtələri.
Su—pis.
Sui-təfəhhüm—pis başa düşmə.
Sülüs—üçdə bir.
Sünuf—siniflər.
Sühulət—asanlıq.

T

Tedad—sadalama.
Tezkar—xatırlamaq.
Teyy—sarıma, bükmə.
Təarüf—bir-birini tanıma.
Təati—mübadilə, dəyişmə.
Təbaüd—uzaqlaşma.
Təbdil—dəyişdirmə.
Təbəq—bulud, budaqda gül yarpağı.
Təbəddül—dəyişmə.
Təbərrü—ianə vermək, ehsan vermək.
Təbir—ifadə etmək, anlatmaq.
Təbcil—ucaltma, tərifləmə.
Təvarüs—varis olma.
Təvafüq—bir-birinə uyma.

Təvəqqüf—lənqitmə, dayandırma.
Təvəssül—xahiş etmə.
Təvaccöh—diqqət.
Təvi—yubandırma.
Təvilat—izah etmələr.
Təqbih—pisləmə, qəbahət sayma.
Təqviyə—qüvvələndirmə.
Təqəddüm—irəliləmək.
Təqərrür—sabitləşmə, qərarlaşma.
Təqyid—qeyd etmə.
Təqsim—bölgü.
Tədafə—bir-birini dəf etmə.
Tədafö—müdafə, qorunma
Tədvin—qanunları sistemə salma.
Tədil—ədalətli iş görmə.
Tədhış—terror, dəhşətə salma.
Təəzzüv—üzv olma.
Təəmmül—düşünmə.
Təərrüz—sataşma, təcavüz etmə.
Təəhhüd—öhdəsinə alma.
Təzayüd—artma, çoxalma.
Təzəbzüb—tərəddüd, qərarlısızlıq.
Təzəllül—alçalma, müti olma.
Təzyin—bəzəmə, zinyətləndirmə.
Təzyinat—bəzəklər, zinyətlər.
Təyid—təkid etmə, qüvvətləndirmə.
Təkəffül—öhdəyə alma, boynuna çökmə.
Tələfi-mafat—qisas alıb puç etmə.
Tələqqi—qiymətləndirmə, almaq.
Təlmih—işarə.
Təlxis—xülasə etmə.
Təməllük—yiyələnmə, sahib olmaq.
Təməkar—tamahkar.
Təmil—yerinə yetirmə.
Təmin—yayma.
Təmər küz—mərkəzləşmə.
Tənvir—ışıqlandırma.
Tənəddi—bəsləmə, qidalanma.
Tənzir—bənzətmə, nəzirə yazma.
Təngil—rədd etmə.
Təng—bezikmiş, yoluq.

Tənmiyə—inkişaf.
Tərvic—rəvac vermə.
Tərə yağı—maşın yağı.
Tərəssüd—gözləmə.
Təriz—etiraz etmə.
Tərmiz—səciyyələndirən, rəmzləndirən.
Tərcih—üstün tutmaq.
Təsəllüd—ağalığ etmə, hegemonluq.
Təsüd—buxarlanma.
Təsüd—şadlanma, xoşbəxtlik.
Təsri—sürətləndirmə.
Təsxir—istila, zəbt etmə.
Təshil—asanlaşdırma.
Tətvic—tac qoyma, taclandırma.
Təttmin—təminat vermə.
Təthir—təmizlənmə.
Təfrə—sıçrama.
Təhəddüs—söhbət etmək, söz açmaq.
Təhəddüs—baş verən hadisə.
Təhəyyüc—həyəcanlanma.
Təhəmmül—səbr etmə, dözmə.
Təhəccür—daşlaşma, daşa dönmə.
Təhyic—həyəcan.
Təhi—boş.
Təhrir— yazma.
Təhrirən—yazılı olaraq.
Təhti-təmin—təmin altına, müdafiəyə.
Təhşidati-əsgəriyyə—əsgərlərin bir yerə yığılması.
Təcəzzi—xırdalanma.
Təcəlli—əyan olma, görünmə.
Təşəttütara—parçalanma, dağılma,
Təşyi—yola salma.
Təşmil—aid etmə.
Təşriyyə—qanuni
Təşrini-əvvəl—oktyabr ayı.
Təşrini-sani—noyabr ayı.
Tovqif—saxlatma, həbsə alma.
Tovqif—kömək.
Tovdi—təslim etmə.
Tovzih—izah etmə.
Tovlid—doğurduğu.

Tovhid—bir neçə şeyi birləşdirmə.
Tovcih—üz döndərmə.
Tüfuhat—töhfələr.
Tühəf—gülünc, görünməmiş, təəccüblü.

Ü

Üqəd—düyünlər.
Üdəba—ədiblər, yazıçılar.
Üməra—əmirilər.
Ünud—inadkarlıq.
Ürəfa—ariflər.
Üsəra—əsirlər

F

Fail—işləyən, ixtiyar sahibi.
Fəriq—ayıran.
Fehrist—kitabın fəsillərinin səhifələrini göstərən siyahı.
Fəzlə—artıq, çox.
Fərarən—qaçaraq.
Fərq—ayrılıq, ayrılma.
Fərəza—fərz edək ki.
Fərz—vacib.
Fəhva—məna, məsəl.
Fəcayə—faciələr.
Fəci—faciəli.
Fiqdan—itki, mərhumiyyət.
Filo—filot (dəniz donanması)
Firəq—firqələr.
Filhəqiqə—həqiqətən.
Fövr—tezlik.
Füzül—lazımsız, haqsız iş.
Fünun—fənnlər.
Fürüş—satış.
Füsul—fəsillər.

X

Xak ilə yeksan—torpaqla bərabər etmək, uçurub dağıtmaq.
Xatimə—son, axır.

Xənvəs—yuxarı təbəqə nəzərdə tutulur.
Xətərnək—qorxulu.
Xətirək—qorxululuq, təhlükəlilik.
Xətti-fasil—ayıran xətt.
Xəfi—gizli.
Xunbəha—qanbahası qanhaqqı.
Xunin—qanlı.
Xüdə—aldatma, hiylə.
Xüruc—üsyən etmə, qarşı çıxma.
Xüsumət—düşmənçilik, ədavət.

H

Hadd—kəskin, sərt.
Hala—indi.
Hamil—yükü, boylu, hamilə.
Heyəti-məraqibə—rəqiblər heyəti.
Həvadis—hadisələr.
Həvali—ətraf.
Hədsən—güman ki.
Həziran—iyun ayı.
Həll və əqdini—mühüm işlərini.
Həmasət—cəsarət, igidlik.
Hərbi-ümumi—dünya müharibəsi.
Hərs—əkinçi.
Hətk—yarma, şərəfsizlik, rüsvayçılıq.
Hirmanlar—məhrumiyyətlər.
Hifzüssihhə—səhhəti qorumaqdan bəhs edən tibb elmi.
Hüqqə—qutu, yeşik.
Hüzur—hazır olma.
Hülul—girmə, daxil olma.
Hürriyyət—azadlıq.
Hürriyyəti—fikir azadlığı.

Ç

Çarçəsmə—dördgözlə.
Çiftlik—əkin sahəsi, ərazi.

C

Came—toplamaq.

Cari—rəvan.

Cəladət—iğidlik.

Cələsə—iclas, müşavirə.

Cəmad—bərk.

Cəmahiri-müctəmə—respublikalar birliyi.

Cərr—özünə doğru çəkmə.

Cəsim—iri, gövdəli.

Cürm—əzab, işgəncə.

Ş

Şayan—layiq, münasib.

Şayani-əsəf—təəssüflənməyə layiq.

Şayistə—yaraşan, layiq.

Şədid—güclü, qüvvətli.

Şifahən—şifahi olaraq.

Şüru—başlama.

Şüünat—işlər.

Şuhəda—şəhidlər.

FEHRİST

<i>ÖN SÖZ ƏVƏZİ</i>	3
<i>BİR MÜTALİƏ</i>	5
<i>MÜQƏDDƏMƏ</i>	8
I. AZƏRBAYCAN XƏLQİ	11
II. ƏDƏBİ VƏ MİLLİ İNTİBAH	12
III. HƏRBİ-ÜMUMİ VƏ İXTİLALİ-KƏBİR.....	21
IV. QARDAŞ TÜRKİYƏNİN İMDADI	30
V. MONDRUS MÜTARİKƏSİNİN QAFQASIYADAKI NƏTAYİCİ	36
VI. MƏCLİSİ-MƏBUSAN VƏ İCRAATI	38
VII. HADİSATİ-MÜHÜMMƏ ƏRƏFƏSİNDƏ	49
VIII. BOLŞEVİK İSTİLASI	54
IX. ŞİMDİKİ VƏZİYYƏT.....	65
X. QIZIL İMPERİALİZM	71
XI. İSTİQLAL MƏFKURƏSİ	77
<i>AZƏRBAYCAN QURBANLARINDAN BİR LİSTƏ</i>	79
<i>QEYDLƏR</i>	81
<i>SÖZLÜK</i>	89

Nəşriyyat redaktoru *S. Əliyeva*
Rəssamı *Y. Əsədov*
Bədii və texniki redaktoru *V. Oqniyenko*
Korrektorü *X. Hüseyinzadə*

ИБ № 2204

Yığılmağa verilmiş 26.06.90. Çapa imzalanmış 18. 09. 90.
Formatı 60X84 $\frac{1}{16}$. Mətbəə kağızı № 1. Şrifti ədəbi qarnitur.
Yüksək çap üsulu. Şərti çap vərəqi 6,74. Rəngli şərti ç/v 6,74.
Hes.-nəşriyyat vərəqi 7,6. Tirajı 55000. Sifariş 612.
«Elm» nəşriyyatı. 370143. Bakı-143 Nərimanov prospekti, 31.
Akademiya şəhərciyi. Əsas bina.
Azərbaycan SSR Dövlət Mətbuat Komitəsinin 3 №-li mətbəəsi.
Bakı, Əli Tağızadə küçəsi. 4.